

Tanulmányok 33.

TÖRVÉNYSZÉKI RETORIKA, JOGÁSZI ÉRVELÉS

Szerkesztette:

KÖNCZÖL MIKLÓS

PÁZMÁNY PRESS

Törvényszéki retorika, jogászi érvelés

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 33.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

TÖRVÉNYSZÉKI RETORIKA, JOGÁSZI ÉRVELÉS

SZERKESZTETTE: KÖNCZÖL MIKLÓS

PÁZMÁNY PRESS
Budapest 2016

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
támogatása keretében valósult meg:
Központi Alapok Program
KAP15-063-1.1-JÁK
azonosítószámon.

© PPKE JÁK, 2016

ISSN 2061-7240
ISBN 978-963-308-267-6

Kiadja: Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu
Felelős kiadó: Dr. Varga Zs. András dékán

Tördelte: Könczöl Miklós
 $\text{\LaTeX} 2_{\epsilon}$ [pdfTeX] rendszeren, *Times* betűtípussal

Nyomás: Mondat Kft.
www.mondat.hu

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
SZABÓ Miklós: A szavak ereje. Beszédaktus és jogi aktus Lysias beszédeiben	9
BAJNOK Dániel: „Mindenki tudja.” Aischinés érvelése a <i>Timarchos</i> <i>ellen</i> mondott beszédben	29
Nadja EL BEHEIRI: A <i>regimen morum</i> a magistratus és a senatus között	53
ANDRÁSI Dorottya: Érveléstechnika vagy filozófia? <i>Iurisprudentia</i> a <i>ius in praxi</i> szolgálatában Cicero <i>De legibus</i> ában	67
NÓTÁRI Tamás: Eredetiség és szerkesztettség a <i>Pro Miloné</i> ben	79
RADVÁNYI Anna: <i>Circumvenio</i> jelentése Ulpianusnál	93
ERDŐDY János: <i>Regula</i> és <i>definitio</i> a római jog forrásaiban és a jelenkori jogi oktatásban egy konkrét eset tükrében	103
DELI Gergely: Mitől elegáns egy jogi érv?	117
SZILÁGYI Csaba: Gellius bírói dilemmái (<i>Noctes Atticae</i> 14, 2, 1–26)	129
A KÖTET SZERZŐI	144

ELŐSZÓ

Kötetünkben a 2014. május 22. és 24. között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megrendezett XI. Magyar Ókortudományi Konferencia „Törvénytudományi retorika – jogi érvelés” szekciójának előadásait adjuk közre.

A szekció megszervezésének célja elsősorban az volt, hogy lehetőséget biztosítson az eszmecsere a jogelmélet és jogtörténet, valamint az ókortudomány hazai művelői közt. Ezt a célt annyiban mindenképpen sikerült elérni, hogy a résztvevők nem kizárólag római jogászok voltak, sőt olyan is akadt köztük, aki nem a hazai jogi karok valamelyikének oktatója. A statisztikánál jóval érdekesebb – és fontosabb – azonban, hogy nemcsak az előadók és hallgatóik között alakult ki az ülés során több esetben ígéretes párbeszéd, hanem az itt közreadott írásokban is fölfedezhetünk olyan közös kérdéseket, melyek a közös válaszkérés reményére jogosítanak.

Az első ilyen kérdés a „jogiság” minőségére vonatkozik, tehát arra, hogy mitől lesz „jogi” egy érv, ezáltal pedig egy eljárás vagy okfejtés. Szabó Miklós ennek a jogiként megalkotott és elfogadott „második természetnek” a megjelenését mutatja be Lysias törvénytudományi beszédeinek példáján. Bajnok Dániel szintén görög tárgyú írásában más szempontból problematizálja a jogi érvelés fogalmát, rámutatva arra, hogy egy per során a jogszabályokra tett hivatkozások olykor csak ürügyként szolgálnak arra, hogy a bírák döntésükkel kifejezzék egy személy életmódját érintő tetszésüket vagy nemtetszésüket. Hasonló megállapításra jut az okfejtés helyett a társadalomtörténeti kontextust előtérbe helyező írásában Nadja El Beheiri, aki a censori *regimen morum* intézményének fejlődését vizsgálja. Hangsúlyozza ugyanakkor – Mommsen elméletével szemben foglalva állást –, hogy ezek a döntések nem a korlátlan mérlegelési jogként értett „önkény” (*Willkür*) megnyilvánulásai, hanem egy jól körülírható értékrend rögzítését és megerősítését szolgálják.

A „jogiságon” belül elmélet és gyakorlat kapcsolatát – a kötet tanulmányainak második közös kérdését – veszi szemügyre Cicero *De legibus*ára koncentrált tanulmányában András Dorottya, elsősorban a dialektika szerepét hangsúlyozva abban a munkában, a joggyakorlat elméleti igényű rendszerezésében, melyet a szerző egyik legfőbb feladatának tartott. Szintén Ciceróval, a *Milo védelmében* mondott beszéddel foglalkozik Nótári Tamás esettanulmánya. Nótári különös figyelmet fordít az eset tényeinek rekonstrukciójára és Cicero szónoki stratégiájára, bemutatva ezáltal a jogászai és szónoki gyakorlat működését. A beszéd érde-

kessége továbbá, hogy Cícero a megjelentetés előtt minden valószínűség szerint átírta a szöveget – ez a történeti-filológiai érdekességen kívül a tanulsággal szolgál, hogy az érvelés funkciója nem csak a bírák meggyőzése lehet.

A következő három szöveg, Radványi Anna, Erdődy János és Deli Gergely fejezete a közös forrásanyagon – a *Digestán* – túlmenően is figyelemreméltó koherenciát mutat. Mindhármukra igaz, hogy úgy törekszenek egyes fogalmak – Radványi a *circumvenio*, Erdődy a *regula* és a *definitio*, Deli pedig az *eleganter* – szabatos magyarázatát adni, hogy a szöveghelyek mögött álló gyakorlati problémákból indulnak ki. Radványi ennek révén egy látszólagos ellentmondás föloldására vállalkozik, s amellet érvel, hogy a *circumvenio* természetes voltáról szóló szöveghely aligha tekinthető jogelvnek. A már említett koherenciát tovább erősítve Erdődy írása éppen arra mutat rá, hogy a másodlagos irodalomban gyakran általános érvényűnek tekintett *regulák* és *definiók* pontos funkciójának megállapítása minden esetben a források gondos értékelését igényli. Deli hasonló szellemben, egy konkrét szöveghelyet kommentálva tárja föl Ulpianus Celsusra vonatkozó megjegyzésének lehetséges értelmét, bepillantást engedve a korabeli *iurisprudentia* érveinek működésébe.

A kötetet záró tanulmány, Szilágyi Csaba írása, egy irodalmi forrás, a *Noctes Atticae* egyik története elemzésén keresztül kapcsolja össze végül a két kérdéskört. Az elé vitt eset eldöntését visszautasító Gellius megfontolásainak vizsgálata az elméleti, filozófiai és retorikai háttér bemutatása révén igyekszik választ adni a jogi döntés korlátainak kérdésére. Ezzel egyrészt a kötet első írásainak témájához kapcsolódik, másrészt viszont a Szent Tamásra tett utalásokkal túl is mutat a kötet történeti – de nem tematikus – határain.

★

A kötet tanulmányainak formáját illetően – a sorozat szerkesztési szabályainak érvényesítésén túl – teljes egységesítésre nem törekedtem. Ehelyett igyekeztem a szerzők szándékát is figyelembe véve a gondolatmenethez leginkább illő tagolást és idézési formát kialakítani. Egységes viszont a kötet a tekintetben, hogy a görög szavak átírásánál az ún. „tudományos” (és nem az „akadémiai”) hagyományt követi, a forráshivatkozásokban pedig az *Oxford Classical Dictionary* rövidítéseit veszi alapul.

Végezetül kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor köszönetet mondok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának a megjelentetés lehetőségéért, valamint Szabó Istvánnak, a *Tanulmányok* sorozat szerkesztőjének, amiért ülésünk anyagát a sorozat kötetei közé fogadta.

A szerkesztő

A SZAVAK EREJE. BESZÉDAKTUS ÉS JOGI AKTUS LYSIAS BESZÉDEIBEN

SZABÓ Miklós

1. Bevezetés: De, pipa, M. Magritte!

„*Ceci n'est pas une pipe.*”¹

René Magritte, a híres belga festő harmincéves korában festett képe – kicsit iskolásan kivitelezve, de semmi kétséget sem hagyva – egy pipát ábrázol; alatta – ugyancsak iskolás betűkkel – a fenti felirat: „Ez nem pipa”. A kép (vagy a szövege? vagy az is a kép? vagy az már egy meta-kép?) egyik első, kézenfekvő olvasata: ez nem pipa, hanem egy pipa képe, és ezért nem is lehet vele pipázni, csak nézni.² Mindazonáltal, ha bárkit megkérdezünk, rámutatva a képre, hogy „Mi ez?”, hezitálás nélkül fogja rávágni: „Pipa.” *Ceci est une pipe* – a kép a tárgya helyébe lép. Tovább lépve egyet: ha az egyiptomiak ismerték volna a dohányt és a dohányzást, hieroglifáik között bizonyosan ott lenne a PIPA rajza – immár *jelként*, amelynek jelentése: „pipa” (amint a HAL jelentése: „hal”, a HÁZ jelentése: „ház” stb.). A kép ekkor már nem ábrázolat, hanem jel – egy „kép-dolog”, amely egy másik: a „pipa-dolog” helyébe lép, s amely idővel átalakuláson megy át, hogy a képírásból a szótagíráson át eljusson a betűírásig, és esetünkben már a ‘pipa’ jel hordozza ugyanazt a jelentést. Harmadik lépésben pedig fel tudjuk idézni egy pipa rajzát, vagy éppen a közismert vörös vonallal áthúzott rajzát egy táblán kihelyezve, amely engedélyt („Dohányzásra kijelölt hely”) vagy tilalmat („Dohányozni tilos”) hoz tudomásunkra – amikor már nincs is materiálisan megragadható dolog³ (jelölet: egy valóságos pipa), csupán egy „norma-elgondolás”

¹ René MAGRITTE festménye: *La trahison des images* (1928–29) olaj, vászon, 63,5 × 94 cm; Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles, California.

² Alfred Habdank Skarbek KORZYBSKI (1879–1950) *bon mot*-ja szerint „A térkép nem a táj”; hasonlóképpen „A szó nem a dolog” – ekként pedig ez nem pipa. Ennél komplexebb elemzésként lásd Michel FOUCAULT: *This is not a pipe*. Berkeley, University of California Press, 1983.

³ Az ilyen szavakat nevezi Alf ROSS szemantikailag „üres szavak”-nak: Tyu-tyu. (Ford.: Bragyova András) In: SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Budapest, 2000, 121–131.

helyébe lépő „jel-elgondolás”. Ez komoly teljesítmény: az embernek mint *homo semioticus*nak az önteremtése, ami egyben az emberi kultúra egészének előfeltétele.

Az a lehetőség, hogy a szavak dolgokká válhatnak, dolgokként viselkedhetnek, J. L. Austin korszakos könyvecskéjének címében – *How to Do Things with Words* – nyert ekként megfogalmazást;⁴ jóllehet maga a tudás és annak alkalmazása visszanyúlik az emberi kultúra gyökereiig. A nyelv mitikus és mágikus célú használatán túl az első rendszeres, tudományos igényű reflexió megnyilvánulása a retorika (*techné rhétoriké*) színrelépése. A tetté vált szavak: a beszédaktusok. A beszédaktusok valóságos következményeket fűznek kimondott szavakhoz; s ha ezek jogi következmények, akkor jogi aktusokról van szó. Az azonban, hogy a szó és a következmény közötti kapocs ugyanolyan erős és bizonyos legyen, mint az ok és az okozata közötti, feltételezi egy olyan szimbolikus világ megteremtését, amelyben ezek a kapcsolatok törvényként működnek. E teremtés: történeti teremtés, amely történet visszakövethető a rendelkezésünkre álló források kezdeteiig.

A gyökereket keresve ha nem is az egész történelem kezdeteiig, de mai kultúránk – szokásos metaforával bölcsőnek nevezett – előzményeiig érdemes tehát visszatekintenünk, vagyis az antikvitásig. A „velünk élő” antikvitás legalább két szinten megragadható:

(a) A felszínen, a (köz)történet rétegeiben köszönnek vissza a mindmáig, újra és újra égetővé váló problémák: az eladósodás és adósságkezelés, a terhek telepítése és az adócsalás, a földtulajdon és -használat elosztása (pl. kedvezményes földjuttatás politikai kegyenceknek), a bevándorlás és az idegenekhez való viszony problémája, a politikai („rendszer-”) változásokat kísérő átvilágítások, jóvá- és igazságtételek, semmisségi törvények, szociális ellátás (gabonakészletek raktározása, gabonaárak szabályozása – *panem*. . .) és unaloműzés (. . . *et circenses*: tömegszórakoztatás) kihívása stb.

(b) A mélyben azonban: az ember, az emberi természet, az emberi társadalom szerveződésének párhuzamos vagy inkább: azonos módja rejlik. Ez az ember elsődlegesen pszichofizikai természete fölé húzott *második természet* megteremtésének folyamatával azonosítható. A természeti világ és az emberi (Kantnál: erkölcsi) világ (a görögöknél: a *physis* és *nomos*) megkettőződése és e kettő viszonyának kérdése végigkíséri a filozofikus/filozófiai gondolkodás történetét. Míg az első valóban természetileg adott (mögöttesen esetleg mint isten által teremtett), az utóbbi az ember által az első mintájára megteremtendő. Vagyis törvények alá rendelendő, csak hogy a „második természet” esetében ezek konvencionális törvények, melyeknek mégis a természeti törvény erejével kell bírniuk.

A második természet megteremtésének (megtételének: *actus*) egyik lépése érhető tetten Lysias működésében. Miért pont Lysias? Szerzőnk, jómódú *metoi-*

⁴ Pléh Csaba szép fordításában *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

kos család sarjaként, a görög filozófia nagy korszakának részese volt.⁵ Míthogy élete Kr. e. 445–380 közé tehető, fiatalabb kortársa volt Sókratésnek (470–399) és Platónnak (427–347). Tartozhatott volna tehát Sókratés tanítványai közé, Lysias azonban (eltérően testvérétől, Polemarchostól, aki Sókratés egyik beszélgetőtársa pl. Platón *Államában*) nem filozófus volt, hanem *logographos*, *rhétór*. Nem is akármilyen: a „tíz attikai szónok” egyike.⁶ Aristotelés (384–322) már éppen a halála után született, nem ismerhette tehát Lysias az analitikát, nagyon is ismerhette és hasznosíthatta azonban a Sókratés-tanítványok dialektikáját a bíróság előtti beszédeinek összeállításánál. Természetesen volt már jog, sőt pozitív jog (törvények) és volt jogszolgáltatás is⁷ – de nem volt még jogtudomány, ahogy ma értjük.⁸ Külön alkalmassá teszi az elemzés (de legalábbis a szerző) számára Lysias munkásságát egyrészt az, hogy kézben tartható szövegtömegként maradt fenn (nem „bővizű folyam”), s ez is elérhető magyar fordításban. A részben vagy egészben fennmaradt 33 beszédéből 24 hangzott el törvényszék előtt, s ebből nem politikai, hanem magánügyekkel foglalkozik tíz beszéd. Ezek közül is különösen tanulságos számunkra az 1. (*Eratostenés ellen*); a 3. (*Simón ellen*); s a 10. (*Theomnéstos ellen*).

A törvényszék előtti, nem politikai beszédek alkalmasnak tűnnek egy általános és egy specifikus tétel alátámasztására (vagy inkább szemléltetésére), a következők szerint.

⁵ Áttekintésként lásd BOLONYAI Gábor bevezetőjét: A demokrácia diszkrét bája – Lysias élete és művészete. In Uő (szerk.): *Lysias beszédei*. Budapest, Osiris – Balassi, 2003.

⁶ A bizánci Aristophanés és a samothrakéi Aristarchos által az „alexandriai gyűjteményben” összeállított kánon a Kr. e. 5–4. században, egy 120 évnyi időszak alatt élt és működött legnagyobb attikai szónokok névsora: Aischinés, Andokidés, Anthiphón, Deinarchos, Démostenés, Hypereidés, Isaios, Isokratés, Lykurgos, Lysias. Őket felidézve mondja Quintilianus: „Lüsziasz [...] kifinomult és jó ízlésű s ha a szónoki mesterség csak tanításból állna, nála megfelelőbbet nem is kívánhatnánk: semmi üres szólam, semmi erőltettség, azonban inkább hasonlítható tiszta forráshoz, mint bővizű folyamhoz.” *Szónoklattan* 10, 1, 78. (Ford.: Adamik Tamás et alii) Pozsony, Kalligram, 2008.

⁷ Lysias öt éves lehetett, amikor 451–450-ben a decemvirek uralomra kerültek és (hellén módra) munkához láttak Rómában.

⁸ Már csak ezért sem fogadható el a jog mint „professzionális intézményrendszer” Pokol Béla által ajánlott fogalma: itt már fejlett, intézményesült (anyagi és eljárás) jogról beszélhetünk, de jogász professzió nélkül. „Az athéni demokráciában az igazságszolgáltatás szereplői nem szakemberek, de nem is amatőrök vagy laikusok, hanem *szabad emberek*.” BOLONYAI Gábor: 44 bekezdés az athéni igazságszolgáltatásról. In Uő i. m. 18.

2. Az általános tétel

„Az viszont már tőletek függ, férfiak, vajon valóban van-e erejük ezeknek a törvényeknek, vagy fabatkát sem érnek.” (Lys. 1, 34)

A sajátosan emberi létmód az első természetre emelt – a fölött teremtett – második természetben bontakozik ki. Ez maga a kultúra: az emberi cselekvésmódok mintázottsága.

A tétel következménye: A második természet törvényeinek az első kötőerejének szintjére kell emelkedniük, ami a *civilizálódás* hosszú, fáradságos útjának bejárásával lehetséges – s ebben a jog szerepe meghatározó: ez jelentős mértékben éppen a jog funkciója.

Gondoljunk példaként az evolúciós órára: a Föld óralapként ábrázolt 4,6 milliárd éves történetéből a földi élet 590 millió évet tesz ki; melyből az ember színrelépése 100 ezer évnyi időszak – az utolsó néhány másodperc a Föld 24 órájából. Vagy gondoljunk a genetikai állományunkra: az emberek genetikai kódkészletének 99,9 %-a közös (a fennmaradó 0,1 % magyarázza az egyéni különbségeket a lángrésztől az idiótiáig); 98 %-a pedig azonos legközelebbi főemlős rokonaikéval: a csimpánzokéval. S még egy metafora: a piramis, melynek a csúcsát csodáljuk – a csúcsát, amely geometriai értelemben egy pont, ezt a pontot azonban több millió tonnányi kötömeggel tartja a magasban. E példák felidézésének célja annak hangsúlyozása volt, hogy bármely teljesítményt, eredményt, történetet hosszú, lázas előkészület, kitartó „aprómunka” előz meg, amely egyáltalán lehetővé teszi a végkifejletet.

Ezt az aprómunkát – a kultúra alapját – Huizinga a *játékban* leli meg.⁹ „Játzásból” lehetek úrhajós, a dugó lehet királynő a saktáblán, lehet, hogy „nem ér a nevem” – bármi lehet. Nem elég azonban a játékig visszatérnünk, hiszen már a játékhoz is rendelkezésünkre kell állniuk bizonyos előfeltételeknek. Annak, hogy a fogócska során az ujjammal magam köré rajzolt vonal valóban „ház” legyen, ami – bár ott liheg mellettem – *valóban* megakadályozza a fogót abban, hogy kiüssön. Vagyis: a jel (a szó) valóban lépjen a dolog helyébe; a jelzett ház ugyanúgy megvédjen, mint az igazi – *mintha* igazi volna. Ez a „mintha” valóságos ereje.¹⁰ A „valóságos” első természet fölé emelt második természet, amelynek törvényei, működésmódja *olyan, mintha* az elsőé volna. Pascal ezt a gondolatot viszi végig:

⁹ „A játék régebbi, mint a kultúra; mert bármilyen elégtelenül határozzuk is meg a kultúra fogalmát, az minden esetben emberi társadalmat tételez fel.” Johan HUIZINGA: *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*. (Ford.: Máthé Klára) [Budapest, Athenaeum, 1944] Reprint: Szeged, Universum, 1990. 9.

¹⁰ Klasszikusan lásd Hans VAHINGER: *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*. Leipzig, Felix Meiner, 1920.

„A szokás a második természet, amely eltöri az eredetit. De mi a természet? Miért nem természetes a szokás? Nagyon tartok tőle, hogy maga a természet is csak egy első megszokás, mint ahogy a szokás sem egyéb, mint egy második természet.

Az ember természete mindenestől természet, *omne animal*.

Semmi sincsen, amit ne tudnánk természetünké tenni; nincs semmi olyan természetes, amit ne tudnánk elveszíteni.”¹¹

A szociológiai pozitívizmus végső következtetését Durkheim vonta le: „Az első és legfontosabb szabály: a társadalmi tényeket dolgoknak kell tekinteniük.”¹² A jelek a dolgok helyére lépnek, pl. a kerítés – sorompó – „vasúti átkelő” jel (zöldtábla) – vörös fény sorozatban; s nemcsak a megfigyelő, hanem a cselekvő számára is. Ehhez J. L. Austin annyit tesz hozzá, hogy a jeleknek – a szavaknak – bizonyos körülmények és feltételek mellett „sikerülniük” kell tette, beszédaktussá válni.¹³ A második természet olyan szimbolikus világ tehát, melyben a tényszerűség is szimbolikus: valami valaminek „számít”, valaminek „minősül”. A feladat e „beszámítás” ténylegességének, tényszerűségének biztosítása. A teremtés aktusa az *acta est* – megtéetett – gesztusával válik megkerülhetetlen tényszerűséggé. Az aktus két kitüntetett változata a beszédaktus („a beszéd által megtéetett”) és a jogi aktus („jogilag megtéetett”). Ilyen aktus a törvény is: a „*fiat!*” gesztusa: „legyen úgy”, „lennie kell”, „*Sollen*”. Erre figyelmeztet Sókratés védőbeszéde is (még Lysias életében):

„De hát vizsgálj csak így: képzeld el, hogy amikor szökni akarunk innen, vagy nevezd ezt a szándékot úgy, ahogyan akarod, élénk állanának a törvények és a város közössége, és megkérdeznék: »Mondd csak meg nekünk, Sókratés, miféle cselekedetet forgatsz a fejedben? Vajon más szándékolysz-e evvel a cselekedettel, amit megkísérelsz, mint elpusztítani bennünket, a törvényeket és az egész várost – amennyire ez rajtad áll? Vagy talán te úgy látod: lehetséges, hogy az a város álljon és ne forduljon csúnyán föl, amelyben a meghozott törvények határozatainak semmi erejük nincs, hanem azokat a magánemberek érvénytelenné teszik és elpusztítják?»”¹⁴

Kreón aktusára másként emlékszünk, alakja más képzetet idéz fel, mint Sókratés gesztusa – holott ő is a városa, Théba törvényeire mutat:

¹¹ Blaise PASCAL: *Gondolatok*. 93., 94. (Ford.: Pődör László) Budapest, Gondolat, 1983.

¹² Émile DURKHEIM: A társadalmi tények megfigyelésével kapcsolatos szabályok. In: Uő: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. (Ford.: Léderer Pál – Ádám Péter) Budapest, KJK, 1978. 37.

¹³ „[M]indig szükséges, hogy azok a *körülmények*, amelyek közepette a szavak elhangzanak, valamilyen módon vagy módokon *megfelelőek* legyenek...” AUSTIN i. m. 35.

¹⁴ PLATÓN: Kritón 50a–b. (Ford.: Devecseri Gábor).

„Mert fejtelenségnél nincs nagyobb veszély,
A városok pusztulnak, házak általa
Dőlnek romokba, és baráti fegyverek
Kicsorbulnak. De hogyha elvállalt a nép
Fegyelmező hatalmat, az megmentheti.
Ezért meg kell a város rendjét védeni.”¹⁵

Ugyanebbe a gondolatmenetbe – a város rendjét, s ezáltal létét a törvények uralma biztosítja – illeszkedik Lysias is: „Gondoljatok bele, ha mindenki azt tehet, amit akar, akkor minek vannak törvények? Miért tartotok gyűléseket? Miért választotok hadvezéreket?”¹⁶ A törvények uralmát a törvények érvényesítése biztosítja – ma úgy mondjuk: a törvényben előírt jogkövetkezmény törvényszerű érvényesítésének célja a prevenció, a törvényes rend megőrzése. „Én tehát azt mondom, férfiak, nem is magam, hanem az egész város miatt álltam rajta bosszút, mert ha valaki, aki ilyesmiben mesterkedik, látja, miféle jutalom vár az ilyen bűnökért, ezentúl kétszer is meggondolja majd...”¹⁷ Az általánosító summázatot majd Aristotelész adja meg, mondván: „Mínthogy megállapításunk szerint a törvényszegő ember igazságtalan, a törvényszerető pedig igazságos, világos, hogy minden törvényszabta dolog bizonyos értelemben igazságos: amit a törvényhozó megszab az törvényes, s arról azt mondjuk, hogy igazságos.”¹⁸

(1) Nézzünk a következőkben néhány példát az első és második természet megkülönböztetésére és viszonyára.

(a) Az *ember vs. állat*, vagy az emberben rejlő állat mitológiai előképe Minótauros: Pasiphaé és a bika félig ember, félig állat gyermeke.

Ugyanez a kettőség húzódik meg a *házasságtörés vs. házasság* – vagyis a testi vágy vs. a törvény szerint kimondott „igen” (J. L. Austin egyik kedvenc példája a beszédaktusra). A vágy tárgya egyenértékűen bármilyen nemű és korú és státuszú lehet (s nem is maradt fenn feljegyzés túl sok skrupulusról e vonatkozásban); a házasságé azonban nem:

„Nem tagadta ő a bűnét, férfiak, hanem nyíltan megvallotta, és csak azért könyörgött térdre borulva előttem, hogy ne kelljen meghalnia. Még jóvátételt is hajlandó lett volna fizetni, csak hogy engem nem érdekelt a pénz, fontosabb volt nekem, hogy a város törvénye érvényesüljön, ezért úgy tettem igazságot [ti. megöltem], ahogy ti tartottátok a legigazságosabbnak,

¹⁵ SZOPHOKLÉSZ: *Antigoné* – éppen három évvel Lysias születése előtt. (Ford.: Trencsényi-Waldapfel Imre).

¹⁶ Lys. 14, 11 (*Alkibiadés ellen a csatasor elhagyása miatt*). Ezért a per nem személyes ügy, hanem a város lakóinak közös ügye: 5, 5 (*Kallias védelmében*).

¹⁷ Lys. 1, 47 (*Eratosthenés ellen*). Retorikai fordulatként később (48–49) „a törvények csapdájába csalt” polgárként írja le azt, aki a törvények ellenére vesztene el perét, mely esetben „sokkal becsületesebb volna a fennálló törvényeket eltörölni”.

¹⁸ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. 1129b. 3. (Ford.: Szabó Miklós) Budapest, Gondolat, 1971.

amikor megállapítottátok, mit érdemelnek azok, akik ilyesmivel foglalkoznak.”¹⁹

(b) A *bosszú vs. büntetés*, vagyis a magánbosszú és a közösség nevében alkalmazott, törvényen alapuló büntetés rivalizálása – mely végigkísérte a civilizálódás történetét – itt még „döntetlenre” látszik állni. Hiszen lehet – és egyre inkább lehet – érvelni amellett, hogy a bosszú át kell adja helyét a büntetésnek:

„Nem én ölök meg, hanem a város törvénye, melyet lábbal tiptortál, és amelyet kevesebbre becsültél testi vágyaidnál;”²⁰

de amellett is, hogy teljesíteni kell a bosszú ősi parancsát:

„A magam részéről tehát, tisztelt bírák, jogos és istennek tetsző cselekedetnek tartom, ha én is, és ti is mindannyian, ki-ki amennyire csak tőle telik, bosszút állunk, és úgy gondolom, hogy az istenek és az emberek szemében is helyesebb volna így cselekednünk.”²¹

(c) A *kényszer vs. kötelezettség* (ad notam *Müssen vs. Sollen!*) mint az igazmondás kikényszerítése vs. igazmondás kötelezettsége, vagyis az igazmondásra kényszerítés megengedhetőségének dilemmája tárul elénk. A bosszútól kissé eltérően a kényszerrel szemben még megengedőbbnek tűnik szerzőnk – pontosabban a szájából megszólaló kora:

„[Az állítólagos segítőtársam] legfeljebb arra lett volna jó, hogy kínvallatással kiszedjék belőle, ha valami bűnt elkövetek!”²²

„Vagy megkorbácsolatlak és malomba adlak dolgozni, úgy, hogy soha többé nem szabadulsz ettől a gyötrő robottól, vagy elmondod a teljes igazságot. . . ”²³

(d) A *tények vs. szavak* elsőbbsége ugyancsak taktikai kérdésként tűnik föl. Egyfelől (konkrétan a tettenérés vs. vallomás szembeállításakor) – mint mind a mai napig – egyértelműen az igazság (naiv) megfelelés-elmélete dominál:

¹⁹ Lys. 1, 29.

²⁰ Lys. 1, 26. Ugyanitt (1, 4) bocsátja előre, mi az, *ami a perben bizonyítandó*: egyrészt a tényállítás, másrészt az, hogy a vádlót nem gyűlölség (tehát nem bosszú) vagy anyagi érdek vezérli, hanem (*sine ira et studio*) „kizárólag a törvény szerinti büntetést” szem előtt tartva jár el.

²¹ Lys. 13, 3; majd ugyanott 41–42., 92–97 (*Agoratos ellen*). A két beszéd elhangzása között egyébként csak pár év telt el, úgyhogy inkább gondolhatunk perbeli taktikai megfontolásokra, mint szemléleti változásra.

²² Lys. 3, 33 (*Simón védelmében*). Ugyanitt (3, 26) felrója viszont a „szerződés nélküli” erőszakosságot.

²³ Lys. 1, 18.

„[K]övetelem tőled, hogy elbeszéléseidet tényekkel támaszd alá. Semmi szükségem szavakra. A tények [ti. a tettenérés] fogják igazolni, hogy valóságosod megfelel-e a valóságnak.”²⁴

Másfelől viszont az is világos, hogy a szavak ölni tudnak – ha pl. valakit feljelentve a hóhér kezére juttatjuk – és ez olyan, mintha mi öltük volna meg a kezeinkkel:

„Te pedig, Agoratos, megölted ezeket a férfiakat, feljelentve őket, hogy az athéni nép vesztére törnek, noha csak jót akartak az államnak.”²⁵

(2) A két természet „rivalizálása” mellett találunk utalást arra is, hogy a második természet törvényeinek megerősítése, az elsőihez közelítése végett *az első természet betüremkedik a második természetbe*; mégpedig három mechanizmus révén.

(a) Közülük az első az *eskü* – eredetileg: a fátum és az istenek haragjának vállalása. A szó dologgá válásának első, a szakrális-mágikus jelleget még (sokáig) őrző lépését Cicero is az eskü aktusában, mint önmagunk kötelezettség alá helyezésében jelölte meg:

„Mert a mi őseink nem tudtak erősebb kötelezettséget az adott szó megtartására, mint az esküvést. Tanúsítják ezt a tizenkéttáblás törvények, tanúsítják az átokkal sújtó törvények, tanúsítják a szövetségek, melyekben az ellenségnek tett ígéret is kötelező erejű, tanúsítják a censorok vizsgálatai és fenytései, kik semmiben sem ítélték szigorúbban, mint esküszegés dolgában.”²⁶

A Kr. e. II. századi (200–118) görög származású történész, Polybios is a vallásosságban jelöli meg a formalizmushoz való ragaszkodás okát, a vallásossághoz való ragaszkodás okát pedig a római nép bárdolatlanságában, szenvedélyességében és erőszakosságában. A szakralitást őrző eskü ereje óriási:

„Ugyanis ha lehetséges lenne egy olyan állam létrehozása, amelyben csupán bölcsek élnek, akkor nem volna szükség efféle módszerekre. De mivel a tömeg mindig ingatag, hajlamos jogtalanságok elkövetésére és okatlanul keríti hatalmába a gyűlölködés és a féktelen szenvedélyek, amelyek erőszakos cselekedetekre ragadják, megfékezésére nincs más módszer, mint hogy eléje félelmetes, ismeretlen hatalmakat és hasonló hatású történeteket idézve réműlettel töltsék el. [...] Mert való igaz, hogy másról ne is beszéljek, hogy ha valaki egy görög város elöljárójára akár csak egy talant is rá akarna bízni, írja alá és hitelesítse akár tíz ember is pecsétjével

²⁴ Lys. 1, 21.

²⁵ Lys. 13, 48.

²⁶ CICERO: *A kötelességekről. [De officiis.]* 3, 31, 111–112. (Ford.: Csengeri János) Budapest, Franklin, 1885.

a nyugtát és hívjanak oda kétszer annyi embert tanúnak az eljáráshoz, az illető még akkor sem lehet egész biztos abban, hogy visszakapja a pénzét. Ezzel szemben Rómában a főtisztviselők és a megbízottak, akikre sokkal nagyobb összegeket szoktak rábízni, kivétel nélkül mind híven teljesítik kötelességüket, mert kötelezi őket az eskü szentsége.”²⁷

A civilizációról van tehát szó: a barbárok nem tartják magukat a „második természet” szabályaihoz, a civilizáltak (azaz *civilisek*, azaz *polgárok*) igen. A kényszerítő erőt a vallásosság szolgáltatja, s ez biztosítja az adott szó, az eskü feltétlen kötőerejét. Ha egy nép már stabilizálta a civilizációját (mint a furfangos görögök), akkor engedhet a rituális merevségből, hiszen az engedmények (füllentés, csűrés-csavarás, megtévesztés) nem ingatják már meg az intézményesült beszédaktusokat. Bár a társadalmiság az adott szó betartásán alapul, a megszerveződött társadalom képes az eltérés bizonyos szintjének tolerálására. Az eskü feltétlen kötőereje kell a perlokúció megszilárdítására (a „barbárság megfékezésére”), de aztán az eskü is csak egy a beszédaktusok közül, amely vagy boldogul, vagy nem. A szavak kötelező erejének intézményesítése és az intézményesültség elégséges szinten tartása azonban elsődlegesen a jog révén volt és maradt biztosítható. Az eskü feltétlen erején tett engedmény tükröződik Lysias szavaiban is:

„[Nem] hittem volna, hogy egyszer még ahhoz is lesz mersze [Simónnak], hogy idejőjjön [az Areiospagos bírósága elé], és amiért neki kellene felelnie, amiatt mint sértett fél emeljen vádat, majd letéve az ilyenkor szokásos ünnepélyes nagy esküt, elétek lépjen.”²⁸

(b) A *végzet* is az első természet erejének beemelése a második természetbe – jóllehet csak a vallási ügyekben; amint a papi kollégiumok illetékessége csak a kőbe vésetlen isteni törvények értelmezésére terjedt ki.²⁹

„Látom, hogy idővel más szentségtörőkre is lesújt a büntetés, sőt őseik vétke miatt még az utódaikra is; de az isten addig is sok borzasztó veszedelmet szabadít rá a bűnösökre, úgyhogy sokan már valósággal vágnak rá, hogy a halálban végleg megszabaduljanak balsorsuktól. Az isten pedig, miután tönkretette az életüket, halállal vet véget neki.”³⁰

²⁷ POLÜBIOSZ *Történeti könyvei. I. köt.* 6, 56. (Ford. Muraközy Gyula). Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2002. 426–427.

²⁸ Lys. 3, 1. Az eskü értékének amortizálódását jelzi, hogy a vádlottnak is esküt kellett tennie; majd a pernyertesnek újabb esküt; volt kis eskü és nagy eskü – s még ezek után is a helyzet az, hogy „... őt [Simónt] legkevésbé sem érdeklí letett esküje...” (3, 21).

²⁹ Lásd a 6. beszédhez (*Andokidés ellen*) fűzött 14. fordítói lábjegyzetet a 138. oldalon. „Márpedig Periklés, mint mondják, egyszer arra buzdított benneteket, hogy a szentségtörőkre ne csak az írott törvényeket alkalmaztátok, hanem az íratlanokat is, [...] mert a szentségtörők, gondolta Periklés, így embernek is, istennek is megfizetnek.” (Lys. 6, 10). Ez az emberi és isteni jog elkülönülésére utal.

³⁰ Lys. 6, 10. Hasonlóképpen 6, 3: „... jól tudjátok, hogy ez a két istennő nyíltan bosszút áll a bűnösökön, ezért minden ember ugyanarra számíthat, magára és másra nézve egyaránt.”

(c) Az első természet beemelése a második természetbe: az *emberi természetre* való – s e természetre nézve nem túl hízalgő – hivatkozás érvként használata is. Ezekből az ember erőszakos, kegyetlen, önző természetének képe rajzódik ki, melyen legfeljebb a törvények vehetnek erőt. Például:

„[Az az ősi parancs,] miszerint az ellenségeinkkel rosszat, a barátainkkal jót kell tennünk. . .”³¹

„Aztán meg szerintem szándékos testi sértésről nem lehet ott szó, ahol nem gyilkossági szándékkal okozott valaki sebesülést. Hisz ki annyira ostoba, hogy hosszú időn át olyan szándékot fontolgasson magában, amit ellensége könnyű sérüléssel úszik meg?”³²

„Szóval azzal a céllal kerestem fel őt (legalábbis szerinte), hogy saját kezemmel végezzek vele, a házába pedig erőszakkal hatoltam be. Hát akkor miért nem öltem meg, ha egyszer valóban ott tartottam a kezem között. . . ?”³³

„[...] ne a szolgákat tartásatok szavahihetőnek, a gazdáikat pedig szavahihetetlennek, mert ne felejtsetek, Kalliaszt még soha senki nem vádolta meg, sem magánember, sem tisztségviselő, ezzel szemben rengeteg jót tett veletek azóta, hogy itt él a városban, panaszra pedig soha életében senkinek nem adott okot. A szolgák viszont számtalan bűnt elkövettek életük során, rengeteg megaláztatásban volt részük, most meg, mintha valami jó szolgálatot tennének, valójában a szabadságuk megszerzéséért beszélnek.”³⁴

3. A (jog)specifikus tétel

„[L]átom, néha olyan ravasz cseleket vetnek be, és olyan véletlen fordulatok játszódnak le a bíróságokon, hogy a pereskedők újabb és újabb meglepetéssel találják magukat szembe.”³⁵

*A jog dogmatikai természettel rendelkezik már mai előképének, a római jognak a megformálódása előtt is; s hatva is arra.*³⁶ A tétel következménye: A jog lehetséges jogtudomány (elméleti reflexió) előtt és nélkül, de nem lehetséges jogdogmatika (a gyakorlat reflexiója) nélkül, vagyis a jog általános elméletének dogmatikai jogelméletnek kell lennie.

³¹ Lys. 9, 20 (A katona védelmében).

³² Lys. 3, 41.

³³ Lys. 4, 5 (Szándékos testi sértés ügyében).

³⁴ Lys. 5, 3 (Kallias védelmében). Hiszen „... [a szolgáknak] ha hazugságukra fény derül, a jelenleginél úgysem lehet rosszabb a helyzetük, ha viszont sikerül félrevezetniük benneteket, megszabadulnak mostani szenvedéseiktől” (5, 4).

³⁵ Lys. 3, 2 (Simón védelmében).

³⁶ „Valójában a hellén kortól kezdődően a római és a görög jog története »*pari passu*« haladt előre, és a »*jus romanum*« valójában »*jus graecoromanum*«-má vált a hellenisztikus korra és az azt követő bizánci korszakra.” Pan. J. ZEPOS: *Greek Law*. Athén, 1949. 21.

„Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához” – figyelmeztet Marx egykor sokat idézett *bon mot*-ja. S tovább: „A magasabbrendűre utaló jelzéseket az alacsonyabbrendű állatfajoknál viszont csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabbrendűt már ismerjük.”³⁷ Igaz, mondhatjuk, ha az *előzményeket* keressük – azonban a visszavetítés, sőt a teleologizmus sokat kárhozott hibájába esünk (különösen a történetírásban), ha a korábbi formák magyarázatát keressük a későbbi formákban. *Magyarázó* erővel inkább a korábbi formák rendelkeznek a későbbi formákra – a majom anatómiája az emberére, az uszony a szárnyra, a szárny a kézre stb. Ezt bizonyára hivatkozott szerzőnk, Marx sem utasítaná vissza, hiszen a „talpára állított” mestere, Hegel historista tétele nyomán – „A dolog története maga a dolog” (*Die Geschichte einer Sache ist selbst die Sache*) – ő is hirdette, hogy egyetlen valódi tudomány van, ti. a történettudomány. E megfontolás alapján gondoljuk, hogy a jog mai természetét illetően is magyarázó erővel bírnak természetének korai jegyei. Mindezen tartós jegyek abból fakadnak, hogy a jog (mint társadalmi intézményrendszer) gyakorlati (cselekvő), s nem elméleti (megismerő) vállalkozás; a jogi tudás pedig a *helyes cselekvés* indokát szolgáltató erkölcsi-prudenciális tudás, s nem formális-technikai, ismereteket megszerző és azokat alkalmazó tudás. Ezért lehetséges, hogy az antik görög világban van jog, joggyakorlat, jogszolgáltatás stb., s még sincsenek professzionista jogászok. Pontosabban: akik a jogtechnikával mesterségszerűen foglalatostkodnak, azok rabszolgából lett „állami szolgának”³⁸ (értsd: hivatalnoknak) való munkát végeznek – s ennek megfelelő a megítélésük. Például:

„Arra kapott utasítást, hogy négy hónap alatt írja össze Solón törvényeit; erre ő Solón helyett saját magából csinált törvényalkotót, négy hónap helyett hat esztendeig töltötte be hivatalát, és naponta felvett fizetése fejében hol beiktatott, hol meg kitörölt törvényeket.”³⁹ Majd: „[Ő]seitek egy Solónt, egy Themistoklést és egy Periklést választottak törvényhozónak, azzal a meggyőződéssel, hogy olyanok lesznek a törvények, amilyenek a mindenkori megalkotóik, ti viszont Teisamenost, Méchanión fiát, Nikomachost és más holmi aljegyzőket választottatok; és bár érzitek, hogy a tisztségeket az ilyenek teszik tönkre, mégis éppen bennük bíztok meg.”⁴⁰

A jegyző (*anagrapheus*) technikai ügyességével, sőt ügyeskedésével szemben a jog magasztos vállalkozását – a jogos és jogtalan különválasztását – a szabad polgárok mint törvényhozók s mint bírák, és a kezük alá dolgozó *rhétórok* és *logographosok* látják el. Ők találkoznak azzal a „*dogmatikai alaphelyzettel*”,

³⁷ Karl MARX: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. [Grundrisse]* (Ford.: Lissauer István) MARX – ENGELS művei 46/1. köt. Budapest, Kossuth, 1972, 31.

³⁸ „Mert bizony rabszolga helyett polgár, koldus helyett gazdag, aljegyző helyett törvényhozó lett belőle.” Lys. 30, 27 (*Vádbeszéd Nikomachos [jegyző] ellen [hivatali beszámoltatásakor]*).

³⁹ Lys. 30, 2; lásd még a beszédhez fűzött magyarázatot, különösen a 443. oldalon.

⁴⁰ Lys. 30, 28.

amelyben feltárul a jog dogmatikai: *argumentatív* és *interpretatív* és *narratív* és *autoritatív* és *eljárás*i természetű.

„*Dogmatikai alaphelyzet*en” azt a szituáció-típust értjük, amelyekben a helyes cselekvés mikéntje felől való valamilyen (gyakorlati) döntést elkerülhetetlenül és kötött időtartamon belül meg kell hozni, azonban az ehhez szükséges bizonyosság – a biztos tudás, az igazság birtoklása – hiányzik.⁴¹ Ez a döntési kényszer és ez a bizonytalanság az, ami miatt valamiféle kapaszkodókra van szükség – mégpedig a *dogmákra*, vagyis tekintélyen alapuló vélekedéseket rögzítő tételre: tantételekre, hittételekre, jogtételekre. Ilyen dogmatikus tudományként lépett színre a medicina, majd a juriszprudencia és a teológia (ismerjük fel: ezek egyben a középkori egyetemeken oktatott magasabb tudományok, majd a tudományegyetemek kötelező diszciplinái). A lényegi elem a *bizonytalanság* kezelése – s a bíró ugyanúgy nem élhet a *non liquet* hártó gesztusával,⁴² ahogy az orvos sem rendelheti vissza a beteget az orvostudomány fejlődésének egy későbbi, magasabb fokára. Márpedig éppen a bizonytalanság elkerülhetetlen jelenlétét magyarázzák a jog dogmatikai természetét kitevő tulajdonságok, a következők szerint.

(1) *A jog interpretatív természete* Ronald Dworkin sokat hivatkozott és kritizált kifejezése, melyet „a jog nyitott szövedéke” harti tételének radikalizálására – és saját elméletének meghatározására – vezetett be, hangsúlyozva, hogy az értelmezés elkerülhetetlensége nem egyszerűen szemantikai okokból fakad (ui. a szavak jelentésének természetes nyelvi bizonytalanságából), hanem a jog természetéhez tartozik. Ezt a felismerést persze felfedezni véljük már Lysiasnál is:

„Könnyen lehet, bírák, hogy ellenfelem [. . .] nektek is azt hajtogatja majd, amit a döntőbíró előtt is mondani merészelt, mármint hogy azt nem tilos mondani valakire, hogy *megölte az apját*, mert a törvény nem ezt tiltja, csak azt, ha *apagyilkos*nak nevezzük. Nekem azonban más a véleményem, tisztelt bírák. Nem a szavakról, hanem az értelmükről kell vitatkozni. Azt pedig mindnyájan tudjátok, hogy aki embert ölt, az gyilkos, és aki gyilkos, az embert ölt. Hisz hatalmas munkájába került volna a törvényhozónak az összes azonos jelentésű kifejezést felsorolnia, ő azonban egyről beszélve az összes többire is utalt.”⁴³

⁴¹ Megfelelő részletességgel lásd SZABÓ Miklós: *Ars iuris. A jogdogmatika alapjai*. Miskolc, Bíbor, 2005.

⁴² Rómában a viasztáblára felírt *C (condemno)* és *A (absolvo)* betűk együttese vagy az *NL (non liquet)* jelzés érdemben a per alá vont *javára* szóló szavazatnak minősült. Pl.: „Valamint a bölcs és a bíróságok tudományát régen kitanult emberek ezt a minden ízében bűnös embert sem elítélni, sem felmenteni nem akarták, mielőtt az ügyet ki nem vizsgálják, mivel az a gyanú merült fel bennük, hogy pénzzel akarják legyőzni – ezért azt mondták, hogy az ügy »nem világos«.” CICERO: Aulus Cluentus Habitus védelmében. 28, 76 (Ford.: Nótári Tamás) In: *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*. Szeged, Lectum, 2010.

⁴³ Lys. 10, 6–7 (*Theomnéstos ellen*). Ugyanitt (10, 15–19) taglalt, de az előbbi dilemma alá vont további eset a kifejezések régiessége miatt előálló jelentésbeli bizonytalanság (talán a szolóni

S a „lóláb” is kikandikált már az értelmezés mögül:

„Hát nem botrányos, hogy amikor ellenségeid rágalmaid akarod megtorolni, úgy érted a törvényeket, ahogy most én, amikor pedig a törvényt tapasztva te rágalalmazol meg másokat, azt tartod jogosnak, hogy ne kapj büntetést? Oly furfangos volnál, hogy kényedre-kedvedre játszhatsz a törvényekkel, vagy oly hatalmas, hogy hogy azt hiszed, az általad megsértettek sosem fognak elégtételt venni?”⁴⁴

Más megközelítésben a második természetben belüli rivalizálásként magyarázható a *jogi aktus vs. beszédaktus* dinamikája. Bár történetileg nyilvánvalóan a beszédaktus képződött ki először, s csak jóval később a jogi aktus, viszonyuk olyan lehetett, mint a beszéd és az írás viszonya Derrida magyarázatában.⁴⁵ Ennek lényege, hogy bár történetileg és analitikailag is megelőzi a beszéd az írást, mégis az írás az elsődleges a beszéddel szemben, amennyiben az írás teszi lehetővé a nyelv képességének teljes kibontakoztatását. A beszédaktus is megelőzi a jogi aktust, azonban a jogi aktus biztosítja számára azt az erőt, amitől törvényei az első természet törvényeihez válnak hasonlatossá. A jogi aktus – amíg támogatására szükség van – az archaikus-formalista kötöttségeivel szolgáltatja ezt az erőt, hogy azt kölcsönvéve a beszédaktus is sikerüljön. Ezt követően viszont a beszédaktus már magában is boldogul, s levetkőzheti a merevséget. Ez utóbbi lépés dokumentuma az eredeti ellentétnek a „kimondhatatlan szavak” (gyilkos; apaverő; anyaverő; pajzseldobó) vs. szóbeli sértések ellentétévé szelődülése. Ugyancsak reflektált volt az értelmezés jelentősége a joggyakorlat számára:

„Nos, tisztelt bírák, teljesen természetes, hogy ti, akik a békekötés óta először ítéleztek ilyen ügyben, nemcsak bírák, hanem egyszersmind törvényalkotók is lesztek, mert tudnotok kell, hogy városunk a ti mostani ítéleteketek tekinti a későbbiekben mintának. A véleményem pedig az, derék polgárnak és igazságos bírónak egyformán feladata úgy értelmezni a törvényeket, ahogyan a jövőben a városnak hasznára válik.”⁴⁶

(2) *A jog argumentatív természete* a valódi jogvita lehetőségéből következik: ha a viták nincsenek előre „lefutva”, vagy nem láthatók előre bizonyossággal, akkor a vita kimenetele „kétesélyes”. Ahol a bizonyossági következtetés véget ér, ott ér véget a tudás is, s ott kezdődik a kifejtett álláspontontról való meggyőzés, vagyis a retorika, s azon belül az argumentáció. A vita bizonytalan végkifejletére való felkészülés ma szokásos módja az „abban a nemvárt esetben. . .” fordulat

törvényekből származó példákkal bemutatva): kalafa – kaloda; esküt ejt – esküt tesz; megfutás – száműzetés; családtag – cseléd stb. Saját korában releváns elhatárolás az „olajfa” értelmezése, amely lehet: *elaa* = közönséges; *moria* = szent; *sékos* = terméktelen szent olajfa – Lys. 7, 5 (Az elkerített szent olajfáról).

⁴⁴ Lys. 10, 13.

⁴⁵ Jacques DERRIDA: *Grammatológia*. (Ford.: Marsó Paula) Budapest, Typotex, 2014.

⁴⁶ Lys. 14, 4.

bevezetésével előterjesztett másodlagos igény. Nem ismeretlen ez Lysias számára sem, például:

„Mármost a mi esetünkben a törvények az előbb említett [halál]büntetést írják elő a bűnösökkel szemben; velük egyező ítéletet várok tőletek! *De ha mégsem így ítélték*, [...] mindenki tisztában lesz azzal, hogy a házasságtörésre vonatkozó törvényekre nyugodtan legyinthet az ember, csak a ti szavazatotoktól kell félni, mert ennek van döntő súlya a város ügyeiben.”⁴⁷

Használatosak már a később nevesített jogi argumentumok is, mint az olajfa-ügyben.⁴⁸

(a) *Argumentum a fortiori*: „Márpedig ha az egész idő alatt ott gazdálkodókat felmentitek a vádak alól, akkor a földjüket már békeidőben vásárlóknak feltétlenül büntetlenséget kell biztosítanotok.” (7, 8)

(b) *Argumentum ad personam*: „Rajta nem is csodálkozom, hiszen hitvány feljelentő lévén, az efféle érveknek – a tanúkkal ellentétben – bizonyosan nem lesz híján, rólatok azonban nem hiszem, hogy hozzá hasonlóan gondolkodnátok.” (7, 23)

(c) *Argumentum ad absurdum*: „Márpedig képtelenség, hogy az apróbb büntetéseket ennyire komolyan veszem, az életemet fenyegető veszéllyel viszont mit sem törődöm! Képtelenség az is, hogy a rengeteg olajfát, melyek kárára sokkal könnyebben elkövethettem volna ezt a vétséget, szemlátomást gondozom, közben meg épp annak az egy fának a kivágásával vádolnak, melyet lehetetlen lett volna titokban kiásni.” (7, 26)

(d) *Argumentum a contrario*: „[H]a Nikomachos követelésére nem adom át az embereimet, ezzel elismertem volna bűnösségemet; most, hogy azonban ő nem volt hajlandó elfogadni a kínvallatást, hiába ajánlottam föl szolgálmat, úgy igazságos, hogy róla feltételezzétek ugyanezt, kiváltképp mivel nem egyenlő a tét kettőnk számára.” (7, 36)

A dogmatikának a tanításba ágyazottságát és (részben) tanító célzatát szemlélteti az Ebulidéstől származó egyik paradoxon, a „csuklyás” érve az ismert, de fel nem ismert (mert csuklyát viselő) személyről; itt egy társaságban jelen volt, tehát észlelt, jóllehet be nem azonosított személyről:

„Arról pedig, hogy ki szólt nekem [ki informált], hiába is kérdeznének. Először is ismeritek; felesleges a kérdéseitek. Hisz hogy ne ismernétek azt, akinek beszéltetek?”⁴⁹

(3) *A jog narratív természet*e a Lysias beszédeiben is legszembeötlőbb, legjellegzetesebb sajátosság, amely persze szoros összefüggésben áll a joggyakorlat

⁴⁷ Lys. 1, 35–36. Kiemelés: Sz. M.

⁴⁸ Lys. 7.

⁴⁹ Lys. 8, 8 (*Vádbeszéd egy társaság tagjai ellen rágalmazás miatt*).

retorikai alapjával. Ahogy (jogilag) releváns narratívákat (történet-sémákat) sorakoztatnak egymás mellé a törvények, kijelölve, hogy mi az, ami (a jog számára érzékelhetően) egyáltalán megtörténhet, úgy a per során is narratíva-változatok csapnak össze, vérrre menő harcot vívva a hihetőségért. Így küzd meg az Eratosthenés ellen írt beszédben a gyanútlan férj esendő hitvese megrontásának története a gátlástalan vágyvezérelt úrfi által (1, 6–26) és az ellen-narratíva: a törbe csalt és meggyilkolt, de a házasságtörésben ártatlan áldozaté (1, 27–28), s majd jönnek sorra az ellen- és ellen-ellen történetelemek és az azokat igazoló tanúk (1, 37–42). Hasonlóképpen bonyolódik a történet a szeretett ifjú elrablása vs. elcsábítása körül a Simón védelmében előadott beszéd. A hihetőségért (*verisimilitudo*) folytatott küzdelemben hamar világossá válik, hogy a tét a történet (itt a vád) valószerűtlenségével (ma úgy mondanánk életszerűtlenségével) való védekezés:

„Azt hiszem, mindenki számára világos, hogy menekülni önmagát védve szokott az ember, üldözni pedig valamilyen ártó szándékkal.”⁵⁰

(4) *A jog autoritatív természete* szorosan kötődik annak *pozitivitásához*. A bizonytalanság uralásához (amit a jogdogmatika funkciójaként határoztunk meg) szükség van a bizonyosság néhány szilárd, elrugaszkodást lehetővé tevő pontjára. Ha pedig ez nem áll rendelkezésre az *igazság* formájában (hiszen éppen azt nélkülözzük), akkor pótolnunk kell a *tekintéllyel*, amely ugyanolyan kényszerítő erővel bírhat, mint az igazság. Ez a tekintély – *autoritás* – preemtív erő jelent: azt a képességet, hogy a jogi norma minden más normát megelőző engedelmességre tartson igényt. Az autoritás úgy rendelhető a joghoz, ha a jog normáit körülhatároljuk, rögzítjük őket, s a természeti törvényekéhez hasonló erőt rendelünk melléjük.⁵¹ Technikailag ezt szolgálja a törvények írásos rögzítésének és nyilvános közzétételének megannyi példája Hammurabitol Drakónon és Solónon át a decemvirekig. Ha pedig ez az autoritatív jogrögzítés megtörténik, lehetővé válik a kényszerítő erejű jogra történő hivatkozás álláspontunk alátámasztása érdekében:

„Hiszen ha egyértelmű, hogy a gyűlésterembe (*synedrion*) nem léptem be, a törvény pedig azokat kötelezi bírság megfizetésére, akik *bent* viselkedtek fegyelemsértő módon, akkor az is egyértelmű, hogy ártatlan vagyok. . .”⁵²

⁵⁰ Lys. 3, 37. Hasonlóképpen zajlik a küzdelem egy rabszolgai tulajdona és/vagy szerelme fölötti vitában (Lys. 4).

⁵¹ Gerald POSTEMA ma ezt a képességet írja le az autonómia-tézis (és rész-tézisei) segítségével: A jog autonómiája és a nyilvános gyakorlati ész. (Ford.: Bódig Máttyás) In: BÓDIG Máttyás – GYÓRFI Tamás – SZABÓ Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*. Miskolc, Bíbor, 2004. 105–140.

⁵² Lys. 9, 10.

Hasonlóképpen a rögzített törvény megtartására int, de – a hatalommegosztási tan előképeként – a jogalkotás és jogalkalmazás különtartásának fontosságára is figyelmeztet:

„Ha meg valaki, tisztelt bírák, túl súlyosnak találja a büntetést és túl szigorúnak a törvényt, emlékezzék arra, hogy nem azért fáradtatok ide, hogy törvényt alkossatok róluk, hanem hogy a fennálló törvények alapján ítélkezzetek. [...] és az egész város érdekeit védjétek, hisz azzal tökéletesen tisztában vagytok, hogy néhány ember múltbeli bűneinek megtorlásával sokak bűnös gondolatait tudjátok tisztességesebb irányba terelni a jövőben.”⁵³

A természetjogi tanok tételeivel is találkozhatni – az olvasó benyomása azonban az, hogy sokkal inkább retorikai toposzként, mintsem jogi argumentumként bukkan fel:

„De hallom, hogy azzal próbálkozik, hogy ha bűn lett volna távolmaradása [a politikai küzdelmekről] azokban a pillanatokban, akkor törvénynek kellene egyértelműen rendelkeznie erről, más büntettekhez hasonlóan. Annak tudását persze nem feltételezi rólatok, hogy épp a bűn nagysága miatt nem foglaltak írásba erről törvényt!”⁵⁴

(5) A *jog eljárási természete* nem igényel hosszas bizonygatást, hiszen a görög jogot – miként majd a rómaiakat is – az eljárási és performák gazdag változatosága, az eljárások rendjének eleinte rituális, majd formalizált, de mindvégig kötött rendje jellemezte.⁵⁵ Ugyanaz a filozófia húzódik meg a *graphék*, majd

⁵³ Lys. 15, 9 (*Alkibiadés ellen szolgálatmegtagadás miatt*).

⁵⁴ Lys. 31, 27 (*Philón ellen átvilágításakor*). Nem volt ez másként Rómában sem. Celsus híres tétele: *ius est ars boni et aequi* (*Dig.* 1.1.1) ugyanolyan meghökkenítő, sőt botrányos lehetett a kortársak számára, mint mai, pozitívizmusra hangolt jogfelfogásunk felől szemlélve. „Az, hogy Celsus érvként használta a *bonum et aequum*-ot a sztrikt jog kiigazításának biztosítására, bizonyára sokkolta kortársait. Celsus azonban nyilvánvalóan szerette megdöbbeneni a kollégáit. [...] Celsus volt az első, s a késő klasszikus jogtudományig az egyetlen jogász, aki érvei közt használta a *bonum et aequum*-ot.” H. HAUSMANINGER: Publius Iuventus Celsus – The Profile of a Classical Roman Jurist. In: W. KRAWIETZ – N. MACCORMICK – G. H. von WRIGHT (szerk.): *Festschrift Summers*. Berlin, Duncker & Humblot, 1994. 253. Jóval realiztikusabb volt Paulus figyelmeztetése: *non omne quod licet, honestum est* („Nem minden erkölcsös, ami megengedett”: *Dig.* 50, 17, 144). Még nyersebb azonban Modestinus megfogalmazása: *legis virtus haec est: imperare, vetare, permittere, punire* („A jog képessége ez: parancsolni, tiltani, megengedni, büntetni”: *Dig.* 1, 3, 7). E tétel feltétlen elsődlegességet élvez a *joggyakorlat* számára: jog az, amit pozitív jogként megalkottak és alkalmaznak. S vissza a görögökhöz: már Plátón *Törvények* című művéről is elmondható, „hogy az sem valamiféle ideális törvényeket tárgyal, hanem a korabeli pozitív jogot elemzi, mind Vetus Graecia, mind az idegen népek jogainak összevetése által, végső soron kvázi a jogpozitívizmus igényét támasztva.” JUHÁSZ Zita: De iure non scripto, avagy a korai jogfogalom duplexitása. *De iurisprudentia et iure publico* 5, 2011/1. 9–10.

⁵⁵ Az eljárások áttekintéseként lásd BOLONYAI i. m. (valamint az egyes beszédekhez fűzött magyarázatait).

actiók, majd *writek* rendszere háttérben: csak arra van jogosultság, aminek érvényesítésére van eljárás. Amint megvannak a feltételei annak, hogy egy beszédaktus „sikerüljön” (vagyis valóban tetté váljon), akként – és még inkább – megvannak a kötött feltételei annak, hogy egy jogi aktus „sikerüljön” (vagyis jogilag megtétessen, jogi erőre tegyen szert). Ez ma sincs másként, s Lysiasnál sem volt másképp. A tanács: perelni kell; ha minket perelnek, tagadni:

„Márpedig még az Areiospagos, a legszentebb és legigazságosabb bírói testület is úgy ítélkezik, hogy ha a vádlott bevallja bűnét, hálnia kell, ha viszont tagad, kivizsgálják az ügyét, és már sok esetben bebizonyosodott, hogy az illető ártatlan.”⁵⁶

Hasonlóképpen megjelenik a „vádhoz kötöttség” elve: a vádlónak meg kellett gondolnia, mi miatt, ki előtt, milyen eljárást indít, mert a nagyobb siker lehetősége a nagyobb kudarc kockázatával járt együtt;⁵⁷ a mai eljárási határidők mögött rejlt megfontolás;⁵⁸ a vádalku – ha nem is intézménye, de – lehetősége;⁵⁹ s persze még a kínvallatással nyert vallomás elfogadhatósága.⁶⁰

(6) Ha a jog *dogmatikai természetén* annak fő funkciójaként a fogalomképzést és fogalommagyarázatot értjük, ugyancsak példázhatjuk ennek – maihoz hasonló, jóllehet sporadikus és rendszerbe nem foglalt – jelenlétét. Vegyünk néhány példát:

(a) a *kísérlet* minősülésére: „amit előre kitervelten és előre elhatározott szándékkal tesznek meg, azért bűnhődniük kell; még ha nem mindig sikerült is nekik, ők mindent megpróbáltak.” (3, 42)

(b) az *ítélkezési gyakorlat* egységesítésére: „Ráadásul az előre megfontolt szándékkal kapcsolatban már többször hoztak hasonló szellemű ítéletet.” (3, 43)

(c) a *szándékosság* fogalmi elemeinek kidolgozására: előre kiterveltség + hirtelen felindulás + fegyvernek minősülő eszköz alkalmazása (3, és a hozzá tartozó magyarázatok. Hasonlóképpen: 4, 6.)

(d) a *jogos védelem* vagy *önvédelem* kimentő ereje (3)

(e) az eltérő *történeti tényállások* azonosként kezelése a jogi következmény alapján⁶¹

(f) a *felelősség telepítése* a konfliktus kezdeményezőjére. (4, 11)

⁵⁶ Lys. 6, 14.

⁵⁷ Pl. az Areiospagos bírósága tekintetében Lys. 3, s a hozzá fűzött magyarázat.

⁵⁸ Pl. „[...] az azóta eltelt négy év során soha senki nem emelt ellenem panaszt.” Lys. 3, 19.

⁵⁹ „Erre majd azt mondja: de hiszen ő vallomást tett, és ha megbüntetik, többé senki nem lesz hajlandó vádalkut kötni veletek.” Lys. 6, 43.

⁶⁰ Pl. „[...] könnyedén bebizonyíthatna volna igazát, ha a lányt átengedi kínvallatásra, mégsem volt hajlandó erre. Pedig ő aztán mindent elmondhatott volna.” Lys. 4, 10.

⁶¹ Pl. (templom)*rablás* minősítése alá esik a rábízott vagyon elsikkasztása, hűtlen kezelése is. Lys. 5, és a kapcsolódó magyarázat.

4. Végszó

„A megállapodásunk tényét vitatni?
Ez azért furcsa, tisztelt tanács.”⁶²

Fejtegetéseinket az emberi *kultúra* gyökereinek keresgélésével kezdtük. Arra – legáltalánosabb, mert az anyagi, a szociális és a szimbolikus kultúrára is kiterjedő – meghatározásra jutottunk, hogy a kultúra központi fogalmi eleme a *mintázottság*; a mintaképzés és mintakövetés abban, ahogy a tárgyainkat és dolgainkat, ahogy a társas viszonyainkat és viselkedési formáinkat, s abban, ahogy szimbólumaink, jeleink létrehozását és használatának módjait megmintázzuk. A mintakészlet (s nemcsak a nyelvi-szimbolikus) konvencionális, minthogy e mintákat *konvenció* rögzíti. A „második természet” pedig az eljárás – a társas „*know how*” – algoritmusának kényszerpályáira terelt konvenciókból szövődik. Az algoritmus megjelenési formája a *szabály*, s a szabályok alá rendelés elsődlegesen *eljárási szabályok* alá rendelésként valósul meg. A mintakövetésnek, vagyis annak, hogy valamely cselekvésforma a reá vonatkozó minták szerint valósult meg, a mércéje a mintát rögzítő szabály – a cselekvés helyességének igazolása így valamely módon kötött igazolási helyzet koordinátarendszerén belül lehetséges.⁶³

Retorikailag a kötöttség a mesterségen kívüli (*atechnoi*) eszközök alkalmazásában nyilvánul meg, mégpedig a tények tekintetében *tanúk* megszólaltatásával („Lépjetek elő, hogy ezt tanúsítsátok!”; „Hívd be a tanúimat, akik igazolják, hogy igazat mondok.”), a normák tekintetében pedig a *törvények* felolvasásával („Először is tehát olvasd fel nekem a törvényt!”; „Most hát kérem a törvényt!”). Ezen a ponton tűnik fel a jog szerepe: az adott szó valamiféle kötőerőt, kötelező erőt keletkeztet. A kötőerő természetét illetően tehetünk – a magyar nyelvben nem túl markáns – különbséget a *kötelesség* és *kötelezettség*; az angolban markánsabb, bár nem sokkal definiáltabb különbséget a *duty* és *obligation* között. Filológiai talán kevésbé megalapozhatóan a „kötelesség” fogalmát tágabbnak tekintve a beszédaktusok (nevezetesen az „ígéret”) révén vállalt terhet, míg „kötelezettség” (*obligatio*) fogalmát specifikusan jogi jellegűnek tekintve a jogi aktusok révén vállalt terhet értjük. *Obligatio est iuris vinculum* – a kötelezettség jogi kötelék, amellyel kötelezve vagyunk egy cselekedetet megtenni a város törvényei szerint.⁶⁴ A „második természet” a kötelezettségen keresztül kényszeríti ki, hogy a szavakat dolgokként, a beszédet cselekvésként kelljen kezelni.

⁶² Lys. 4, 1.

⁶³ Mindmáig ez a helyzet: „Az egyetlen formula, amelyet a jog definíciójának nevezhetünk [...] a jog az emberi magatartásnak a szabályok uralma alá rendelésére irányuló vállalkozás.” Lon L. FULLER: *The Morality of Law*. New Haven, Yale University Press, 1964. 106.

⁶⁴ *Inst.* 3, 13.

A kötelezettség keletkezésének két nyilvánvaló módja gondolható el: a kötelezettség vállalása (tehát ha szavainkkal önmagunkat kötelezzük) és a kötelezettség kirovása (azaz ha szavainkkal másokat helyezünk kötelezettség alá). Az első nyilvánvaló példája vagy „alapesete” az *ígéret*, a másodiké a *parancs*. A szavak általi cselekvés mindkét módja kulturális-civilizációs teljesítmény, amelyet létre kellett hozni. E folyamatnak a jog a legjelentősebb katalizátora és tudatosítója. A kultúrák gyökereinél azt a folyamatot látjuk, ahogy a kiejtett szavak mágius-rituális erejétől elindulva a merev formalizmuson keresztül a szavaknak a tettek státuszába emelése következik be.⁶⁵ A folyamat, amelynek eredményeként az istenek színe előtt tett eskü kötőerejétől eljutott a fejlődés a kimondott szó kötőerejéig, még a görögnél sokkal jobban dokumentált római jog esetében is homályba vész. Bár az *uti lingua nuncupassit, ita ius esto* („ahogy a nyelv szól, úgy legyen a jog”)⁶⁶ még a *mancipatio*hoz (és az eskühoz) kötődött, megelőlegezte a végkifejletet: a formátlanul egybehangzó akaratkifejezéssel létrejövő konszenzuálaktusokat.⁶⁷

A jog alapkoncepciója mindegyre a *szerződés*: olyan kölcsönös kötelezettségvállalás, amelynek betartása megbízható valószínűséggel biztosítva van. Intézményes megoldásokra és garanciákra akkor van szükség, ha a szolgáltatás és ellenszolgáltatás, illetve a megállapodás és a teljesítés elválik egymástól: ekkor kell számíthatni az adott szó betartására. Ezen a ponton vezethető be az *érvényesség* fogalma azon feltételek megjelölésére, amelyek mellett a kötelezettség előáll (vagy J. L. Austin szavaival: a beszédaktus, pl. az ígéret, „sikerül”, „boldogul”). A biztosíték természete, jellege szerint különböztethető meg a *sponsio*, a *stipulatio*, a *traditio*, a *mancipatio* stb.⁶⁸ Végül Gaiusnál már letisztultan találjuk meg a *kötelem* (a szerződési kötelezettség jogi *terminus technicus*a) keletkezésének négy nemét: „vagy dolog átadása által jön létre a kötelem, vagy szavakkal, vagy írással, vagy (puszta) megegyezéssel.”⁶⁹

Mindezt – már a római jogfejlődés előtt is, de annak professzionalizálódását el nem érve – megelőlegezte a görög retorika. Ennek pillanatfelvételét, egyik metszetét kínálják Lysias (bíróság előtti) beszédei. Az a tény azonban, hogy a

⁶⁵ A folyamat elejére utalva jegyzi fel pl. Gaius: „[A] régiek túlzott szórszálhasogatása miatt, akik akkor a jogot létrehozták, odajutott a dolog, hogyha valaki a legkisebb hibát is ejtette, elvesztette a pert. Épp ezért a *lex Aebutia* és a két *Iulia* megszüntette ezeket a *legis actió*kat, és ez azzal járt, hogy (most már) előre megfogalmazott szöveg szerint, azaz formulákkal perlekedünk.” Gai. *Inst.* 4, 30. (Ez a „blanketta-szerződés” színrelépése.) Lásd még W. W. BUCKLAND: *Ritual Acts and Words in Roman Law*. In: *Festschrift Paul Koschaker*. Weimar, Böhlau, 1939 (reprint: Leipzig, 1977). 16–26.

⁶⁶ *Tizenkét táblás törvény* 6, 1.

⁶⁷ Eredetileg a reálaktusok nem is mint jogügyletek, hanem mint tényleges eljárások fordultak elő. Vö. Max KASER: *Römisches Privatrecht*. München, C. H. Beck, 1989. 40–41.

⁶⁸ Lásd ehhez pl. FÖLDI András – HAMZA Gábor. *A római jog története és intézményei*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1996.

⁶⁹ Gai. *Inst.* 3, 89.

beszédaktusoknak a „második természet” törvényei által megkívánt kötelező-kényszerítő erejét kibontakoztatva sem olvadtak be a jogi aktusok a beszédaktusok közé, arra utal, hogy a jog munkája nincs elvégezve, hanem folyamatosan végzendő. Eszerint a második természetben is munkálnak az entrópia erői, melyek folytonos visszaszorításával tartható fenn csak az, amit emberi kultúrának és civilizációnak nevezünk.

„MINDENKI TUDJA.”
AISCHINÉS ÉRVELÉSE A *TIMARCHOS ELLEN*
MONDOTT BESZÉDBEN

BAJNOK Dániel

*Írt egyszer Lysias egy beszédet egy pereskedőnek, és odaadta neki. Amaz többször is elolvasta, aztán elke-
serevde jött vissza Lysiashoz, és azt mondta, hogy el-
ső olvasásra csodálatosnak tűnt a beszéd, de aztán
másodjára és harmadjára is kézbe véve teljességgel
laposnak és hatástalannak. „Ugyan” – válaszolt Lysi-
as nevetve – „hát nem csak egyszer akarod elmondani
a bírák előtt?”*

Plutarchos: *A szószátyárságról*, 5.¹

Hosszas és zavaros tárgyalások eredményeképpen Kr. e. 346 nyarán megszüle-
tett és hatályba lépett a II. Philippos makedón király elleni athéni háborúkat (és
közvetve a harmadik ún. Szent Háborút is) lezáró béke.² Ez az egyezmény phi-
lokratési békekötésként került a történelemkönyvekbe, noha tető alá hozatalában
fontos szerepe volt Aischinésnek és Démosthenésnek is, hét athéni követtársuk-
kal együtt. A béke véget vetett ugyan a hadiállapotnak, ám korántsem hozott

¹ Plu. *Moralia* 504c: Λυσίας τινὶ δίκην ἔχοντι λόγον συγγράψας ἔδωκεν· ὁ δὲ πολλάκις ἀναγνοὺς ἤκε πρὸς τὸν Λυσίαν ἀθρομῶν καὶ λέγων τὸ μὲν πρῶτον αὐτῷ διεξιόντι θαυ-
μαστὸν φανῆναι τὸν λόγον, αὐθις δὲ καὶ τρίτον ἀναλαμβάνοντι παντελῶς ἀμβλῦν καὶ
ἄπρακτον· ὁ δὲ Λυσίας γελάσας « τί οὖν » εἶπεν « οὐχ ἅπαξ μέλλεις λέγειν αὐτὸν ἐπὶ τῶν
δικαστῶν; » Amennyiben nincs másképp feltüntetve, a tanulmányban szereplő forrasszövegek
fordítója a szerző.

² Jelen tanulmány az *Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen* című, 2014-ben az ELTE Történet-
tudományi Doktori Iskolájában megvédett doktori értekezésem egyik fejezetén alapul. Hálás
köszönettel tartozom témavezetőmnek (Németh Györgynek) és dolgozatom bírálóinak (Hegyi
Doloresnek és Bolonyai Gábornak) a tanulmányhoz fűzött kritikai megjegyzéseikért. A beszéd
történeti háttéréről szóló magyar nyelvű szakirodalomhoz (a disszertáción túl) lásd KERTÉSZ
István: *A hellénizmus története*. Eger, Líceum, 2011. 57–62., illetve VILMOS László: „*Gyilkos
nem távozzhat szabadon?*” *Démosthenés Aristokratés elleni beszéde, avagy pillanatfelvétel az
athéni demokráciáról*. Pécs, Kronosz, 2014. 50–51.

nyugalmat az athéni politikai életbe. Démosthenés és elvbarátja, az ekkor már tapasztalt politikusnak számító Timarchos arra készültek, hogy hivatali elszámoltatás keretében törvényszék elé idézzék Aischinést, mert állítólag kenőpénzt fogadott el Philippostól. Aischinés azonban nem várta meg, hogy bíróság elé kerüljön az ügy, hanem gyorsan cselekedett: a politikai átvilágítás (*dokimasia*) egy speciális típusát, a szóközi alkalmasság vizsgálatát (*dokimasia rhétorón*) kezdeményezte egyik vádlója, Timarchos ellen. A törvény értelmében ugyanis nem szóokolhat a nép előtt, 1) aki szüleiéről nem gondoskodott, vagy 2) katonai kötelességeit nem teljesítette, vagy 3) prostituáltként, netán kitarotként élt, illetve 4) aki elherdálta atyai örökségét.³ (E mögött, ahogy Aischinés is írja, az a megfontolás állhatott, hogy aki a magánéletben gondatlanul, gyáván, züllött prostituáltként vagy rossz gazdaként él, az még inkább így tesz majd, ha a közösség ügyeit is rábízzák.) Aischinés elsősorban a 3. és a 4. pontban foglalt vádakkal támadta Timarchost, s ezek közül is nagyobb hangsúlyt kapott az előbbi, azaz hogy Timarchos ifjúkorában számos férfinak felkínálta testét, akik támogatták őt kicsapongásaiban.

A Timarchos elleni beszédben számos olyan vonását megeljük a klasszikus kori athéni törvényszéki beszédeknek, amelyekre furcsálkodva tekintünk a mai bizonyítási és ítélelhozatali szabályok ismeretében.⁴ Gyakran látjuk például, hogy egy-egy benyújtott vád jelentősége messze túlmutat önmagán, és nem pusztán a vádlott e konkrét ügyben való elmarasztalása a cél, hanem teljes politikai (olykor fizikai) megsemmisítése is. Aischinés sem azért idézte törvényszék elé Timarchost, hogy egy ellene elkövetett jogtalanságért elégtételt vegyen, vagy hogy megbüntessen egy volt prostituáltat, hanem azért, hogy politikai értelemben kiiktassa egyik veszélyes ellenfelét, aki egy kockázatos kimenetelű eljárás,

³ Ld. 28–32. A továbbiakban az egyszerű számhivatkozások kivétel nélkül a disszertáció fő témájául választott, Aischinés által *Timarchos ellen* elmondott beszéd (Aeschin. 1.) fejezet-számaira utalnak. A beszéd magyar fordítása az értekezésben található (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/bajnokdaniel/diss.pdf>), nyomtatásban várhatóan 2016-ban jelenik meg Aischinés másik két szóoklatával együtt.

⁴ A klasszikus athéni bíraskodás adatokban leggazdagabb alapműve egy évszázad eltelte után is Justus Hermann LIPSIUS: *Das Attische Recht und Rechtsverfahren mit Benutzung des Attischen Prozesses*. I–III. Lipcse, Reisland, 1905–1915, amelynek első kötete a bíróság intézményét, a második a vádtípusokat, a harmadik pedig a jogi eljárást tárgyalja. Az elmúlt félszázad során elsősorban angolszász kutatók jeleskedtek e területen: A. R. W. HARRISON: *The Law of Athens*. I–II. Oxford, Clarendon, 1968–1971. az athéni jogrendszer vizsgálatának mindmáig nélkülözhetetlen kelléke. A szélesebb közönséget szem előtt tartva készült MacDowell rövidebb összefoglalása ugyanerről a témáról: Douglas M. MACDOWELL: *The Law in Classical Athens*. London, Thames & Hudson, 1978. Szemléletében modernebb és mindmáig a legfrissebb betekintést kínálja Stephen C. TODD: *The Shape of Athenian Law*. Oxford, Oxford University Press, 1993. Magyar nyelven tömör eligazítást nyújt HORVÁTH László: *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának okori megítélése*. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor, 2001. 22–30, valamint BOLONYAI Gábor: *Antik szóközi gyakorlatok*. H. n., Typotex, 2001. 8–18., Uő (szerk.): *Lysias beszédei*. Budapest, Osiris, 2003. 18–41.

euthynai-vizsgálatot indított ellene.⁵ Sőt egyáltalán nem példa nélkül való az sem, hogy bár Aischinés formailag Timarchos ellen vívja a pert, a valódi ellenfél már ekkor is maga Démosthenés, ahogy politikai karrierje során mindvégig.⁶ Ugyanígy világosan Démosthenés ellen irányul Aischinés utolsó ránk maradt, *Ktésiphón ellen* mondott beszéde is, s ez már a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hiszen ha mondott is egyáltalán védőbeszédet maga a formailag megtámadott Ktésiphón, mégis Démosthenés védte meg a koszorúügyben tett javaslatot, és ezen keresztül saját egész addigi politikai pályafutását.

Mai szemmel nézve hasonlóképpen különösnek tűnik az a harsány, személyeskedő megjegyzésektől és kirohanásoktól sem mentes hangnem, amelyet a peres felek egymás ellen használtak. Az ellenfél pocskondiázása, minden lehetséges módon való befeketítése, gúnynevekkel illetése egyáltalán nem számított övön alulinak vagy kerülendőnek, hanem a „műsor” természetes része volt mindaddig, amíg a bírák tetszését elnyerte. Mindez rámutat arra is, hogy bár az eljárás során a felek gyakran igyekeztek tanúvallomásokkal, illetve törvényekből, szerződésekből vagy más iratokból vett idézetekkel igazolni állításaikat, a törvényszéki eljárás során a bírák legalább olyan nagyra becsülték az esztétikai élményt nyújtó szónoki teljesítményt, mint az egzakt bizonyítékokat.⁷ Mindennek okai természetesen az athéni bíraskodási rendszer sajátosságaiban gyökereznek: ahol nincs nyomozati és ügyészi hatóság, ahol minden polgár maga képviseli ügyét, s az állam pusztán a per lebonyolításának kereteit garantálja, és ahol csak az

⁵ Az összefoglalóban *euthynának* (vagy többesszámban *euthynainak*) nevezett vizsgálaton minden állami feladatot teljesítő személy átesett a tiszttségének letétele után, és ha sikkasztáson érték vagy bármi más törvénytelenesség gyanúja merült föl ellene, ügye bíróság elé került. Az *euthynai* tömör összefoglalását adja Mogens H. HANSEN: *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*. Oxford – Cambridge, Blackwell, 1991. 222–224. és TODD i. m. 112–113. Az *euthynai* legutóbbi részletes tárgyalását lásd Athanasios EFSTATHIOU: *Euthyna Procedure in 4th c. Athens and the Case on the False Embassy*. *Dike*, 10, 2007. 113–135. Megjegyzendő, hogy az *euthynai*-vizsgálatnak elébe vágó viszonyvád benyújtása nem bizonyítja, hogy Aischinést valóban megvesztegették. Démosthenés e vádra vonatkozólag a 343-ban elmondott beszédeben semmilyen meggyőző bizonyítékkal nem szolgál, lásd Edward M. HARRIS: *Aeschines and Athenian Politics*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1995. 128–130.

⁶ Aischinés szerint ugyanis Démosthenés számtalan félrevezető érvet fog kitalálni Timarchos védelmében (166), sőt valójában ő maga írja bértollnokként (*logographos*) a védőbeszédet is (94). A futó említéseken és a várható érvek előzetes cáfolatán túl Aischinés nagy terjedelemben foglalkozik Démosthenés alakjának befeketítésével (166–176). A fentiekén kívül (olykor nevesítve, máskor név nélkül) bizonyosan Démosthenésről van szó az alábbi caputokban: 119, 123, 125–126, 131, 163, 181.

⁷ Aristotelés megkülönbözteti a retorikán kívüli (*atechnoi*) és belüli (*entechnoi*) bizonyítékokat. „Retorikán kívülieknek nevezem mindazokat, amelyeket nem mi gondoltunk ki, hanem már korábban is léteztek: a tanúk, a kínzással kiesikart vallomások, a dokumentumok stb. A retorikán belüliek azok, amelyeket a módszer szolgált és amelyeket mi hozunk létre. Az előbbieket csak alkalmaznunk kell, az utóbbiakat viszont meg kell találnunk.” (Arist. *Rh.* I, 2, Adamik Tamás ford.) Az *atechnoi*, ill. *entechnoi* bizonyítékokhoz lásd MÉSZÁROS Tamás: *A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok*. H.n., Argumentum, 2011. 138–145.

számít, hogy az elhangzó beszédek meggyőzzék a jelen lévő több száz *dikastés* legalább felét és ezzel biztosítsák a kedvező ítéletet, ott nem fejlődhet ki a tárgyi, jogi és egyéb bizonyítékok szakértő elbírálása. Nem csoda tehát, hogy a klasszikus Athén tág teret nyitott az ügyes (vagyis inkább ügyeskedő) szónoki érvelésnek.⁸

Aischinés Timarchos ellen mondott beszéde azonban ez utóbbi ponton messze túlment a megszokott mértéken. Bár a szónok bőven idézett az athéni törvényekből, s tanúk vallomásait is hadrendbe állította, ezek jelentős része csak közvetett kapcsolatban állt a vádban megfogalmazott állítással, azaz, hogy Timarchos fiatal korában elherdálta atyai örökségét, és számos férfinak áruba bocsátotta a testét, hogy kicsapongó életmódját fenntarthassa. Valójában semmilyen szilárd bizonyítékot nem tudott felmutatni állításának alátámasztására, mégis meggyőzte a bírakat, akik elítélték Timarchost. Többek közt a bizonyítékok ilyen kirívó hiánya teszi különlegessé a Timarchos elleni pert, ezért érdemes megvizsgálni, hogy mi volt a titka Aischinésnek, azaz milyen érvekkel tudta a maga pártjára állítani a *dikastéseket*. Az alábbiakban ezért sorra veszem a beszédben elhangzó főbb vádpontokat, és megvizsgálom, hogy mindezt milyen bizonyítékok és érvek támasztják alá.

1. Vádak

A bírósági eljárás szabályainak megfelelően a vádbeszéd elhangzása előtt a bírósági jegyző felolvassa a bírának, hogy milyen vádakkal állítja bíróság elé ellenfelét a felperes fél.⁹ Minden törvényszéki vádbeszéd nyitányának fontos kelléke, hogy a szónok meghatározza, mivel vádolja ellenfelét.¹⁰ Aischinés bevezető szavaiból világos, hogy szerinte „Timarchos a nép előtt a törvényt lábbal tiporva (*para tus nomus*) szónokol” (1), és „mivel korábban szégyenletes módon élt (*aischrós bebiókós*), a törvények előírása szerint nem is beszélhetne a nyilvánosság előtt” (3). A beszéd e szégyenletes életmódot taglalja részletesen.

A beszéd exozíciója (1–6) után Aischinés idéz mindazokból a törvényekből, amelyek szerinte kapcsolatba hozhatók Timarchos életmódjával: előbb a tanítókra és az iskolákra vonatkozó szabályokat ismerteti (9–12), valamint a prostitúcióra kényszerített serdületlen fiúkról szóló törvényt (13–14), majd szól a kerítőök elleni (14) és a *hybris* elleni törvényről (15–17) is. Az eddigiekben olyan jogi eseteket sorolt föl, amelyekben állítása szerint a gyermek az erkölcstelenség szenvedő alánya, s ezért nem őt, hanem a gondviselőit vagy az ellene erőszakos

⁸ BOLONYAI (2001) i. m. 12–14.

⁹ „[B]űnös (*enochos*) azokban a vádpontokban, amelyeket röviddel ezelőtt hallottatok a jegyző (*grammateus*) felolvasásában...” (1).

¹⁰ Arist. *Rh.* III, 14: „A bevezetés legfontosabb és legsajátságosabb funkciója az, hogy megvilágítsa, mi az a cél, ami miatt a beszéd létrejött” (Adamik Tamás ford.).

tetteket elkövetőt bünteti a törvény. A továbbiakban viszont már a felnőtt polgárhoz szól minden paragrafus: a prostitúció elleni törvény (*graphé hetairéseós*, 18–21),¹¹ a közrendre (*eukosmia*) vonatkozó törvény (22–27, 35), a Timarchos-per alapjául szolgáló törvény a szónokok alkalmassági vizsgálatáról (*ho nomos ho peri tés tón rhétorón dokimasias*, 28–32), és végül egy állítólagos törvény-előterjesztés a népgyűlési szónokok ellenőrzéséről (33–34). Az egymás után citált törvényeket a polgároktól elvárt erkölcsös, józan viselkedés, azaz a *sóphrosyné* erénye iránti igény köti össze, és felsorolásukkal Aischinés kimondatlanul is azt sugallja, hogy Timarchos mindegyiket megsértette.¹²

A törvényeket követő narratív részben (37–116) Aischinés felsorolja Timarchos állítólagos szeretőit és közös „kalandjaikat”, név szerint említve Misgolast, Antiklést, Kédónidést, Autokleidést, Thersandrost, Pittalakost és Hégésandrost, de eközben többször is utal rá, hogy e lista egyáltalán nem teljes, és Timarchos valójában prostituáltként áruba bocsátotta magát bárkinek, aki fizetett érte.¹³ Aischinés szerint mindezt azért tette, hogy kitartói finanszírozzák fényűző életmódját: a lakomák, a kockázás és a különféle kicsapongások költségeit.¹⁴ Mivel erről az életmódról akkor sem akart lemondani, amikor teste már elrútult a sok erkölcstelenség miatt,¹⁵ végül atyai örökségének is a nyakára hágot: „atyja nem csekély vagyont halmozott föl, ám ezt Timarchos mind eltékozolta” (101). S ha mindez még mindig nem volna elég, Aischinés beszámol Timarchos közéleti visszaéléseiről: számvizsgálóként (*logistés*) korrupt volt, Andros szigetén viselt tisztségét pénzen vásárolta, a helyi asszonyokat szexuálisan zaklatta (107), a tanács tagjaként sikkasztott az államkincstárból (109–112), pénzügyi ellenőrként (*exetastés*) bevallottan megvesztegették (113), a polgárok felülvizsgálatakor pedig kétezer drachma kenőpénzt fogadott el (114–115).

¹¹ A *graphé hetairéseós*-ra utólag úgy hivatkozik Aischinés, mintha ez vonatkozna „a serdülő ifjakra, akik könnyelműen vétkeznek a saját testükkel szemben” (22), de ezzel valószínűleg csak a vádítípus megválasztását kívánhatta magyarázni (lásd a 20. caputhoz írt kommentárt erről).

¹² Mivel az athéni jogszolgáltatás döntően eljárásjogi (procedurális) jellegű volt, a bírósági tárgyalások során a szónokokra maradt, hogy értelmezzék és tartalommal töltsék meg az egyes törvényekben szereplő fogalmakat (pl. *hybris*, *hetairésis*), így Aischinés legitím módon állítja logikai kapcsolatba az idézett szövegeket a *sóphrosyné* erénye mentén. A *sóphrosyné*hez legutóbb lásd Adriaan RADEMAKER: *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-Restraint. Polysemy & Persuasive Use of an Ancient Greek Value Term*. Leiden–Boston, Brill, 2005.

¹³ Erre utaló célzások: 40, 52, 74, 79, 84, 111, 119–124, 130, 154–155, 157, 159, 163, 185, 188–189. caput.

¹⁴ Lásd 42, 54, 75–76, 95. caput.

¹⁵ „[M]iután viszont a nyakára hágtak a pénznek, és elkockázták meg elverték drága finomságokra, Timarchos pedig már nem volt oly fiatal, és érthető módon már senki nem adott neki semmit, ám az ő züllött és szentségtelen természete minduntalan ugyanarra vágyott, és határt nem ismerő romlottsága miatt újabb és újabb követelésekkel állt elő, míg visszatért napi szokásaihoz, nos, akkor nekilátott, hogy föleméssze atyai örökségül kapott vagyonát is” (95–96).

A beszéd második felében a fentiekén túl újabb vádpontok már nem bukkannak fel Timarchossal szemben, ám a szónok igyekszik előzetesen cáfolni ellenfelének várható védekezését (117–176), majd a befejező egységben (177–196) a törvények tiszteletére, valamint idegen és honi erkölcsi példák követésére buzdítja hallgatóságát, sűrűn visszautalva Timarchos hitvány züllöttségére. Zárásként emlékezteti a bírákat, hogy ha fölmentik ellenfelét, azzal szabadjára engednek a városban minden aljasságot, ha viszont elítélik, akkor egy új rend alapjait fektetik le Athénban.

2. A beszéd felépítése¹⁶

I. rész (1–6) Bevezetés

1–3: A pereskedés oka

4–6: A törvények fontossága

II. rész (6–36) A törvények és értelmezésük

7–16: A gyermekek erkölcsének védelméről szóló törvények

9–12: A tanítókról, a kísérő rabszolgákról és a karvezetőkről

13–14: A rokonok által prostitúcióra kényszerített fiúkról

14: A kerítőkről

15–17: A *hybris*ről

18–21: A serdülők erkölcsére vonatkozó törvények: a prostitúcióról (*hetairésis*)

22–36: A felnőttekre vonatkozó törvények:

22: A közrendről

23–27: A népgyűlési felszólalásról, a régi szónokok erkölcséről

28–32: A szónokok alkalmassági vizsgálatáról

33–34: A népgyűlési elnökökről (érvénytelen)

36: A törvények haszna

III. rész (37–116) Timarchos pályája és bűnei

37–39: Bevezetés, a gyermekkori vétkek kihagyása

40–70: Timarchos szeretői; testének önkéntes áruba bocsátása:

41–50: Misgolas

53–55: Pittalakos

55–70: Hégésandros; Pittalakos bántalmazása, tanúvallomások

¹⁶ A beszéd itt közölt vázlata N. Fisher összefoglalójának átdolgozásával készült (Nick R. E. FISHER: *Aeschines: Against Timarchos*. Oxford, Oxford University Press, 2001. 118). Lásd még Stephen USHER: *Greek Oratory. Tradition and Originality*. Oxford – New York, Oxford University Press, 1999. 280–284.

- 71–93: Közbevetett érvelés: a közvetlen tanúk hiánya
72–73: A tanúskodás elmaradásának oka
74–93: Az ügy helyes megítélése nem a bizonyítékok, hanem az előzetes ismeretek alapján. Ennek példái:
74–76: a bordélyházak
77–78: a polgárok névsora
80–85: tanács és népgyűlési felszólalások áthallásai
86–88: Démophilos indítványa vesztegetési ügyekben
89–91: a bírák egyben tanúk is
92–93: az Areiospagos tanácsának példája
94–105: Az atyai vagyon elherdálása
94–96: Démosthenés érveinek előzetes cáfolata
97–101: A vagyontárgyak részletezése
102–104: Az atyai vagyon eredete, Timarchos nagybátyjának sorsa
106–116: Timarchos közéleti pályája
106–108: visszaélései számvizsgálóként és androsi tisztviselőként
109–112: Hégesandrosszal közös sikkasztási ügye a tanácsban
113–115: megvesztegetési ügye pénzügyi ellenőrként és a polgárok névsorának felülvizsgálatakor
116: az eddigiek összefoglalása

IV. rész (117–176) A védelem várható érvei és előzetes cáfolatok

- 119–124: A prostituáltak adója, helyszínek, időpontok
125–131: A „Hírnév” (*Phémé*)
132–140: Erkölcsös fiúszerelem az athéni kultúrában, Aischinés saját gyakorlata
141–154: Az erkölcsös fiúszerelem és megítélése a költők műveiben:
142–150: Achilleus és Patroklos Homéros *Ilias*ában
151–154: a szerelem eszménye és az emberek megítélése Euripidésnél
155–159: Athéni példák a derék és a romlott ifjakra
160–165: A szerződések és megállapodások
166–176: Démosthenés várható elterelési kísérletei a közelmúlt politikai eseményeivel és szónoki fogásokkal
170–172: közzjáték – Démosthenés esete Aristarchossal

V. rész (177–196) Következtetések és lezárás

- 177–179: A törvények tisztelete
180–184: Spárta és Athén erkölcsi példái
185–195: Az erkölcs megőrzésének fontossága és a bírák biztatása Timarchos elítélésére
196: befejezés

3. Tanúk

Ha Leopold von Ranke nyomán arra keresnénk a választ, hogy „mi is történt valójában” (*wie es eigentlich gewesen*), akkor igen kellemetlen helyzetben talál-nánk magunkat. A Timarchos elleni beszéd (ahogy az attikai szónokok művei általában) nem azzal a céllal íródott, hogy abból később kihámozhassuk az „ob-jektív igazságot”, hanem azért, hogy általuk a szónok megnyerje a pert. Ha ehhez csúsztatásokra, netán egyértelmű hazugságokra volt szükség, akkor a szónokok ezeket sem kerülték el. Csak az tarthatott vissza egy beszélőt bármely állítás vagy vád megfogalmazásától, hogy úgy érezte, a hallgatóság nem hisz majd neki, és a befeketítő megjegyzés visszahull reá. Általánosságban ezért igen komoly fenntartásokkal kell fogadnunk minden állítást, amit nem támasztanak alá más megbízható források.¹⁷ Timarchos esetére alkalmazva ez azt jelenti, hogy fogalmunk sincs, valójában mennyi igaz abból, amit Aischinés elmond, azaz hogy válogatás nélkül mindenféle férfiak igényeit kiszolgálta, hogy züllött szenvedélyeknek hódolhasson, s ráadásul még atyai örökségét is eltékozolta. Valami azonban lehetett a háttérben, mert még Démosthenés is elismeri a követségről szóló, három évvel későbbi beszédében, hogy Timarchos „a kelleténél kissé szilajabban élte életét”,¹⁸ illetve hogy kapkodó magatartás (*propeteia*) jellemezte.¹⁹

A vádak igazságtartalma nem csak az eltelt évezredek miatt határozható meg nehezen. Az athéni bíraskodási rendszer rendkívül gyorsan és tétovázás nélkül döntött minden elé kerülő ügyben, s mivel az esküdtek döntése végül nem egy árnyalt álláspontot tükrözött, hanem csupán deklarálta, hogy a szavazás eredményeként a vádlott ‘bűnös’ vagy ‘nem bűnös’, a per kimenetele²⁰ már a kortársakat sem tájékoztatta volna, hogy a fent felsorolt vádpontok közül melyek állnák ki az igazság próbáját, és melyek nem. Az athéni jogban ugyanis (a modern nyugati jogokhoz hasonlóan) nem az „igazság” kiderítése volt a legfőbb szempont, hanem az, hogy egyenlő feltételeket teremtsenek a peres felek számára nemcsak a szűk értelemben vett peres ügyük, de egyben a háttérük, kapcsolatrendszerük, demokrácia iránti elkötelezettségük, egyszóval egész polgári egzisztenciájuk bemutatására.²¹ Bár a hallgatóságra nagyobb hatással lehetett egy ellenfélre tett ta-

¹⁷ A beszédekkel szembeni forráskritikai fogódzókhoz lásd HARRIS (1995) i. m. 8–16.

¹⁸ D. 19, 233: ἰταμώτερον τῶ μετὰ ταῦτ ἐχρήσατο βίῳ (Gyomlay Gyula ford.).

¹⁹ D. 19, 251.

²⁰ A fennmaradt athéni törvényszéki beszédek döntő többségéről nem tudjuk, hogy a szónok megnyerte vagy elvesztette a pert, Aischinés esetében azonban kétség sem fér a Timarchos-ügyben aratott győzelméhez, lásd D. 19, 257 és 284.

²¹ Gerhard THÜR: Das Gerichtswesen Athens im 4. Jahrhundert v. Chr. In: Leonhard BURCKHARDT – Jürgen von UNGERN-STERNBERG (szerk.): *Große Prozesse im antiken Athen*. München, Beck, 2000. 49: „Doch haben neuere Untersuchungen gezeigt, daß das Prozessieren vor den Geschworenen als Mechanismus der »sozialen Kontrolle« wirkte. Es kämpften Mitglieder einer gesellschaftlichen Elite um ihre bürgerliche, soziale Existenz, um Egalität oder Hierarchie.” Az athéni rendszer tehát bizonyos szempontból tekintve nem igazságot szolgáltat, ha-

láló megjegyzés vagy egy lenyűgöző ívű körmondat, mint a tanúk vallomásai, ez utóbbiakat sem szabad alábecsülnünk, csak szerepüket kell árnyaltan látnunk. A tanúvallomások vizsgálatakor ugyanis több dolgot is érdemes figyelembe venni.

Egyrészt, a Timarchos ellen elmondott beszédben hagyományozott vallomások egytől egyig utólagos betoldások Aischinés szövegébe. Egészen bizonyos, hogy a szónok által kiadásra szánt szövegben ezek a vallomások nem, vagy nem ebben a formában szerepeltek. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy a különféle dokumentumok (vallomások, törvények, szerződések) mind a későbbi kézirati hagyományt közvetítő β kódexcsoportban találhatóak, s a legrégebbi kódex, a Párizsban őrzött 10. századi Codex Coislinianus 249 (Dilts stemmájában *f*) egyáltalán nem tartalmazza őket, s ugyanígy hiányoznak az előkerült papirusztöredékek szövegéből is.²² Ezen kívül számos stilisztikai és tartalmi érv is igazolja, hogy a dokumentumok jóval később, talán hellénisztikus vagy római kori szónokiskolai gyakorlat keretében készültek, és a kézirat-hagyományozódás későbbi korszakában csatolták a beszédhez: Aischinés három beszédéből csupán a Timarchos elleni (Aeschin. 1.) tartalmaz dokumentumszövegeket, és annak is csak az első fele, hiszen a 68. caput utáni tanúvallomások és egy szerződés helyét csak a címük őrzi a kéziratokban, csakúgy, mint a másik két beszédben (Aeschin. 2. és 3.) is. Elmondható, hogy e dokumentumok kései hamisítója nem volt sem túl pontos (hiszen például tévesen adta meg Hégésandros apjának és démosának nevét a 68. caputban), sem pedig túl lelkes, amint azt a 66. caputban olvasható vallomás végére beszúrt, unalomról árulkodó „és így tovább” (*kai ta hexés*) megjegyzés bizonyítja.²³

Másrészt a bírósági eljárás során a vallomások nem a tanúk szájából hangzottak el, hanem az a törvényszolga (*grammateus*) olvasta föl őket, akinek a szónok a beszéd kezdete előtt átnyújtotta az előre megírt vallomásokat és egyéb dokumentumokat. Az elhangzó vallomást a jelenlévő tanú mindössze bólintásával szentesítette, de sem arra nem volt mód, hogy ő maga kiegészítse az elmondot-

nem két polgár egymáshoz viszonyított helyzetét határozza meg, lásd Robin OSBORNE: Law in Action in Classical Athens. *Journal of Hellenic Studies*, 105, 1985. 40–58.

²² FISHER (2001) i. m. 68. A kézirati hagyományhoz lásd Aubrey DILLER: The Manuscript Tradition of Aeschines' Orations. *Illinois Classical Studies*, 4, 1979. 34–64. és a M. Dilts-féle szövegkiadás bevezetőjét: Mervin R. DILTS: *Aeschinis orationes*. Stuttgart – Lipcse, Teubner, 1997. vii–xi.

²³ A perbeszédekben megőrzött dokumentumok hitelességének kérdéséhez ma is alapvető Engelbert DRERUP: Über die bei den attischen Rednern eingelegten Urkunden. *Jahrbücher für classische Philologie*, Supplementband 24, 1898. 221–366. Modern szempontrendszerrel nyújt a dokumentumok hitelességének megítéléséhez Mirko CANEVARO – Edward M. HARRIS: The Documents in Andocides' *On the Mysteries*. *Classical Quarterly*, 62, 2012. 98–100., illetve bővebben Mirko CANEVARO: *The Documents in the Attic Orators: Laws and Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 27–36. Az egyes dokumentumok hamisítvány voltát alátámasztó érveket lásd a vonatkozó kommentárookban.

takat, sem pedig arra, hogy kérdéseket tegyenek föl neki bármely oldalról. Ha elfogadta a vallomást, akkor ezzel tanúsította az abban foglaltak igaz voltát. Ha viszont nem akarta elfogadni a szájába adott vallomást, csupán arra volt lehetősége, hogy eskü alatt tagadja az elhangzottakat (*exómosia*), arra hivatkozva, hogy nem volt jelen, illetve nincs közvetlen tudása a mondottakról,²⁴ mert amennyiben nem jelent meg a bíróság előtt, ezer drachma büntetést kellett fizetnie.²⁵ Amint az a Timarchos elleni beszédből is világos, a vallomást maga a szónok írta a tanúk nevében,²⁶ ám az abban foglaltak tartalma alapvetően attól függött, hogy a szónok baráti, semleges, vagy ellenséges viszonyban állt-e a tanúval. Ha jó viszony állt fenn köztük, a vallomás megírása és annak igazolása nem jelentett problémát, s megfelelő előkészítés után hasonló lehetett a helyzet semleges viszony esetén is.²⁷ Ha viszont a tanú az ellenfélhez húzott, akkor merőben más volt a helyzet, hiszen ő aligha vallott saját elvbarátja ellen. Amint azonban látni fogjuk, bizonyos körülmények közt egy szónok mégis megpróbálhatott előnyt kovácsolni az ellenséges tanúk szerepeltetéséből – éppen az *exómosia* kikényszerítése révén.

A tanúvallomás eskü alatt való megtagadására (*exómosia*) vonatkozó szabályozás nem teljesen tisztázott. Közvetlen bizonyítékok híján csak valószínűsíteni tudjuk, hogy a perben megidézett tanúnak mikor is kellett kinyilvánítania, hogy elfogadja-e a nevében fölolvastott vallomást, vagy *exómosiával* él. Látszólag a kérdés egyszerűen megválaszolható: Aischinés Misgolas és Hégésandros vallomását is úgy vezeti föl, mintha csak ezek felolvasása után dőlné el, hogy a tanú hogyan dönt, és bár a szónoknak van elképzelése róla, hogy mi következik, teljes bizonyossággal ő maga sem tudja, hogy a tanú vállalja-e majd a nevében írt vallomást.²⁸ A többi szónok esetén is hasonló a helyzet: a peres fél (rendszerint a vádló) felszólítja a megidézett tanúkat, hogy erősítsék meg az elhangzottakat, vagy esküdjenek meg, hogy nem voltak jelen, vagy nincs közvetlen tudásuk az elmondottakról.²⁹ Látszólag tehát a tanúknak a bíróság nyilvánossága előtt kel-

²⁴ Pollux 8, 37: τὸν δ' οὐ βουλόμενον μαρτυρεῖν ἐκλήτευσον, ἀνάγκην τοῦ μαρτυρῆσαι προστιθέντες· ἔδει δὲ αὐτὸν ἢ μαρτυρεῖν, ἢ ἐξομῶσασθαι ὡς οὐκ εἰδεῖν ἢ μὴ παρεῖν ἢ χιλίας ἀποτινεῖν. Az eljárás pontos menete vitatott, lásd HARRISON (1971) i. m. 139–140. Az *exómosiához* lásd Christopher CAREY: The Witness's *Exomosis* in the Athenian Courts. *Classical Quarterly*, 45, 1995. 114–119. és Gunther MARTIN: The Witness' *Exomosis* in Athens. *Classical Quarterly*, 58, 2008. 56–68.

²⁵ Ez volt a *kléteusis* eljárása, amelyhez lásd 45–46.

²⁶ Lásd 45, 47, 67.

²⁷ Nyilvánvaló hazugságot aligha adott elő bárki is, mert a bírósági beszédek végeztével, még az esküdtek szavazása előtt panaszt lehetett emelni a tanúk ellen, s e panasztételt a hamis tanúzás miatti vádemelés (*diké pseudomartyrión*) követte, lásd AP 63, 4. Ha valakit kétszer már elítéltek hamis tanúzásért, harmadjára már nem volt tanácsos tanúskodnia, mert a harmadik alkalom a polgárjog elvesztésével (*atimia*) járt, lásd 45 (kommentárral).

²⁸ Lásd 50 (Misgolas) és 67 ill. 69 (Hégésandros).

²⁹ Lásd Is. 9, 18, Lycurg. 1, 20, D. 19, 176, [D.] 45, 59, stb.

lett dönteniük a vallomásuk felől. Az Aristotelés neve alatt fönmaradt *Athéni állam* viszont említést tesz egy áldozati kőről az agorán a basileus *stoája* előtt, amelyre esküt tesznek az állami döntőbíráskodásra kijelölt bírák és azok a tanúk, akik *exómosiával* élnek.³⁰ Az *exómosia* tehát akkor volt érvényes, ha ezen a helyen esküdtek meg a tanúk, ám erre aligha nyílt lehetőség a per fő meghallgatása során, azt pedig értelmetlen volna föltételezni, hogy az esküt csupán bejelentették tárgyalás alkalmával, de a szakrális cselekmény annak végeztével történt, hiszen ekkorra már eldőlt az ügy, ráadásul a hamis tanúzásért indított eljárásokat is bejelentették, ha voltak ilyenek. Úgy tűnik tehát, hogy az esküt az esküdtbíró-sági tárgyalás előtt teheték, feltehetőleg az előzetes meghallgatás (*anakrasis*) vagy az azt követő állami döntőbíráskodás során.³¹ A szónokok a tárgyaláson mégis rendre úgy tesznek, mintha csak most derülne ki a szólított tanú álláspontja – ami annyiban igaz is, hogy a bírák valóban csak itt tudták meg, hogy a tanú megerősítette-e a vallomást. Tekintetbe véve, hogy a színpadiasság nemcsak a bíró-sági gyakorlat, hanem általában véve az athéni közélet szerves része volt³²

³⁰ AP 55, 5: δοκιμασθέντες [ti. a hivatalba lépni készülő tisztségviselők] δὲ τοῦτον τὸν τρόπον, βαδίζουσι πρὸς τὸν λίθον ἐφ' οὗ τὰ τόμι' ἐστίν, ἐφ' οὗ καὶ οἱ διαιτηταὶ ὁμόσαντες ἀποφαίνονται τὰς διαίτας, καὶ οἱ μάρτυρες ἐξόμουνται τὰς μαρτυρίας. A nagyjából 1 × 3 m területű, 40 cm magas követ megtalálták az említett helyen, lásd Peter J. RHODES: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford, Clarendon, 1981. 620.

³¹ Mivel a *graphé*-jellegű eljárásoknál, amilyenek a *Timarchos ellen* indított per is számított, nem volt döntőbíráskodás, ezért valószínűleg az *anakrasis* során nyilvánították ki döntésüket a tanúk. Az *anakrasis* („kikérdezés”) a per előkészítésére szolgáló előzetes tárgyalás volt, amelyet a vádtípushoz rendelt tisztségviselő, esetünkben *thesmothetés* előtt tartottak, természetesen az esküdtek bevonása nélkül. Itt ellenőrizték, hogy a vádtípus alkalmazható-e az adott esetben, a peres felek egyértelművé tették álláspontjukat, a tisztségviselő kikérdezte őket, ők pedig egymást. Vö. Alfred P. DORJAHN: On the Athenian *Anakrasis*. *Classical Philology*, 36, 1941. 182–185. Az újabb tudományos közvélekedés szerint a vád és a védelem általános gondolatmenetén kívül az *anakrasis* során ismertetni kellett a tanúk vallomásait is. A tanúk hivatalos értesítést kaptak az *anakrasis*ről, hogy megjelenhessenek és nyilatkozzanak a számukra előkészített vallomásról; valószínűleg az *exómosiára* is ekkor kerülhetett sor. A leírt tanúvallomásokot egy *echinos*nak („sündisznó”) nevezett tárolóba helyezték és lepecsételték. (Az *echinos*hoz lásd AP 53, 2–3, [D.] 45, 57, Alan L. BOEGEHOLD et al.: *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Vol. XXVIII. The Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia*. Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 1995. 79–81, 222–226.) Az *anakrasis*hez lásd HARRISON (1971) i. m. 94–105., MACDOWELL (1978) i. m. 240–242., TODD i. m. 126–129, THÜR, Gerhard: The Role of the Witness in Athenian Law. In: Michael GAGARIN – David COHEN (szerk.): *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 146–169., Adele C. SCAFURO: *Anakrasis*. In: Roger S. BAGNALL et al. (szerk.): *The Encyclopedia of Ancient History*. I–XIII. Wiley–Blackwell, 2013. 396.

³² Lásd például, Josiah OBER – Barry STRAUSS: Drama, Political Rhetoric, and the Discourse of Ancient Democracy. In: John J. WINKLER – Froma I. ZEITLIN (szerk.): *Nothing to do with Dionysos?* Princeton, Princeton University Press, 1990. 237–270., vagy P. Easterling és A. Ford tanulmányait in: Simon GOLDHILL – Robin OSBORNE (szerk.): *Performance Culture and Athenian Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. A közélet színpadiasságának hellénisztikus továbbéléséhez lásd Angelos CHANIOTIS: *Theatricality Beyond the*

(hiszen mindenki tudta, hogy a peres felek jobbára előre betanult szöveget adnak elő, és hogy a tanúvallomásokot sem maguk a tanúk írják), belátható, hogy Aischinés azt is a színpadi feszültségteremtés eszközeként használta föl, hogy az előzetesen tett *exōmosiát* az esküdtek előtt is meg kellett pecsételnie a szólított tanúnak.³³

Amikor tehát a szónokok tanúvallomások felolvasásával igyekeznek igazolni állításaikat, mérlegelnünk kell, hogy vajon az adott bizonyíték valóban azt bizonyítja-e, amit a szónok állított. Sűrűn előfordul ugyanis, hogy egy színesen elmesélt történet után tanúként szólítanak valakit, aki a történet néhány jelentéktelen elemét vallomásaival igazolja, és ettől olyan benyomása támadhat a hallgatóságnak, mintha az egész történetet hiteles tanúvallomás támasztaná alá.³⁴ A Timarchos elleni beszédben szinte valamennyi tanúvallomás így funkcionál.³⁵

Ezt példázzák a beszédben idézett első tanúvallomások (50), amelyeket közvetlenül megelőz a Timarchos ifjúkori tetteit bemutató narratíva első része (40–50). Azt állítja a szónok, hogy a fiatal és igen jóképű Timarchos egy Misgolas nevű emberhez költözött, akivel szexuális kapcsolata is volt: „Timarchos ugyanis jó alakú volt, fiatal, de züllött, és kapható arra a dologra, amit ő [ti. Misgolas] meg akart vele tenni, a fiú pedig hajlandó volt eltűrni.”³⁶ Ráadásul mindeközben a legszégyenletesebb gyönyöröknek hódoltak: „a halevésnek, a fényűző lakomáknak, az aulosos lányoknak, a kurtizánoknak, a kockázásnak, és más szenvedélyeknek, amelyek közül egyiknek sem válhat rabjává egy nemes és szabad lélek.”³⁷ Ezután Aischinés elmesél egy történetet, amely a városi Dionysia felvonulásán történt. Misgolas és egyik barátja, a sphéttosi Phaidros hiába várták

Theater. Staging Public Life in the Hellenistic World. In: B. LE GUEN (szerk.): *De la scène aux gradins. Théâtre et représentations dramatiques après Alexandre le Grand dans les cités hellénistiques*. Actes du Colloque, Pallas 41, Toulouse, 1997. 219–259.

³³ THÜR (2005) i. m. 169: „Because the jurors do not get to see the documents before the trial, the speakers are able to enhance the suspense of their speeches by presenting an already sworn *exōmosia* as if the witness at that moment had not yet decided on it.” Nem minden kutató fogadja el, hogy a tanúvallomások elfogadását vagy elutasítását már a per tárgyalása előtt ki kellett nyilvánítania a tanúknak, lásd Lene RUBINSTEIN: *Main Litigants and Witnesses in the Athenian Courts: Procedural Variations*. In Michael GAGARIN – Robert WALLACE (szerk.): *Symposion 2001: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*. Bécs, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2005. 99–120. Az idézett Gerhard Thür véleményét osztja rajtam kívül Günther Martin is, lásd MARTIN i. m. 57.

³⁴ HARRIS (1995) i. m. 12.

³⁵ A kivétel talán Philémón és Leukónidés vallomása (115), akik valóban tanúsíthatták, hogy a Philótadés polgárjogának ügyében folyó eljárásban a rokonok megvesztegették Timarchost, hiszen erről írásos szerződést is bemutatnak a bíróság előtt. A lényegi vádpontot azonban ez egyáltalán nem bizonyítja.

³⁶ 41: εὔσαρκον ὄντα καὶ νέον καὶ βδελυρὸν καὶ ἐπιτήδειον πρὸς τὸ πρᾶγμα ὃ προηρεῖτο ἐκεῖνος μὲν πράττειν, οὗτος δὲ πάσχειν.

³⁷ 42: ἀλλ' ἐπραξε ταῦτα δουλεύων ταῖς αἰσχίσταις ἡδοναῖς, ὀσφοραγία καὶ πολυτελείᾳ δεῖπνων καὶ αὐλητρῖσι καὶ ἐταίραις καὶ κύβοις καὶ τοῖς ἄλλοις ὑφ' ὧν οὐδενὸς χρῆν κρατεῖσθαι τὸν γενναῖον καὶ ἐλεύθερον.

a soká késlekedő Timarchost, akivel abban állapotok meg, hogy együtt vesznek részt a felvonuláson. Végül hosszas keresés után egy bérházban találták rá, ahol éppen idegenekkel (azaz nem athéni polgárokkal) lakomázott. Misgolas és Phaidros börtönnel fenyegették meg az idegeneket, amiért megrontottak egy szabad születésű ifjút, mire azok rémülten elmenekültek (43).

A leírtak alátámasztására szólítja Aischinés azokat az ismeretlen nevű tanúkat, akik igazolják, hogy Timarchos Misgolasnál lakott, majd Phaidrost, aki nyilván igazolhatta, hogy sokáig hiába keresték Timarchost, mielőtt rátaláltak volna az idegenek társaságában, és végül szólítja magát Misgolas is. Az előző kettő esetében világos, hogy nem a korábban megfogalmazott vád lényegét, azaz Timarchos szexuális szabadosságát és züllöttségét igazolták, hanem jóval jelentéktlenebb dolgokat: az idegenek megijesztését, netán azt, hogy Timarchos és Misgolas tudomásuk szerint együtt lakott egy ideig. Misgolas tanúvallomása azonban más. Aischinés igyekezett jól előkészíteni Misgolas vallomását (45–49): előre bocsátja, hogy úgy fogalmazta meg Misgolas számára a vallomást, hogy az „hiteles” legyen, de ne ostoba: „Nem neveztem ugyanis nevén azt a dolgot, amelyet Misgolas Timarchossal tett, és nem is írtam le semmit, ami által a törvény előtt büntethetővé válna egy igaz tanú; mindazt azonban megírtam e vallomásban, ami számotokra, a hallgatók számára jól ismert, de veszélytelen a tanúra nézve, és nem is csúf.”³⁸ Tehát az állítólagos valóság „puhított változatát” adja Misgolas szájába, hogy úgy tűnjön: most dől el, hogy a tanú megerősíti-e az általa írottakat, és a szónok mindent megtesz, ami az őszinteség határain belül lehetséges, hogy rábírja a vallomás megerősítésre. Fel van azonban készülve arra is, hogy Misgolas eskü alatt fogja megtagadni a vallomást, mert, mint mondja „akkor sem tudják már semmissé tenni az igazságot, ahogy Timarchos városszerte ismert rossz hírére sem, mert azt nem nekem, hanem csakis saját magának köszönheti. Az erkölcsös férfi élete ugyanis legyen olyan tiszta, hogy a rossz hírnévnek még árnyéka se vetüljön rá.”³⁹ Ha tehát Misgolas megtagadja a tanúskodást, Aischinés szerint akkor is mindenki tudja, hogy mi az igazság. A szónok azonban, mint fentebb láttuk, pontosan tudhatta, hogy Misgolas *exómosiát* jelent majd be, hiszen az ünnepélyes eskütételre már az *anakrisis* alkalmával sort keríthettek. Éppen ezért most fölcserélte a tanúvallomások logikus sorrendjét: először a „névtelen” tanúkat szólította, aztán Phaidrost, akiknek vallomása bármilyen semmitmondó volt is a lényeg szempontjából, az esküdtek többsége mégis úgy érezhette, hogy valamit mégis igazolnak az elmondottakból. Utoljára

³⁸ 45: Αὐτὸ μὲν γὰρ τοῦνομα τοῦ ἔργου ὃ ἔπραττε πρὸς τοῦτον, οὐκ ἐγγράφω, οὐδ' ἄλλο γέγραφα οὐδὲν ὃ ἐπιζήμιόν ἐστιν ἐκ τῶν νόμων τῶ τάληθῆ μαρτυρήσαντι· ἃ δὲ ἐστὶν ὑμῖν τοῖς ἀκούουσι γνώριμα, ἀκίνδυνα δὲ τῶ μαρτυροῦντι καὶ μὴ αἰσχροῖ, ταῦτα γέγραφα.

³⁹ 48: ἐκεῖνό γε οὐ μήποτε δυνήσονται, ἀφελέσθαι τὴν ἀλήθειαν, οὐδὲ τὴν ἐν τῇ πόλει περὶ Τιμάρχου φήμην, ἣν οὐκ ἐγὼ τοῦτω παρεσκεύασα, ἀλλ' αὐτὸς οὔτος ἑαυτῶ. Οὔτω γὰρ χρὴ καθαρὸν εἶναι τὸν βίον τοῦ σώφρονος ἀνδρός, ὥστε μὴδ' ἐπιδέχεσθαι δόξαν αἰτίας πονηρᾶς.

ra pedig Misgolaszt szólította, akinek a drámai feszültségkeltés után bejelentett *exómosiája* (amelyben esküt tesz, „hogy nincs közvetlen tudása az ügyről, illetve nem volt jelen” [*hós uk eideié é mé pareié*])⁴⁰ már könnyen eladható hamis eskünek. Ennek jogi következményei nem voltak: hamis tanúskodás miatti vádat (*diké pseudomartyrión*) csak a tanú által megerősített vallomásért lehetett indítani, de hamisnak vélelmezett *exómosia* miatt nem – ennek megbüntetése az istenek feladata.⁴¹ A lélektani következmények viszont alighanem jól jövedelmeztek Aischinésnek az esküdtek döntésekor.

Ha netán a fent írtakkal ellentétben mégsem kellett volna a tárgyalás előtt kinyilvánítania a tanúnak, hogy miként dönt, Misgolas esetében akkor is számos okunk van azt gondolni, hogy Aischinés pontosan tudta előre, hogy Misgolas *exómosiával* fog élni. Egyrészt, régi barátját próbálta Timarchos ellen felhasználni, ez pedig csak akkor lehetett volna sikeres, ha Timarchos és Misgolas kapcsolata megromlott volna az elmúlt években. Erre semmilyen jel nem utal. Másrészt, ha meg is romlott volna a két barát viszonya, Misgolasnak akkor is olyan tartalmú vallomást kellett volna most elfogadnia, amely hiába volt óvatosan megfogalmazva, rá nézve a legkevésbé sem volt hízelgő, sőt tartalmának elismerése bizonyára megvetést váltott volna ki az athéni közönségből. Ráadásul a vallomás valószínűleg tárgyyszerű hazugságot is tartalmazott: az állt benne, hogy Misgolas jelentősen idősebb Timarchosnál.⁴² A hamis tanúbizonyosság elfogadása – *diké pseudomartyrión* útján – megtámadhatóvá tette volna Misgolaszt, akinek így semmiképpen nem maradt más lehetősége, mint hogy *exómosiával* éljen. Ez mégis kapóra jött Aischinésnek, hiszen az *exómosia* nem a vallomás tartalmi cáfolata volt, hanem annak kinyilvánítása, hogy a tanúnak nincs közvetlen tudomása a leírt vallomásban foglaltakról. Aischinés valószínűleg azért is ebben a sorrendben szólítja az itt fellépő tanúkat (1. „akik tudják, hogy Timarchos Misgolasnál lakott”, 2. a sphéttosi Phaidros, 3. Misgolas), hogy az első két elfogadott (bár gyengébb érvényű) vallomás után nevetségesnek és valószínűtlennek tűnjön, hogy Misgolas nem tud semmiről. Aischinés tehát bravúros technikával még Misgolas *exómosiájából* is az ő ügyét támogató momentumot faragott.⁴³

⁴⁰ Lásd Pollux 8. 37.

⁴¹ THÜR (2005) i. m. 164.; MARTIN i. m. 58.

⁴² Aischinés állítása szerint egyidős Misgolasszal: mindketten negyvenöt évesek (49), Timarchosról pedig elárulja, hogy Nikophémos archóni évében (Kr. e. 361/0) volt a Bulé tagja (109), amelynek alsó korhatára 30 év. Ha tehát elfogadjuk, hogy a Timarchos elleni per Kr. e. 346 végén vagy 345 elején zajlott, akkor láthatjuk, hogy a 391/0-ben született Aischinés és Misgolas nem lehet számottevően idősebb az ugyanekkor született Timarchosnál, aki lehet, hogy még idősebb is volt náluk. Lásd Edward M. HARRIS: The Date of the Trial of Timarchus. *Hermes*, 113, 1985. 377–380. és UÓ: When Was Aeschines Born? *Classical Philology*, 83, 1988. 211–214.

⁴³ Hasonló példák az *exómosia* előnyre váltására: Aeschin. 2, 68, [D.] 45, 59–60, [D.] 59, 28, Is. 9, 18–19. Lásd még FISHER (2001) i. m. 183., THÜR (2005) i. m. 168–169.

A szónok ugyanezt a forгатókönyvet alkalmazza az ifjú Timarchosról szóló narratíva második részében (53–64) is, amelynek fontos szereplője két másik állítólagos szerető: Pittalakos és Hégésandros. Züllött tetteikre vonatkozóan halálomásra hivatkozva („úgy hallottam...”) közöl velünk néhány hátborzongató, bár elég homályos részletet, ám végül csak azt támasztja alá az idézett tanúk vallomása, hogy Hégésandros és Pittalakos egymással is viszályba bonyolódott, majd ügyük végül döntőbírótság elé került, és kompromisszummal zárult.⁴⁴ Az elhagyott szeretőt, Pittalakost nem szólítja tanúként Aischinés, bár vallomása sokat nyomhatott volna a latban, ráadásul Aischinés elmondása alapján minden oka meglett volna rá, hogy kárára legyen egykori kínzóinak.⁴⁵ Hégésandros számára viszont írt egy vallomást (amely „mérsékeltebb, mint az ő jelleme, de azért némiképp szókimondóbb, mint Misgolasé volt”⁴⁶), de tudja jól, hogy a tanú nem fogja szentesíteni azt. „Miért is hívom akkor? Azért, hogy megmutassam nektek, milyenné teszi az embereket ez a tevékenység: mélyen megvetik az isteneket, lenézik a törvényeket, és szemernyt sem törődnek bármiféle szeméremmel.”⁴⁷ Az itt „kikényszerített” *exómosia* abban különbözik Misgolas fent ismertetett esetétől, hogy Hégésandros személyében olyan tanú áll a bírák elé, aki később újra előkerül majd Timarchos védőbeszéde során, hogy vallomásával barátját támogassa, így Aischinés számára Hégésandros jellemének „meggyilkolása” lehetett a fő szempont. Ha most sikerül kellőképpen visszataszító képet festenie az isteneket nem tisztelő, törvényeket megvető, züllött és erőszakos múltú tanúról, akkor a védőbeszédben visszatérő alak vallomása kontraproduktívvá válhat a védelem számára. Aischinés célja, hogy Hégésandros elrettentő példává váljon.

Megállapíthatjuk tehát, hogy egyrészt a szólított tanúk nem pontosan azt tanúsítják, amit Aischinés korábban Timarchosról állított, másrészt vagy nem is szólítja tanúként a valóban jelentős személyeket (pl. Pittalakost, vagy a beszédes nevű „durva férfiakat” [*hoi agrioi*, 52]), vagy előre közli, hogy az előlépő tanúk nem lesznek hajlandók esküt tenni (Misgolas és Hégésandros). Figyelemre méltó, hogy az ezáltal érvénytelen tanúvallomásokból is sikerült előnyt kovácsolnia:

⁴⁴ A viszály lehetséges hátteréhez lásd FISHER (2001) i. m. 361–362, lásd még az ide vonatkozó kommentárt (59).

⁴⁵ Bár Pittalakos jogállása vitatott, valószínűnek tűnik, hogy jó módú felszabadított volt az események idején, ezért nem lett volna jogi akadálya, hogy tanúskodjon, lásd HARRISON (1971) i. m. 136. Pittalakos nyilvánvalóan nem állt Aischinés rendelkezésére: vagy azért, mert már nem élt, vagy, ami valószínűbb, mert nem volt hajlandó Aischinés szájíze szerint tanúskodni Timarchos ellen, noha a róla szóló narratíva (58–65) alapján minden oka meglett volna rá.

⁴⁶ 67: Γέγραφα δ' αὐτῷ μαρτυρίαν κοσμιωτέραν μὲν ἢ κατ' ἐκεῖνον, μικρῶ δὲ σαφεστέραν ἢ τῷ Μισγόλῳ.

⁴⁷ 67: Διὰ τί οὖν αὐτὸν καλῶ ἐπὶ τὴν μαρτυρίαν; ἵν' ὑμῖν ἐπιδείξω οἷους ἀπεργάζεται ἀνθρώπους τὸ ἐπιτήδευμα τοῦτο, ὡς καταφρονούντας μὲν τῶν θεῶν, ὑπερορῶντας δὲ τοὺς νόμους, ὀλιγώρως δὲ ἔχοντας πρὸς ἅπασαν αἰσχύνην.

arra készítette a bírákat, hogy a tanúnak szólított egykori (állítólagos) kitartókban gátlástalan és szemérmetlen hazudozókat lássanak, akik megtagadják a vallomás igazolását.

4. Mindenki tudja...

Maga Aischinés is tisztában volt azzal, hogy nincsenek közvetlen bizonyítékai a vád alátámasztására,⁴⁸ ezért érvelését két alapra helyezte. Egyrészt igyekezett megmagyarázni, miért természetes, hogy senki sem tanúskodik, másrészt a beszédben elejtett megjegyzésekből fokozatosan felépítette az ügy „koronatanúját”: a *Phémét*, azaz a szóbeszédet, a mindenki által jól ismert Hírt, amelynek az athéniak oltárt is emeltek.⁴⁹ Az alábbiakban ezt a két érvelési alapot vizsgáljuk meg alaposabban.

Az egyértelmű tanúbizonyosságok hiányát Aischinés szerint az okozza, hogy a törvény egyforma szigorral sújt le a pénzért vett homoszexuális örömök nyújtóira és megrendelőire is: „A törvények azt írják, hogy ha valaki kibérel bárkit az athéniak közül ezzel a céllal, vagy saját magát adja el, akkor arra mindkét esetben egyformán a legsúlyosabb büntetés vonatkozik. És ugyan ki az a nyomorult, aki hajlandó volna ilyen őszinte vallomást tenni, amely révén, ha az igazság mellett tanúskodik, saját magáról is bebizonyítaná, hogy méltó a legsúlyosabb büntetésre?” (72) Mivel azonban az ilyen tevékenységről csak az tud, aki felkínálta magát, valamint az, aki megvette, egyértelműnek látszik, hogy csak közülük kerülhetne ki a közvetlen tanú – ők viszont az életükkel játszanak, hiszen ha elítélik őket, halálbüntetés vár rájuk.⁵⁰

Tetszetős érv, de velejéig hamis. Aischinés ugyanis ebben az okfejtésben szándékosan összemossa négy törvényt, amelyet beszédének első felében idézett: a *hybris* miatti vádat (*hybreós graphé*, 15–17), a *hetairésis* miatti vádat (*graphé hetairéseós*, 18–21), a rokonok által prostitúcióra kényszerített fiúkra vonatkozó törvényt (13–14), valamint a kerítőkre vonatkozó törvényt (14).⁵¹ Bár Aischinés a szónokok alkalmassági vizsgálata (*dokimasia rhétorón*) keretében állította bíróság elé Timarchost (és nem *graphé hybreós* vagy *graphé hetairéseós* vádjával), úgy tesz, mintha a vádlott állítólagos züllött tettei egyszerre volnának *hybris* és *hetairésis* is: *hybris* annak részéről, aki mindezt rajta elkövette,⁵² és

⁴⁸ Lásd 71–73. caput.

⁴⁹ Vö. Paus. 1, 17, 1. A Timarchos-beszéd *scholionja* szerint Kimón Pamphiliában (azaz az Eurymedón torkolatánál) aratott tengeri és szárazföldi győzelméről hamarabb tudomást szereztek az athéniak, mint ahogy megérkezett a hivatalos értesítés, ezért oltárt emeltek a Hírnek (*Schol. in Aeschin.* 1, 128 [279b]).

⁵⁰ Ugyanezt az érvet lásd még 87–88, 90, 98, 160–163.

⁵¹ Lásd Kenneth J. DOVER: *Greek Homosexuality. Updated and with a new Postscript.* Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1989. 27–29.

⁵² Ráadásul Timarchos is *hybrist* követt el a saját teste ellen, vö. 108, 185, 188.

hetairésis a passzív fél, azaz Timarchos részéről. Aischinés azt akarja elhítenni, hogy Timarchos szeretői mind *hybrist* követtek el a vádlott testén, ezért most joggal félthetnék az életüket, ha tanúskodnának. A *hybris* miatti törvény azonban egyrészt aligha alkalmazható abban az esetben, ha az áldozat önként veti alá magát az elkövető akaratának, hiszen ilyen alapon a prostituáltak összes kuncaftja perelhető lett volna, másrészt egyáltalán nem volt szükségszerű, hogy a *hybris* halálbüntetést vonjon maga után, hanem úgy tűnik, a büntetés mértékét a *timésis* eljárása útján állapították meg.⁵³ A legsúlyosabb büntetést, azaz a halálbüntetést Aischinés két esetben említi: ezzel számolhattak a kerítők (14) és a *hetairésis* miatt elítéltek (20). Az aktus két résztvevőjét egyformán sújtó büntetés gondolatát pedig a prostitúcióra kényszerített gyermekek védelméről szóló törvényből (13–14) kölcsönözte Aischinés, noha itt a bérbeadó és bérbevevő voltak a megbüntetett felek, nem pedig az erőszakot elszenvedő gyermek. A jóval korábban idézett törvények egyes momentumait kiragadva és egymással összekeverve Aischinés sikeresen kelthette azt a látszatot, hogy a Timarchossal szeretkező férfiak mindegyike a halálbüntetés fenyegetése miatt nem vállalja a tanúskodást. A filológusokkal ellentétben a bírák csak egyszer hallhatták Aischinés szavait, így könnyű lehetett összezavarni őket a felsorolt törvények és vádak tarka forgatásával. Táblázatba foglalva az alábbiakban összegezhető Aischinés ügyeskedő törvényértelmezése:

Törvény	Büntetés	Felhasznált momentum	Megjegyzés
rokonok által prostitúcióra kényszerített fiú (13–14)	<i>Timésis</i> , de egyforma a bérbeadónak és a bérbevevőnek	„ugyanaz a büntetés sújtsa mindkét vétkest”	A törvény gyermekek megrontásáról szól, Timarchos pedig már nem volt az.
a kerítőkről (14)	a legszigorúbb, valószínűleg halálbüntetés (<i>ta megista epitimia</i>)	„a legszigorúbb büntetéssel sújtsa...”	Timarchos ügyében nincs kerítő.

⁵³ 15: „[A] kiszabott büntetést pedig el kell szenvednie vagy ki kell fizetnie.” Az athéni bíraskodási gyakorlatban léteztek olyan perek (*agónes atimétoi*), ahol a törvény egyértelműen előírta a büntetést, más esetekben (*agónes timétoi*, azaz „felbecsült perek”) viszont a bűnösség kimondása után az alperes és a felperes is javaslatot tehetett a kiszabandó büntetésre, és az esküdt-bírótság egy második szavazás során döntött a megfelelő büntetésről, amely a pénzbírságtól a halálbüntetésig terjedhetett. Ez volt a *timésis*, amelyre közismert példa Sókratés pere, vö. Plat. *Apol.* 36 a–b. Lásd még HARRISON (1971) i. m. 80–82., HORVÁTH i. m. 24–25.

Törvény	Büntetés	Felhasznált momentum	Megjegyzés
<i>hybris</i> (15–17)	<i>Timésis</i>	„ha valaki <i>hybrist</i> követ el egy fiúval szemben – és bizony ezt teszi, aki bérbe veszi...”	Egy kiskorú gyermeket megrontó személy viselkedése talán valóban értékelhető <i>hybrisként</i> is, de Timarchos már nem volt gyermek.
<i>hetairésis</i> (18–21)	a legszigorúbb, valószínűleg halálbüntetés (<i>ta megista epitimia</i>)	„Ha az athéniak közül valaki kitarottként él...”	Timarchost nem ez alapján vádolta be Aischinés, így <i>hetairésis</i> miatt nem ítéltető el.

Aischinés érvelésének másik pillére a *Phémé*, azaz a mindenkiről igazat beszélő és mindenki által ismert Hír. A Phémé-érvet a beszéd 125–131. caputjában dolgozza ki, ám e kifejtést igen alapos előkészítés előzte meg. Az érv alapját nevezhetjük „mindenki tudja”-technikának. Aischinés ugyanis a beszéd kezdetétől fogva sűrűn hivatkozik arra, hogy amit most mond, azt úgyis mindenki tudja, s ezért nincs szükség külön bizonyításra. Ahogy a Függlékben bemutatott gyűjtemény mutatja, összesen 16 alkalommal él e technikával, s ebből 14 a Phémé-érvet bevezető 125. caput előttre esik. (Utána viszont már nincs szüksége e technikára, így az a hátralévő csaknem 80 caputban mindössze kétszer fordul elő.) Ezzel ügyesen beépítette a hallgatóság tudatába, hogy Timarchos züllött életet élt, és áruba bocsátotta a saját testét. Mire eljutott a Phémé-érvig, már mindenki úgy érezhette, hogy mindig is tudta, mekkora gazember ez a Timarchos – talán még az is, aki korábban nem is igen hallott felőle. Ebben a helyzetben mutatja be koronatanúját Aischinés: az istennővé avatott, megszemélyesített Phémét: „[...] az emberek életéről és tetteiről [...] magától terjedő Hír (*phémé*) jár-kei városzerte, amely sosem hazug, és mindenkinek tudtára adja, hogy ki mit tett, sőt olyan dolgokat is megjósol, amelyek csak a jövőben fognak bekövetkezni.”⁵⁴ Aischinés a költőkhöz folyamodik, hogy állításának nagyobb hangsúlyt adjon. Homérost, Hésiodost és Euripidést idézi, akik szerinte mind megerősítik az általa vázolt Phémé-képet.⁵⁵ Kétségtelen, hogy a színészi múlttal és a köztudottan lenyűgöző orgánummal rendelkező Aischinés előadásában óriási hatást kelthettek e sorok a *dikastérion*ban. E hatást legföljebb számunkra csökkentheti kissé a tény, hogy a Homéros szavaként idézett felsor („Phémé jött a sereghez...”) sehol

⁵⁴ 127: περί δὲ τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ τὰς πράξεις ἀψευδής τις ἀπὸ ταυτομάτου πλανᾶται φήμη κατὰ τὴν πόλιν, καὶ διαγγέλλει τοῖς πολλοῖς τὰς ἰδίας πράξεις, πολλὰ δὲ καὶ μαντεύεται περί τῶν μελλόντων ἔσεσθαι.

⁵⁵ Phémé allegorikus alakjára vonatkozóan bővebben lásd BAJNOK Dániel: Phémé, avagy egy allegória deifikációja. *Vallástudományi Szemle*, 9/3, 2013. 77–82.

sem szerepel a homérosi corpusban, sőt az *Ilias* nem is ismeri a *phémé* szót.⁵⁶ Hésiódos sorait (*Op.* 763–764.) pontosan idézi, de nem véletlen, hogy kihagyja az azt megelőző hármát: „Így cselekedj, s rossz híreket így nem költetheti senki. / Mert a halandók közt könnyen kap szárnyra a rossz hír (*phémé kaké*), / s hordani terhes lesz, s nehezen rázod le magadról.”⁵⁷ Hésiódos tehát nagyon is tisztában van azzal, hogy a rossz hírnév lehet igaztalan is, de ilyen árnyalt gondolatok nem illenek szónokunk mondanivalójához. Az Euripidésnek tulajdonított sort máshonnan nem ismerjük, de a fentiek után nem kizárható, hogy ezt is szavaiban vagy jelentésében torzítva adja vissza a szónok.⁵⁸

Am ilyen filológusi szörszálhasogatás aligha jellemezte a *dikastéseket*. Még a Timarchos mellett minden valószínűség szerint *synégorosként* kiálló Démosthenés sem tudta rábírní őket, hogy mentsék fel a vádlottat, jóllehet éppen ő alig egy évvel korábban, Kr. e. 347-ben, a *Boiótos ellen* írt második beszédben fölhívta a figyelmet az aischinési Phémé-érvelés alapjául szolgáló ‘mindenki tudja’-technika veszélyére és megfogalmazta annak cáfolatát: „Ez az ember akkora gazfickó, hogy ha nem tud tanúkat állítani ügye mellé, akkor azt mondja, hogy »mindezt ti is jól tudjátok, bírák«. Mind ezt teszik, akiknek nincs egy épkézláb érvük! Ti viszont, ha valami efféle trükkel kísérletezne, ne dőljetek be neki, hanem tegyétek próbára! Ha egyikőtöknek nincs tudomása valamiről, akkor ne gondoljátok, hogy a szomszédotoknak nyilván van, hanem követeljétek, hogy bizonyítsa be világosan, amit mond, és ne engedjétek, hogy elfusson az igazság elől, miközben azt mondogatja, hogy »ti ezt jól tudjátok«, noha ő képtelen igaz érvekkel előállni.”⁵⁹

⁵⁶ Az *Odysseiában* pedig „fontos kijelentés” értelemben szerepel. A legutóbb Martin Westnél fölbukkanó feltételezés, hogy az Aischinés által idézett félsor nem az *Ilias*-ban, hanem az epikus ciklus ún. *Kis Ilias*-ában, Aias halálának elbeszélésében szerepel, véleményem szerint minden szilárd alapot nélkülöz, vö. Martin L. WEST: *The Epic Cycle. A Commentary on the Lost Troy Epics*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 177–178.

⁵⁷ *Op.* 760–762, Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

⁵⁸ A Phémé-érveléshez bővebben lásd Dániel BAJNOK: *The Goddess of Report in the Courtroom. Acta Classica*, 49, 2013. 181–189.

⁵⁹ D. 40, 53–54: πολὺς γὰρ, πολὺς καὶ τολμηρὸς ἐστὶν ἄνθρωπος, καὶ οὕτως κακοῦργος, ὥστε περὶ ὧν ἂν μὴ ἔχη μαρτυρίας παρασχέσθαι, ταῦτα φήσει ὑμᾶς εἰδέναι, ὃ ἄνδρες δικασταί, ὃ πάντες ποιοῦσιν οἱ μὴδὲν ὑγιᾶς λέγοντες. ὑμεῖς οὖν, ἐάν τι τοιοῦτον τεχνάζῃ, μὴ ἐπιτρέπετε αὐτῷ, ἀλλ’ ἐξελέγχετε, καὶ ὃ τὶ ἂν μὴ ἕκαστος ὑμῶν εἰδῆ, μὴδὲ τὸν πλησίον δοκιμαζέτω εἰδέναι, ἀλλ’ ἀξιούτω τοῦτον ἀποδεικνύναι σαφῶς ὑπὲρ ὧν ἂν λέγῃ, καὶ μὴ ὑμᾶς φάσκοντα εἰδέναι, περὶ ὧν αὐτὸς οὐδὲν ἔξει εἰπεῖν δίκαιον, ἀποδιδράσκειν τὴν ἀλήθειαν...” A 2. *Boiótos elleni* beszédet nyelvi-stilisztikai alapon többen elvitatták Démosthenéstől, a mai mértékadó álláspont bizonytalan a kérdésben. Ld. Adele C. SCAFURO: *Demosthenes, Speeches 39–49*. Austin, University of Texas Press, 2011. 63–64. („I am inclined to accept the speech as a genuine work of Demosthenes, even if not one of his best.”), ill. Douglas M. MACDOWELL: *Demosthenes the Orator*. Oxford, Oxford University Press, 2009. 79.

Nem tudhatjuk, hogy Démosthenés próbálkozott-e ehhez hasonló ellenérvekkel Timarchos védelmében, de ha próbálkozott is, nem járt sikerrel. A hűtlen követség ügyében mondott, három évvel későbbi beszédében azonban ő is a Phémé-érvelést veszi elő is, és nem csekély kajánsággal fordítja Aischinés ellen a Timarchos ellen már bevált fegyvert: az egész világ tudja, hogy Aischinés pénzt kapott Philippostól, így ha a Hír valóban igaz tanú, akkor most egyértelműen ellene vall!⁶⁰ Démosthenésnek e perben ugyanúgy nem voltak szilárd bizonyítékai Aischinés ellen, mint ahogy annak sem voltak korábban Timarchos ellen, ám míg Aischinést végül felmentették, Timarchost elítélték, és politikai karrierjét tönkretették. De vajon miért?

Aischinés vádjának sikere alighanem a szerelem és a jó erkölcs korabeli athéni megítélésén is múlott. Sok más forrás mellett a Timarchos elleni beszéd is igazolja a jól ismertényt, hogy a klasszikus Athénban általános volt a fiúszerlem számos formája, köztük különösképpen egy felnőtt férfi (*erastés*) és egy serdülő ifjú (*erómenos*) kapcsolata, ám Aischinés úgy tesz, mintha világosan elkülöníthető volna ennek elfogadott, erkölcsös (*sóphrón*) formája a megvetendő, káros és züllött (*bdelyros*) viszonyoktól. Az önzetlen, szabad szerelem szép, a pénzért vásárolt, rabszolgaként eltűrt viszont rút.⁶¹ De ha egy *erastés* pénzért vett ajándékokkal kedveskedik *erómenos*ának, akkor az ő szerelmük vajon melyik kategóriába tartozik?⁶² Hiába állít össze listát Aischinés az erkölcsös és az erkölcstelen

⁶⁰ D. 19, 243–244: „Nos, Aischinés, akit csak itt látsz, mindenki azt mondja rólad is, hogy elfogadtad az ellenség pénzét, úgyhogy eszerint terád is illik, hogy »el nem veszhet egészen a hír, amit egyszer a sok nép szája kimond«. Sőt téged még többen gyanúsítanak, mint akkor Timarchost. Mert lásd csak, így áll a dolog: Timarchost még a szomszédai sem ismerték mind, bíróságok, mint követemberekről ellenben nincs hellén, nincs barbár, aki ne állítaná, hogy igenis pénzt kaptatok követi működésükért. Eszerint, ha a hír különben sem más, mint maga az igazság, akkor veletek szemben különösen annak kell lennie mert az egész világtól ered; márpedig, hogy hitelt érdemel, hogy »isteni fajta«, hogy ember volt a költő, aki megénekelte, azt éppen te magad bizonyítottad” (Gyomlay Gyula fordítása, módosításokkal). Megjegyzendő, hogy míg Aischinés tervszerűen, a Phémé-érv előkészítéseként használja a ‘mindenki tudja’-technikát, Démosthenés nem készíti elő e technika módszeres alkalmazásával a fent idézetteket. Az ő érvelése ugyanis alapvetően nem ezen alapul, hanem pusztán Aischinés megszegyenítése végett fordítja ellene saját fegyverét.

⁶¹ Lásd 137 (kommentárral). Aischinésszel ellentétben Aristophanés a *Plutos*-ban gúnyosan rávilágít a jó és rossz fiúszeretők közti különbség viszonylagosságára (Ar. *Pl.* 149–159.): a hímrinyók (*pornoi*) pénzt kérnek a testi szerelemért az *erastésektől*, a jó fiúk (*chréstoi*) viszont „csak” ajándékokat – ám ezzel csupán elfödik erkölcstelenségüket, hiszen a valódi eltérés csak látszólag létezik a két típus között. Aristophanés társadalomkritikának is beillő ábrázolásmódját Aischinés érthető módon nem teszi magáévá, hiszen érvelésének lényeges eleme, hogy egyértelmű megkülönböztetést tegyen a helyes és a helytelen fiúszerlem között – noha ez a gyakorlatban nehézkesen alkalmazható, lásd Nick R. E. FISHER: *Body-abuse: The Rhetoric of Hybris in Aeschines’ Against Timarchos*. In: Jean-Marie BERTRAND (szerk.): *La Violence dans les mondes grec et romain. Actes du colloque international (Paris, 2–4 mai 2002)*. Paris, Sorbonne, 2005. 85–86.

⁶² Az *erómenos*oknak adott ajándékokhoz (pl. nyúl, kakas, fűrj, stb.) lásd DOVER i. m. 92., egy újabb értelmezéshez lásd Andrew LEAR: *Ancient Pederasty. An Introduction*. In: Thomas K.

ifjakról,⁶³ a két csoport közti határvonal nem lehetett igazán éles. A gymnasionokban és a palaistrákban forgolódo ifjak számos férfi vágyának voltak céltáblái, és közismert, hogy e férfiak szavakkal és időnként tettekben is versengtek a legszébb ifjak kegyeiért.⁶⁴ Az *erómenos*oknak észnél kellett lenniük, nehogy okot adjanak a hoppon maradt *erastése*eknek vagy általában a közvéleménynek arra, hogy kicsapongó, rossz erkölcsű ifjaknak tartsák őket. Az athéniak nem csak a társadalmi intézményként működő fiúszerelem kényes voltával voltak tisztában, hanem érzékenyen reagáltak általában véve mindenre, ami a fiatalok nevelésére vagy a jó erkölcsre vonatkozott.

Bizonyos jelek arra utalnak, hogy az athéniak erkölcsi érzékenysége a Kr. e. 350-es és 330-as évek idején még erőteljesebben megnyilvánult közéleti (különösen polgárjogra vonatkozó) kérdésekben, mint korábban. Erre példa egyrészt Apollodóros vádbeszéde az örömlány Neaira és férje, Stephanos ellen (Kr. e. 343 és 340 között),⁶⁵ amelyben házasságuk és gyermekeik polgárjogának törvénytelenége az egyik fő vádpont. Másrészt az Areiospagos tanácsa jól megfigyelhetően újra megerősödött a Kr. e. IV. század során, korszakunkban sűrűn megnyilvánulva erkölcsi és politikai kérdésekben egyaránt.⁶⁶ A demokrácia restaurálásakor az Arés-dombi tanácsra bízták a törvények őrzését (And. 1, 84), és valamikor a század közepe táján feljogosították a tanácsot, hogy akár a népgyűlés fölkérésére, akár saját hatáskörükben vizsgálatot folytassanak, majd erkölcsi és politikai súllyal bíró jelentést tegyenek (*apophainein*) az állam életét érintő ügyekben (pl. árulás): ez volt az *apophasis* eljárása.⁶⁷ Ugyanezen eljárás keretében Aischinés is személyesen megtapasztalhatta a tanács hatalmát az Antiphón- és a délosi ügyben (Dém. 18. 132–136) hozott döntések nyomán. Ráadásul ép-

HUBBARD (szerk.): *A Companion to Greek and Roman Sexualities*. H.n., Wiley–Blackwell, 2014. 108.

⁶³ Lásd 155–159.

⁶⁴ Aischinés maga is elismeri, hogy részt vett a csinos ifjak kegyeiért folytatott versengésben: „azt sem állítom, hogy én magam ne lettem volna szerelmes, vagy ne lennék most is az, és nem tagadom, hogy magam is voltam már részese az ebből származó egymás közötti vetélkedéseknek és küzdelmeknek...” (136).

⁶⁵ Konstantinos A. KAPPARIS: *Apollodoros ‘Against Neaira’* [D. 59]. Berlin, De Gruyter, 1999. 28. A Neaira elleni beszéd magyarul is olvasható: NÉMETH György (szerk.): *Apollodóros. Vádbeszéd Neaira ellen. Egy athéni örömlány kalandos élete*. Szeged, Lectum, 2006.

⁶⁶ HANSEN i. m. 289–291., Peter J. RHODES: *A History of the Classical Greek World 478–323 BC*. 2. kiad. H. n., Wiley–Blackwell, 2010. 379–380. A tanács korszakunkban növekvő fontosságát mutatja a Timarchos-beszédben tárgyaltakon túl nemcsak Isokratés 7. szónoklata (*Areopagitikos*, Kr. e. 357 körül), de az a határozat is (IG II² 204, Kr. e. 352/1), amely első sorban az Arés-dombi tanácsra ruházta valamennyi attikai szentély felügyeletének feladatát.

⁶⁷ Az *apophasis* eljárására vonatkozó fő forrásunk Deinarchos 1. beszéde (Kr. e. 323), lásd Robert W. WALLACE: ‘Investigations and reports’ by the Areopagos Council, and Demosthenes’ Areopagos decree. In: J. FLENSTED-JENSEN et al. (szerk.): *Polis and politics. Studies in ancient Greek history presented to M. H. Hansen*. Koppenhága, Museum Tusculanum, 2000. 581–595.

pen ebben az időszakban módosították a törvényszéki eljárás során ítélező bírák sorsolási és azonosítási rendszerét, amelynek körülményes menetét az Aristoteles neve alatt fennmaradt *Athéni Állam* írja le.⁶⁸ Az ifjak helyes nevelését pedig, amelynek fontosságára Aischinés is gyakran hivatkozik, hamarosan gyökeresen újjászervezik az ephébia-reform során, Kr. e. 335/334-ben.⁶⁹

Amikor tehát az athéni esküdtek arról döntöttek, hogy elítéljék-e Timarchost, szétzúzva ezzel politikai karrierjét, akkor elsősorban nem azt mérlegelték, hogy a hatályos törvények értelmében, a tanúbizonyosságok tükrében valóban elkövetete-e azokat a tetteket, melyekkel Aischinés vádolta őt, hanem azt, hogy az adott helyzetben vajon a közösség javát szolgálná-e, ha fölmentené egy embert, akinek amúgy sem feddhetetlen a híre.⁷⁰ Az erkölcsök rombolására érzékenyen reagáló athéniak, ahogyan korábban az ifjakat *állítólag* megrontó Sókratést és a szentségeket *állítólag* kigúnyoló Andokidést,⁷¹ ezúttal Timarchost is elítélték. Ezt kívánta a közösség érdeke.

Függelék: a „mindenki tudja”-technika alkalmazása a *Timarchos ellen* mondott beszédben

4. „Jól tudom, athéni férfiak, hogy *már másoktól is hallottátok korábban*, amit rögtön az elején szeretnék elmondani...”

20. „és ezeket áthágva merészelt a népgyűlés előtt beszélni Timarchos, akinek *életmódját jól ismeritek*.”

44. „[...] olyan emberrel pereskedem, aki *nem ismeretlen előttetek*, sőt éppen azon tevékenységével vált ismertté, amelynek ügyében hamarosan megfogjátok a szavazókorongot. Hiszen az ismeretlen ügyeket talán valóban be kell részletesen mutatnia a vádlónak, a közismert dolgokban viszont szerintem nincs is igazán nehéz dolga, mert *elegendő emlékeztetnie a hallgatóságot arra, amit úgysis tudnak*.”

45. „[...] mindazt azonban megírtam e vallomásban, ami számotokra, *a hallgatók számára jól ismert*...”

⁶⁸ AP 63–66.

⁶⁹ FISHER (2001) i. m. 62–67.

⁷⁰ DOVER i. m. 39.

⁷¹ Bár Andokidést formailag nem ítélték el egyik perében sem, Isotimidés határozata nyomán egy időre mégis el kellett hagynia Athént, lásd William D. FURLEY: *Andokides and the Herms. A Study of Crisis in fifth-century Athenian Religion*. London, Institute of Classical Studies, 1996. 103.

48. „[...] akkor sem tudják már semmissé tenni az igazságot, ahogy Timarchos városszerte *ismert rossz híré*t sem, mert azt nem nekem, hanem csakis saját magának köszönheti.”
52. „[...] csupán *emlékezetetekbe idézem*, hogy nemcsak Misgolasnál lakva...”
55. „jól tudom, hogy már régóta várjátok, mikor szólok végre róla [Hégésandrosról] is, *annyira közismert, amit mondok*.”
65. „*Mindnyájan tudjátok*, hogy igazat beszélek.”
69. „[...] természetesen hírből sem ismeri azt a Leódamast, *akinek neve hallatára felhördültetek*...”
70. „[...] Hégésandros úgy próbálta semmissé tenni Leódamasnak tett hírhedett szolgálatait, *amelyeket ti igen jól ismertek*...”
78. „[...] nincs is szükség érvekre és tanúkra egy olyan ügy bizonyításához, *amit az ember maga is világosan tud*.”
89. „[...] számomra *ti magatok lesztek* egyszerre bírák és *az elmondottak tanúi is*: az én dolgom mindössze az, hogy emlékeztesselek titeket...”
93. „Először is, semmi se legyen hitelesebb számotokra, mint amit *ti magatok is tudtok erről a Timarchosról*, és amiről meggyőződtek. ... Helyeztétek hát a szavazókorongjaitokat ... *az igazság és a saját ismereteitek* mellé.”
116. „Hogy miként viselkedett ... azt már *jól tudtátok az én beszédem előtt is*, és az általam mondottak pedig kellőképpen felidézték emlékeiteket.”
158. „*Melyikőtök ne ismerné* az árvának tartott Diophantost...?”
189. „Ki az közületek, *aki előtt ne volna jól ismert* Timarchos züllöttsége?”

A REGIMEN MORUM A MAGISTRATUS ÉS A SENATUS KÖZÖTT

Nadja EL BEHEIRI

1. Bevezetés

Titius Liviusról tudjuk, hogy a censori hivatalt Kr. e. 443-ban állították fel. A jeles római történetíró szerint a hivatal kezdetben csak szerény tisztség volt, idővel azonban az erkölcsök (*mos maiorum*), a római nép életmódja (*disciplina*) feletti felügyelet legfontosabb szerve lett.¹ Livius ezzel kapcsolatos leírása maga Róma fejlődésének ábrázolására emlékeztet,² és valóban, ez a legmagasabb hivatal több szempontból is hű képet ad a római köztársaság állapotáról. A censori intézkedésekről szóló beszámolókból jól kitapinthatók a közösségben fellelhető feszültségek, változások, fejlődési szakaszok. A hivatal jelentősége akkor kezdett nőni, amikor Róma vezető rétegének kiválasztásában egy adott *gens*hez tartozás, valamint a nemzetségek közötti erőviszonyok már háttérbe szorultak. A vérségi kötelékek közjogi szerepének oldódása szükségszerűen egy új feltételrendszer kialakulásához vezetett, amely alapján eldönthető volt, hogy ki tartozzon ehhez a vezető réteghez. A kiválasztási kritériumot pedig a *mos maiorum*mal való azonosulásban találták meg. Előtérbe került az a kérdés, hogy ki milyen mértékben alkalmas a római hagyományok képviselőjére, és az is, vajon ki képes a *res publica* sorsát, akár személyes érdekeivel szemben is, előnyben részesíteni.

¹ Liv. 4, 8, 2: *Idem hic annus censurae initium fuit, rei a parva origine ortae, quae deinde tanto incremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae penes eam regimen, senatui equitumque centuriis decoris dedecorisque discrimen, sub ditione eius magistratus publicorum ius privatorumque locorum, vectigalia populi Romani sub nutu atque arbitrio essent.* Az az állítás, mely szerint a censori tisztség kezdetben csekély jelentőségű hivatal volt, a következő bekezdésekben még kétszer ismétlődik. *Mentio inlata ad senatum est rem operosam ac minime consularem suo proprio magistratu egere [. . .],* majd azt mondja: *Et patres quamquam rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus in re publica essent, laeti acceperunt, id quod evenit, futurum, credo, etiam rati, ut mox opes eorum qui praeessent, ipsi honori ius maiestatemque adicerent.*

² Livius műve előszavában (pr. 4) így fogalmaz: *Res est praeterea et impensi operis, ut quae supra septingentesimum annum repetatur et quae ab exiguis profecta initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua.*

A *mos maiorum* kifejezésnek a modern nyelvekre történő fordításánál általában az „erkölcs” (németül a „Sitte”) szót használják.³ A *mos maiorum* jelentéstartalma azonban ennél bizonyos értelemben tágabb, ami viszont a *regimen morum* hatáskörét illeti, ott szűkebb.⁴ A *mos maiorum*on a rómaiak egy minden életviszonyra érvényes erkölcsi mércét értettek. A *regimen morum* hatásköre viszont, legalábbis annak korai szakaszában, csak két esetkörre terjedt ki. Az első censori hatáskör a családi viszonyok rendezésével állt kapcsolatban, a második pedig olyan esetekre vonatkozott, amikor a polgárok a saját előnyüket keresték olyan helyzetekben, amikor a közösség sorsát kellett volna előtérbe helyezniük.

A változó külső körülmények között az erkölcsi elvárások meghatározása azoknak a kezében volt, akik a római *res publicában* a hatalmat ténylegesen gyakorolták. Ez a csoport pedig a Krisztus előtti késő negyedik századtól kezdve a plebeusokból és patriciusokból álló *nobilitas* volt. A két csoport vezető politikusai döntő szereppel bírtak a magistratusok megválasztása és a senatusban érvényesülő erőviszonyok tekintetében. Az említett közjogi intézmény a magistratusokra és a senatusra meghatározó befolyást gyakorolt, az értékrend megfogalmazása pedig a censorok és a senatus közötti kölcsönhatás eredménye lett. Ebben az együttműködésben a magistratusok és a senatus között fennálló viszony is jól követhetővé vált. A senatusban a politikai vezetők képviseltették magukat, akik meghatározó befolyást gyakoroltak a tisztségviselők választására, s a censori intézkedések kapcsán felmerült kétségek esetén is ők döntöttek. A *regimen morum* korai stádiumában pedig világosan látszik, hogy már a censorok személyének kiválasztása is egy értékítéletet tartalmazott, a censor személye ugyanis egy konkrét jó tulajdonság képviselője volt. A censorok súlyának növekedését mutatja, hogy hatásköreik révén az új társadalmi körülményekre is reagálni tudtak. Ezzel lényegében a társadalom által elfogadott cselekvési normák, konkrét és megfogható módon, egy tisztségben testesültek meg. Eme *magistratura* így a társadalmi konszenzus megtestesítőjévé vált.

A későbbi gondolkodóknak a censori tisztség és ezen belül az ún. *regimen morum* iránti érdeklődését igazából az váltotta ki, hogy Rómában a közösség

³ Vö. FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intéllációi*. Budapest, Nemzedékek tudása, 2014. 21. A szerzők kifejtik, hogy a censorok a polgárok *tribusokba* való osztása és a senatorok névjegyzék összeállítása során alkalmaztak bizonyos „erkölcsrendészeti szankciókat”. Cicero a *De legibus*ban (3, 3, 7) *mores populi regunto*-ról beszél, amit a mű magyar nyelvű fordítása „a nép erkölceit ellenőrizték” megfogalmazással ad vissza, vö. SIMON Attila (ford.): *A törvények*. Budapest, Gondolat, 2008. 71. Zlinszky János nem használja az „erkölcsfelügyelet” megfogalmazást, helyette előtérbe helyezi, hogy censorok azt a szférát ellenőrizték, amelyben a polgárok mint közemberek jelentek meg. ZLINSZKY János: *Ius publicum*. Budapest, Osiris, 1994. 59.

⁴ Pólay Elemér már 1965-ben rámutat arra, hogy a szakirodalomban általánosan bevett fordítás, amely a *regimen morum* kifejezést erkölcsfelügyeletnek fordítja „meglehetősen félrevezető, mert egy általános erkölcsfelügyeletet sejtet, holott nem erről van szó.” PÓLAY Elemér: A censori regimen morum és az un. házi bíráskodás. *Acta Jur. et Pol. Szeged*, 1965, 12/4. 3.

által elfogadott értékrend megfogalmazását egy állami tisztségviselőre bízták. Ennek pedig az lett a következménye, hogy az erkölcsi értékek és az állami intézmények között egy világosan követhető kapcsolat épült ki. Érdekes, hogy a mai jogállami gondolkodás határozottan ellenzi az ilyen jellegű kapcsolódásokat, a modern közjog elutasítja az erkölcsi értékek kényszereszközökkel való érvényesítését. Ez az ellenérzés azzal az alapvető ténnyel függ össze, hogy a mai nyugati társadalmak saját jellegükről kialakított felfogásuk szerint pluralista társadalmak,⁵ amelyekben az értékek meghatározása az állami intézményrendszer befolyásától mentesen valósul meg. A modern társadalmakban a politikai, a gazdasági és kulturális-erkölcsi intézményrendszer egymás mellett áll. A politikai rendszer olyan intézmények révén működik, mint a hatalommegosztás és a jogállamiság, a gazdasági rendszer legfontosabb intézményei a magántulajdon és szabad piac, a kulturális-erkölcsi rendszer intézményei pedig a család, az iskolák, illetőleg az egyházak. A modern felfogás szerint egy közösség működése akkor nevezhető demokratikusnak, ha e három említett rendszer között az intézmények szintjén nincs kapcsolódás. A római *regimen morum* sajátossága viszont éppen abban rejlett, hogy a censor tevékenysége összekapcsolta a politikai és a kulturális-erkölcsi rendszert.⁶

A *nobilitas* által irányított római társadalom tehát nem volt pluralista társadalom. Jól látható ugyanis, hogy a patriciusok uralmának megdöntése után a *nobilitashoz* tartozás előfeltétele a *mos maiorum*mal való azonosulás volt. Az értékeknek a társadalmi életbe való átültetése pedig az erények gyakorlása révén történt. A *regimen morum* korai fejlődési szakaszában hatékony eszköz volt a társadalmi konszenzus kialakításában, elmarasztaló döntéseikkel ugyanis pellengérré állították azokat a közszereplőket, akiknek közéleti viselkedése nem volt összhangban a megfogalmazott erkölcsi mércével. A *regimen morum* eredményességének egyik oka a társadalmi szereplők közötti interakcióban lelhető

⁵ A híres salzburgi római jogász, Theo Mayer-Maly pluralizmuson olyan rendszert ért, amelyben több értékrendszer érvényesül egymás mellett, a társadalmat irányító erők a különféle értékrendszerek érvényesülését jónak tartják és támogatják. THEO MAYER-MALY: *Rechtswissenschaft*. München, Oldenburg, 1991. 124.

⁶ Pólay Elemér azon kevés római jogász közé tartozott, akik nagyobb figyelmet szenteltek a censori *regimen morum*nak. Az általa képviselt társadalomelmélet értelmében a gazdasági rendszer kerül előtérbe. A vezető réteg érdekei érvényesítéséhez kapcsolja a politikai és a gazdasági rendszert, az erkölcsi-kulturális rendszernek pedig nincs önálló jelentősége. Pólay ezt csupán eszköznek tekinti a vezető réteg kezében. A szegedi római jogász szerint a pún háborúk után Rómában az árutermelő rabszolgáság került előtérbe. A rabszolgák művelték a nagy itáliai birtokokat, ami lehetővé tette a pénztőke nagyarányú felhalmozását. Ebből a helyzetből profitált a földbirtok- és a pénzarisztokrácia. A gazdagodás és a fényűzés az erkölcsök fellazításához vezetett. A censorok legfőbb feladata abban állt, hogy az ezzel kapcsolatos túlkapaszkodásokat visszaszorítsa és így a vezető réteg jó hírét megóvja (vö. PÓLAY i. m. 24). Az általa rajzolt kép logikusan következik a választott kiindulópontból. Ha az erkölcsi-kulturális szférának nem tulajdonítunk igazságtartalmat és egyben összekapcsoljuk a társadalomban létező formális intézményeket, az eredmény szükségszerűen az egyéni érdekek érvényesítésének kedvez.

fel, a másik pedig a *censura* dinamikus mivolta volt.⁷ A censori tisztség ugyanis folyamatosan alkalmazkodott az új társadalmi követelményekhez. Az intézményesített *regimen morum* megjelenése előtt a polgárok összeírását, tribusokba való beosztását szolgálta. Az első intézkedések a *mos maiorum* meghatározása érdekében csak egy szűk réteg, a *res publica* minősített tagjai ellen irányultak, a kompetenciát fokozatosan terjesztették ki más személyekre is, egyszerű polgárok csak kivételes esetekben voltak érintve.

A korai időszakban a censorok hatásköre az előkelő senatorokra vonatkozott, majd Kr. e. 252-ben, a consulok kezdeményezésére, tevékenységüket kiterjesztették a lovagokra is. Az első alkalom, amikor a censorok intézkedése a polgárok egy nagyobb létszámú csoportját sújtotta, a cannae-i csatánál (Kr. e. 218) tanúsított gyáva magatartás következménye volt. A marasztalások különböző formákban jelentek meg. Szenátorokkal szemben a leggyakoribb a senatusból való kizárás volt, a lovagoktól pedig elvehették az állami lovat. Az egyszerű polgárokat kizárhatták a tribusukból és az *aerarius*ok közé sorolhatták őket, amelynek következtében magasabb adófizetési kötelezettség terhelte őket, szavazati jogukat viszont elvesztették.

A szakirodalomban sokszor azzal a nézettel találkozunk, amely szerint a censori *regimen morum* egy általános, minden polgárra vonatkozó, a tisztségviselők szabad belátásán múló felügyelet volt. Ez a vélemény meglátásom szerint Theodor Mommsen hatását mutatja, amit a következő pontban részletesebben is kifejték.

2. A *regimen morum* Theodor Mommsen államelmélete tükrében

Theodor Mommsen a Kr. e. 5. század második felének Rómájában a legfontosabb változásnak az erkölcsfelügyelet („Sittenkontrolle”) kialakítását tekinti, amely ellenőrző tevékenységet a közösség, és neki alárendelve a tisztségviselők gyakoroltak az egyes polgárok felett.⁸ Majd nem sokkal később a cenzorral összefüggésben az alábbiakat állapítja meg: „E tisztség, mint minden önkényuralom, sokat használt, de sokat ártott is, és nem vitatjuk annak igazságát, aki úgy gondolja, hogy az önkény többet ártott, mint használt. De nem felejthetjük el azt sem, hogy a bár külső, de szigorú és energikus erkölcsiség és az erőteljesen ösztönzött polgári érzület, ami jellemzi a kort, távol tartotta a közönséges vissza-

⁷ Meglátásom szerint a klasszikus filozófia rendszerének az intézményekre való alkalmazása a jogintézmény egy olyan formáját alakítja ki, amely figyelembe veszi a történeti folyamatoknak a rugalmasságát és a konkrét jogintézmények sajátos tulajdonságait is. A társadalmi körülmények hatnak a politikai erőkre, a politikai erők pedig alakítják a jogintézményeket. Amennyiben egy jogintézményre gyakorolt befolyás a képesség (*potentia*) révén meghatározott célt (*finalitast*) túlfeszíti, a jogintézmény megszűnik, esetleg egy új jogintézmény jön létre.

⁸ Theodor MOMMSEN: *Römische Geschichte I.* München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. 446.

életét a tisztségtől. És ha igaz is, hogy a censori hatáskör az egyén szabadságát elsősorban elnyomta, igaz az is, hogy a rómaiaknál meglévő hatalmas és sokszor erőszakkal fenntartott közösségi szellem, valamint a régi szép időkre jellemző rend és erkölcs éppen emez intézmény hatékony működéséből fakad”.⁹

A censori tisztség tehát Mommsen értelmezésében egy olyan rendet alakított ki, amelyben az egyén saját szabadságát a közösségen keresztül képes érvényesíteni. Ez a szabadság az általános akaratból eredő uralommal áll összefüggésben, a szabadság és uralkodás célja pedig egyaránt az emberiség és a civilizáció megvalósítása, amelyeket minden erkölcsi energia megtestesítőjének tekint. Mommsen elmélete szerint, amikor az egyének szabadságukat a hatalom gyakorlóira ruházzák, az nem passzivitásuk eredménye. Sőt ennek ellenkezőjéről van szó, polgári érzületük megjelenik az emberiség és civilizáció által képviselt erkölcsi célokra való aktív törekvésben.¹⁰

Mommsen elméletében a censorok feladata eme törekvés megítélése volt. Amennyiben a tisztségviselő úgy gondolta, hogy valamelyik polgár esetében az erkölcsös célok iránti törekvés hiányos, a polgárt a közösségen belüli helyzetének megfelelő állami szankcióval sújthatta. A censorok ítéletük megfogalmazásakor – Mommsen szerint – korlátlan szabadságot élveztek. Ezt a korlátlan szabadságot a maga szóhasználatban „Willkürnek”, magyarrá fordítva, önkénynek nevezte, amelyet csak a „Herkommen” szorított határok közé. Ez a két fogalom: „Herkommen” és „Willkür” képezte Mommsen gondolatainak az alappilléret, amelyek a censori tisztség leírásában is meghatározóak voltak. A szabad állam a mommseni rendszer szerint egyenlő a tisztségviselők szabadságával, amelyet azok hivataluk gyakorlásában élveznek. Mommsen a Hegel-féle történeti felfogás alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a római állam történelmi rendeltetése beteljesedésének megfelelően egyfajta világuralom felé haladt, s e haladási folyamatot a „Herkommen” kifejezéssel ragadta meg.

Véleményem szerint azonban a források kronologikus elemzésével a censori *regimen morum*-ról néhány ponton a Mommsenétől eltérő következtetést is lehet vonni, amelyek lényege az alábbi. Az ókori források a *regimen morum*ot egy fejlődési folyamat eredményeként kapcsolják a censori tisztséghez, hatásköre pedig a társadalmi körülményekhez képest konkretizálódott. A döntések a censorok és a senatus közötti kölcsönhatások eredményeként születtek, vagyis

⁹ MOMMSEN i. m. 447. sk.: „Dieselbe hat wie jedes ähnliche Willkürregiment viel genützt und viel geschadet, und es soll dem nicht widersprochen werden, der den Schaden für überwiegend hält; nur darf es nicht vergessen werden, daß bei der allerdings äußerlichen, aber straffen und energischen Sittlichkeit und dem gewaltig angefachten Bürgersinn, welche diese Zeit recht eigentlich bezeichnen, der eigentlich gemeine Mißbrauch doch von diesen Institutionen fern bleib und, wenn die individuelle Freiheit hauptsächlich durch sie niedergehalten worden ist, auch die gewaltige und oft gewaltsame Aufrechterhaltung des Gemeinsinns und der guten alten Ordnung und Sitte in der römischen Gemeinde eben auf diesen Institutionen beruhen”.

¹⁰ Alfred HEUSS: *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert*. Stuttgart, Steiner, 1996. 132–134.

Róma vezető rétegének döntései fokozatosan alakították ki a censor hatásköreit. Az első intézkedések csupán a senatorokra, mint a társadalom leginkább kvalifikált tagjaira vonatkoztak, Mommsen rendszerében viszont az ún. erkölcsfelügyelet potenciálisan minden római polgárra kiterjedt. A tisztségviselők a döntéshozatali folyamatban teljesen szabadok voltak, működésüket a római állam küldetésének a beteljesedését célzó „Herkommen” alakította. Ennek az alakító folyamatnak a bemutatására leginkább az első censori intézkedések és azok társadalmi kontextusa alkalmas, amelyre érdemes külön pontot szánni.

3. A Lex Ovinia és az első censori intézkedés

Az első eset a Kr. e. 4. század végére datálható, s a Kr. e. 312-ben kibocsátott Lex Oviniaival áll összefüggésben, amely a senatus névsorának összeállítását a censor hatáskörbe utalta. Az említett törvényt egyébként Mommsen óta szinte kivétel nélkül Appius Claudius működésével hozzák összefüggésbe. A kiválasztási kritérium azonban nem volt világos,¹¹ így nem véletlen, hogy több modern szerző is fáradozott a törvény értelmezésével.¹² Ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy a censori intézkedések a társadalmi életet meghatározó szereplők interakciójának eredményét tükrözték, akkor egy olyan törvényi előírás, amely azt határozza meg, hogy kik minősülnek a „legjobbakknak”, felesleges, sőt zavaró lett volna. Meglátásom szerint a Lex Ovinia legnagyobb jelentősége abban áll, hogy a társadalom fejlődésének egy szakaszát jelzi. A senatus tagjai már nem egyszerűen a patricius tisztségviselők voltak, hanem azok, akiket a vezetők arra méltónak találtak. Az a kérdés pedig, hogy kik tartoznak a vezető réteghez, a politika csatamezején dőlt el. A politikai akarat a közjogi intézményekben fogalmazódott meg. A senatus játszotta az irányító szerepet, a magistratus pedig végrehajtotta a senatus akaratát. Amennyiben úgy érezték, hogy a vezetői réteg által megfogalmazott akarat még megerősítésre szorul, a törvényhozás révén keresték a népgyűlés megerősítését.

A Lex Ovinia egy *plebiscitum* volt, amely a Lex Hortensia (Kr. e. 287) előtt a *consilium plebis* kizárólag a plebeiusokat kötelező akaratnyilvánítása volt. Appius Claudius a plebeiusi népgyűlés akaratára értelmében járt el és elvégezte az

¹¹ A lex Ovinia szövegét egy Festus-helyből (290 L.) ismerjük: *praeteriti senatores quondam in opprobrio non erant, quod, ut reges sibi legebant, sublebantque, quos in consilio publico haberent, ita post exactos eos consules quoque et tribuni militum consulari potestate coniunctissimos sibi quosque patriciorum, et deinde plebeiorum legebant; donec Ovinia tribunicia intervenit qua sanctum est, ut censores ex omni ordine optimum quemque curiatim in senatum legerent. quo factum est, ut qui praeteriti essent et loco moti, haberentur ignominiosi.*

¹² A különböző véleményeket Michel Humm foglalja össze. Vö. Michel HUMM: *Appius Claudius Caecus. La république accomplie*. Rome, École française de Rome, 2005. 208–214. Vö. Ernst BALTRUSCH: *Regimen morum. Die Reglementierung des Privatlebens der senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*. München, Beck, 1989. 10–11.

első *lectio senatust*, amely azonban nem részesült társadalmi elismerésben. Livius a *lectiót* gyalázatosnak és gyűlöletesnek nevezte.¹³ A liviusi leírás úgy értelmezhető, hogy a senatusban képviselt vezetői réteg nem fogadta el a censori intézkedést. Ennek ellenére a későbbi események azt mutatják, hogy a senatus felismerte az idők jeleit, és a továbbiakban ők is elfogadták a senatorok kinevezésével és kizárásával kapcsolatos censori hatáskört. A patriciusok azonban úgy gondolták, hogy ezt a kompetenciát saját érdekeik érvényesítésre fogják használni.¹⁴

A Lex Ovinia első ismert alkalmazása a Kr. e. 307. év censori periódusában történt. Az elmarasztalás egy L. Annius nevű, plebeiusi származású senatorra vonatkozott, akit a censorok azzal vádoltak, hogy feleségét a *consilium amicorum* meghallgatása nélkül taszította el. A történetíró Valerius Maximus ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz. Nehéz megállapítani, vajon a senator mivel követett el nagyobb bűnt: a házasság szent kötelékének semmibe vételével, vagy azzal, hogy ezt *iniuriöse*, vagyis jogszerűtlenül tette.¹⁵ Más forrásokban azonban erről az esetről nem találunk feljegyzést. Az ókori szerzők hallgatása miatt pedig tekintélyes modern szerzők (Jochen Bleicken, Ernst Baltrusch, vagy Michel Humm) kétségbe vonták az intézkedés tényleges megtörténtét.¹⁶

A *regimen morummal* kapcsolatos kutatásaim során sokat gondolkoztam azon, vajon mi lehet a források szűkszavúságának oka. Egy közismertebb törvény első alkalmazása kapcsán azt várnánk, hogy az antik szerzők nagyobb figyelmet szánnak neki. Végül arra a következtetésre jutottam, hogy az eset kulcsát

¹³ Liv. 9, 29, 7: *Et censura clara eo anno Ap. Claudi et C. Plauti fuit; memoriae tamen felicioris ad posteros nomen Appi, quod viam muniuit et aquam in urbem duxit; eaque unus perfecit quia ob infamem atque invidiosam senatus lectionem verecundia victus collega magistratu se abdicaverat, Appius iam inde antiquitas insitam pertinaciam familiae gerendo solus censuram obtinuit.*

¹⁴ Egy ilyen értelmezés összhangban áll azon liviusi leírással is, amikor a történetíró a *censura* bevezetésével kapcsolatban azt mondja, hogy a tisztség kezdetben csak csekély jelentőségű dolognak indult, a patriciusok ezt mégis magukhoz ragadták. Vö. 4, 8, 5: *Et patres quamquam rem parvam, tamen, quo plures patricii magistraturum, credo, etiam rati, ut mox opes eorum, qui praeessent, ipsi honori ius maiestatemque adicerent, [...].*

¹⁵ Val. Max. 2, 9, 2: *L. An[ton]ium senatu moverunt, quod quam virginem in matrimonium duxerat, repudiasset nullo amicorum consilio adhibito. at hoc crimen nescio an superiore maius: nam illo coniugalia sacra spreta tantum, hoc etiam iniuriöse tractata sunt.*

¹⁶ Vö. Jochen BLEICKEN: *Lex Publica. Gesetz und Recht in der römischen Republik*. Berlin, De Gruyter, 1975. 380. A szerző azt írja, hogy az első némileg már hitelesnek tekinthető eset, amikor a censorok kizártak egy szenator a senatusból, Kr.e. 275-ből származik. Ernst Baltrusch, Bleicken tanítványa, aki önálló monográfiát szentelt a *regimen morum*nak, viszont azt írja, hogy az első – még kétséges – kizárás Kr. e. 307-ből származik: BALTRUSCH i. m. 11. A francia ókortörténész Michel Humm Valerius Maximus elbeszélését bizonyítéknak tekinti arra, hogy a censorok ebben az évben lefolytatták a *lectio senatust*. Vö. HUMM i. m. 192. A senator elleni intézkedést azonban külön nem említi. Egy személyes beszélgetés során a szerző azt az álláspontot képviselte, hogy az eljárás lefolytatásának ténye a lényeges, és nem az, hogy a történetíró által említett eset ténylegesen megtörtént-e.

nem a kizárt senator, hanem az intézkedést meghozó censor személyében kell keresnünk. Kr. e. 307-ben M. Valerius Maximus és C. Iunius Bubulcus voltak a censorok. A korai időszakban azonban a senatorokkal szemben meghozott intézkedéseket mindig egyértelműen egy censorhoz lehetett kapcsolni, jelen esetben a patriciusi származású censorhoz, M. Valerius Maximushoz. A történet általános mellőzöttsége az ő személyével lehet összefüggésben. Ennek oka pedig abból az időből származik, amikor a későbbi censor még *magister equitum*ként Papirius Cursor dictator mellett teljesített szolgálatot. Mindezt Livius egy párhuzamos elbeszélésben írja le. A történet egyik szereplője tehát az általunk nemrég említett censor, a másik pedig Quintus Fabius Maximus. A Livius által leírt eseménysor Fabius tettével kezdődik, aki néhány évvel Valerius Maximus előtt *magister equitum* volt Papirius dictator mellett. A források szerint a dictatorknak hibás *auspiciumok* megisméltése céljából Rómába kellett utaznia. Indulása előtt meghagyta Fabiusnak, hogy távolléte alatt kerülje az ellenséggel való ütközést. A *magister equitum* nem tett eleget dictatora parancsának és egy jó alkalmat kihasználva megtámadta az ellenséget és győzelmet aratott felettük. Visszatérésekor a dictator mérgében halálbüntetést akart kiszabni az engedetlen *magister equitum*mal szemben. Jól látható, hogy az alapkonfliktus az engedelmesség és a célszerű cselekvés között áll fenn. A dictator iránti feltétlen engedelmesség a *mos maiorum* alappillérei közé tartozott. Livius beszámolójából érdemes azt is kiemelni, hogy a Fabius által indított támadásban a fiatal hadvezér részéről önérdéke is közrejátszott. A *magister equitum* megmentéséért azonban a *res publica* szinte összes szereplője síkra szállt. Fabius mellett állt a senatus, a nép, és a néptribunusok is őt támogatták. Végül a dictator engedett a tribunusok kérésének és életben hagyta az engedetlen győztest. A *res publica* szerveinek együttes fellépése tehát felülírta a római hagyományt. Livius hangsúlyozza viszont, hogy a dictator döntése nem a tribunusok jogszerű segítségnyújtása alapján történt, Papirius csupán egy kérésnek tett eleget. Meg kell jegyezni azt is, hogy ez az eseménysor már egy új társadalmi réteg kialakulását vetíti előre. Érdemes megemlíteni, hogy a gens Fabia fontos szerepet játszott a patriciusok és plebeiusok által együttesen alkotott *nobilitas* létrejöttében.

Néhány évvel később M. Valerius Maximus, aki szintén *magister equitum* volt Papirius Cursor mellett, hasonló helyzetbe került. A dictatorknak ismét el kellett utaznia, s Valeriusnak is szigorúan megparancsolta, hogy távolléte alatt semmiképpen se bocsátkozzon harcba az ellenséggel. Egy alkalommal azonban egy takarmánybeszerzésre kiküldött csapaton az ellenség rajta ütött. Ha erősítést küld utánuk, minden valószínűség szerint megmenthette volna őket, de ő a parancshoz már-már görcsösen ragaszkodva nem tett semmit. A katonaság és általában a közösség azonban neheztelt Valeriusra, amiért segíteni tudott volna a megtámadott csapaton, mégis veszni hagyta őket. Bár Fabius megtagadta a parancsot, és mégis pajzsra emelték, addig Valerius megtartotta azt, mégis minden társadalmi

elismertséget megvontak tőle. Livius párhuzamos története után most vissza kell térnünk az eredeti szála, vagyis a parancsot megtartó Valeriusnak a Kr. e. 307-es censori tevékenységére, amikor a censor egy plebeius szenatort a Lex Ovinia előszöri alkalmazásával kizárt a senatusból. Véleményem szerint a források azért nem szentelnek nagyobb figyelmet az esetnek, mert Valerius társadalmi megbecsülése, a párhuzamos történetben említett ok miatt, alacsony volt. Az ok tehát ez, s nem az, hogy az eset esetleg meg sem történt. Amikor a liviusi szövegeket vizsgáljuk, felmerülhet a kérdés, hogy vajon a felvázolt összeütközések mögött áll-e valamilyen alapkonfliktus? Úgy gondolom, hogy Livius a megörökített eseményen keresztül azon társadalmi változásokat mutatja be, amelynek végeredményeként patriciusokból és plebeiusokból létrejött az új vezető réteg. Az imént leírt esetekben a hangsúly a politikai erők közötti feszültségen volt. Papirius a régi rendszer képviselőjének számított, Fabius egy új korszak kezdetét képviseli. Valerius pedig censorként arra törekszik, hogy a *regimen morum*mal a régi rendszert, a patriciusok által vezetett *res publicát* megerősítse. Gondoljunk csak arra, hogy a Valerius által kitaszított szenator plebeiusi származású volt, és hogy a *consilium amicorum* egy főleg patriciusi családok körében alkalmazott eszköz volt. A kísérlet sikertelenségét az is jól mutatja, hogy a források az általa hozott intézkedésnek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget.

4. A *regimen morum* meghonosítása: Fabricius kizárja a senatusból P. Cornelius Rufinust, a kétszeres consult

Az előbb tárgyalt, Kr. e. 307-ben történt censori intézkedéssel ellentétben, a következő *regimen morum*mal kapcsolatos eset antik és a modern szerzőknél egyaránt nagy visszhangot váltott ki. Kr. e. 275-ben a plebeiusi származású censor, Fabricius Luscinus kizárta a senatusból a híres patriciuscsaládból származó kétszeres consult, P. Cornelius Rufinust. Az antik szerzők indoklásként tömören csak azt említik, hogy a censor 10 font ezüstöt talált a híres hadvezérnél.¹⁷ Többek között e szűkszavú megállapítással vette kezdetét a római censorok fényűzés elleni küzdelme. Ezen kívül a censori marasztalás egyértelművé tette azt is, hogy a *res publica* javát előnyben kell részesíteni az egyéni érdekekkel szemben. Az esetet tárgyaló forrásokból továbbá azon elvárás is kiolvasható, hogy a tisztviselőknak az erények gyakorlására kell törekedniük. Az utóbbi tétel egybecseng Ulpianusnak a *praecepta iuris* megfogalmazásakor a tisztességes életre való felhívásával, amit a jogász a *honeste vivere* fordulattal fejez ki.

¹⁷ Val. Max. 2, 9, 4: *Quid de Fabricii Luscini censura loquar? narravit omnis aetas et deinceps narrabit ab eo Cornelium Rufinum duobus consulatibus et dictatura speciosissime functum, quod decem pondo vasa argentea comparasset, perinde ac malo exemplo luxuriosum in ordine senatorio retentum non esse.* Figyelemreméltó, hogy ebben az esetben a plebeiusi származású censor kerül előtérbe, s erényeit szembeállítják a patricius censor rossz jellemvonásaival.

Ezek az esetek azt mutatják, hogy a censori tisztség egyre meghatározóbbá vált a vezető réteg értékrendjének kialakításában. Miközben az első a *regimen morum* körébe sorolható történetnél azt láttuk, hogy a társadalmi feszültség feloldásában a köztársaság minden szerve közreműködött, Fabricius esetében az elmarasztalást kizárólagosan a censornak tulajdonítják. A konfliktus mindkét részvevője a római társadalom kiemelkedő tagja volt. Azon körülmény, hogy a censor plebeiusi származású volt, már azt mutatja: a politikai fordulat, a politikai átalakulás megtörtént. A patriciusokból álló vezető réteg helyére a patriciusok és plebeiusok által együttesen alkotott *nobilitas* lépett. A *res publica* sorsát meghatározó közösséghez való tartozást már nem a származás, hanem a közös értékrend elfogadása határozta meg. Miközben az első esetben hiányzott a censor politikai támogatottsága, a második alkalommal a censor betölti a politikai akarat megtestesítőjének szerepét. A módszer, amelyet az ókori szerzők alkalmaznak, a jogi tükrökre emlékeztet, amelyben a rossz és a jó példa szembekerül egymással. A censor képviseli a jó cselekvési formát, s a marasztalt személy testesíti meg annak ellentétét. Ez a módszer talán egy Aulus Gelliustól származó, Fabricius és Cornelius között fennálló feszültséget leíró forráshely elemzésével mutatható be a legjobban. Gellius azzal kezdi gondolatmenetét, hogy megdicséri Fabriciust, amiért – személyes ellentétüktől eltekintve – támogatta Cornelius consullá történő megválasztását. Ezzel a kijelentéssel a forrás azt hangsúlyozza, hogy Fabricius nem saját szempontjait, hanem a *res publica* érdekét tartotta fontosabbnak. Ezt követően Gellius Fabricius habitusát veszi vizsgálat alá, s azt állapítja meg róla, hogy a plebeius erényes férfi volt és kiváló dolgokat vitt véghez. Az első állítás Fabricius jellemére, erényes életvitelére vonatkozik, a második mondat pedig az általa végrehajtott cselekedeteket dicséri.¹⁸ Az ember megítélésénél tehát különbséget tesznek az életvitele és az egyes tettei között. A censor feladata pedig az életvitel minősítése volt. Figyelemreméltó, hogy a censorok mindig egy konkrétan megfogalmazható vétséget vettek alapul. S az eddig leírtak azt is bizonyítják, hogy a *regimen morum*hoz kapcsolódó döntések meghozatalát közjogi eljárásnak tekintették.

¹⁸ Gell. NA 4, 8, 1–7: *Quid C. Fabricius de Cornelio Rufino homine avaro dixerit, quem cum odisset inimicusque esset, designandum tamen consulem curavit. Fabricius Luscinus magna gloria vir magnisque rebus gestis fuit. P. Cornelius Rufinus manu quidem strenuus et bellator bonus militarisque disciplinae peritus admodum fuit, sed furax homo et avaritia acris erat. Hunc Fabricius non probabat neque amico utebatur osusque eum morum causa fuit. Sed cum in temporibus rei difficillimis consules creandi forent et is Rufinus peteret consulatum competitorisque eius essent inbelles quidam et futiles, summa ope adnixus est Fabricius, uti Rufino consulatus deferretur. Eam rem plerisque admirantibus, quod hominem avarum, cui esset inimicissimus, creari consulem vellet „malo”, inquit „civis me compilet, quam hostis vendat”. Hunc Rufinum postea bis consulatu et dictatura functum censor Fabricius senatu movit ob luxuriae notam, quod decem pondo libras argenti facti haberet.*

5. Atilius Regulus és a cannae-i csata során elkövetett vétkek megtorlása

Az eddig bemutatott séma Kr. e. 214-ben egy ponton módosul, amikor is Atilius Regulus censorként kemény intézkedéseket hozott mindazokkal szemben, akik a cannae-i csataterőről gyáva módon elmenekültek. Az intézkedést hozó censornak már az apja jelentős hírnévre tett szert, mikor az első pun háború idején kartagói hadifogságba esett. Az ellenség azzal a megbízással küldte őt Rómába, hogy tárgyalásokat folytasson a senatussal. Az idősebb Regulus esküvel ígérte, hogy a tárgyalások sikertelensége esetén visszatér a hadifogságba. Az antik szerzők arról számolnak be, hogy az idősebb Regulus annak ellenére az ellenség követeléseinek elutasítását javasolta a senatusnak, hogy tudatában volt, fogságba történő visszatérése esetén kivégzés vár rá. A példa ebben az esetben nem a censor személyében, hanem annak felmenőjében testesül meg. Ezzel azt közvetítik, hogy az erkölcsi rend az ősök által kialakított rend, ami ebben az esetben a senatus és a magistratus közötti egyetértésben nyilvánul meg.¹⁹

A csata után kialakult helyzetet válsághelyzetnek tekinthetjük, Róma ugyanis óriási veszteségeket szenvedett el. Livius tárgyilagosságra törekedve arról számol be, hogy az államkincstár kiürült, a censorok viszont szigorúan ellenőrizték a polgárok erkölceit és megtorolták a csata alatt elkövetett vétkeiket. A büntetést szenvedő személyek közé tartozott Caecilius Metellus quaestor is, akivel szemben viszont, mivel hivatalban lévő magistratus volt, alapesetben büntető jellegű intézkedéseket nem alkalmazhattak volna. A censorok a senatus és a lovagrend tagjaival szemben járhattak el, valamint az *aerariusok* közé sorolhatták azokat a polgárokat, akik nem teljesítették a katonai szolgálatot. Mivel a censorok sok személlyel szemben alkalmaztak intézkedéseket, a forrásokban eljárásjogi szabályok nyomai is fellelhetők. A censorok idézést intéztek az érintett személyekhez, majd módot adtak védekezésük előadására. Ha ez sikertelennek bizonyult, kimondták az ítéletet. A censorok által hozott intézkedés megerősítést nyert a senatus részéről. Ebben az évben a magistratus és a senatus közötti összhang töretlen volt. A censori tisztség fejlődése tekintetében azt állapíthatjuk meg, hogy a magistratus személye révén fogalmazták meg az elvárt magatartás lényegét. Az intézkedések meghozatala már egy szabályozott eljárás keretében történt, amely a censor jogkörének elismerését és megszilárdulását jelzi.

¹⁹ Flaminius esetében, aki Kr. e. 220-ban volt censor és akinek a senatusszal való viszonya az általánosan elfogadott nézet szerint igen feszült volt, szintén az apja lépett fel. A *pater familias* apai hatalmánál fogva próbálja megakadályozni, hogy fia néptribunusként egy hátrányosnak ítélt törvényjavaslatot terjesszen elő. Flaminius esetében azt is látjuk, hogy a *mos* az ősök hagyománya volt, amit a felmenők intézkedései révén igyekeztek alátámasztani. A *mos* értelmezésére viszont a senatus volt hivatva. A senatus véleményével szembeni tevékenység pedig *adfectatio regn*inek minősült.

Véleményem szerint a Fabricius és Regulus által hozott intézkedésekben nyilvánul meg a legjobban a Lex Oviniában megfogalmazott tétel. A censorok minősítik a polgárok magatartását, és eszerint osztják be őket a különböző társadalmi csoportokba. A személyek kiválasztása pedig nem a magistratusi önkény eredménye, hanem a vezető réteg által támogatott értékrend következménye.

6. A censorok közötti véleménykülönbségek és viták

A Kr. előtti 209. esztendőben, a *princeps senatus* tisztségének betöltése körül nézeteltérés támadt a két censor (P. Sempronius Tuditanus valamint M. Cornelius Cethegus) között. Cornelius a legidősebb még élő censort látta volna szívesen a *princeps senatus* tisztségében. Sempronius viszont a Hannibalt legyőző hadvezért, Q. Fabius Maximust tartotta a leginkább megfelelő személynek. A sorsolás alapján Sempronius volt jogosult a kinevezésre, aki egy szőcsata után érvényesítette is akaratát. A vitára való utalás viszont azt jelzi, hogy a censorok már nem a vezető réteg által elfogadott vélemény képviselői, hanem döntéseik megállapodás tárgyává is válhattak. Livius az eseményről szóló tudósításában a censor működésével kapcsolatban egyébként először használja a latin *arbitrium* kifejezést, amely szót a kontradiktórius eljárásokkal összefüggésben is alkalmaznak. A Walde–Hoffmann-féle etimológiai szótár a kifejezéssel kapcsolatban pl. egy nézet kettéosztottságáról beszél. Azt sem szabad említés nélkül hagynunk, hogy a patricius és a plebeius származású tisztségviselők közötti szereposztás is megváltozik. Ebben az évben már nem a plebeius censor hivatkozik a *mos maiorum*-ra, hanem patricius társa képviseli az ősök által áthagyományozott értékeket. Sempronius döntése viszont az aktuálpolitikai érdekeket a *mos maiorum* fölé helyezi.

A tisztség megváltozott funkciója Kr. e. 204-ben, amikor is M. Livius Salinator és C. Claudius Nero töltötték be a censori tisztséget, még jobban kivilágított. Livius arról számol be, hogy a censor ismét Q. Fabiuszt nevezte ki *princeps senatus*-nak, s ezzel együtt hét tagot kizártak a senatusból. A kizárásokkal kapcsolatban a források nem tartalmaznak indokolást, rendellenességet nem említenek, de az antik szerző részletesen beszámol a két censor között a lovagok szemléljén ki-robbant vitáról. A beszámoló hitelességével kapcsolatban azonban több modern szerző kétségeket fogalmaz meg. Heinrich Siber szerint, aki külön tanulmányt is szentelt a censori kollegialitás elemzésének, a Livius féle leírás „eine Anhäufung von psychologischen Unmöglichkeiten und rechtlichem Unsinn auf der Stufe eines schlechten Kriminalromans”, vagyis „a pszichológiai lehetetlenségek és jogi képtelenségek halmozása egy rossz detektívregény szintjén.” A Livius-féle elbeszélés jelentősége azonban – meglátásom szerint – nem az eseményekről szóló tudósításban keresendő. Ezt a nézetet azzal lehet megerősíteni, hogy a vita csak a *lustrum* bemutatása után tört ki. A történet háttérében az áll, hogy M. Livius

évekkel azelőtt a hadizsákmány igazságtalan szétosztása miatt elmarasztalták. Az ókori forrás szerint a censorok által bevezetett sóadó Livius censor bosszúja volt. A nép censorral szembeni nehezítése éppen ellentétes képet mutat ahhoz képest, amikor a censor a társadalmi konszenzus megtestesítőjeként lép fel. A két censor közötti vitát Livius azzal vezeti be, hogy ez évben „véletlenül” mindkét censornak állami lova volt. A ‘véletlen’ (*forte*) szó Liviusnál sokszor egy konstruált történetre enged következtetni. A vitát Claudius Nero indította, aki censortársát állami lova eladására szólította fel. Indokként a népgyűlés általi elítélését hozta fel. Livius viszont válaszul Claudius Nerót szólította fel állami lova eladására. Indoklásként azt hozta fel, hogy elítélésekor hamis tanúvallomást tett ellene, és hogy későbbi bocsánatkérése sem volt őszinte. A történetíró beszámolója szerint Livius Salinator nem állt meg censortársa elmarasztalásánál, hanem ráadásul a harmincnégy tribusból harminchármat az *aerariusok* közé sorolt. A harminchárom tribus majdnem az összes római polgárt jelentette. Ebben a pontban rejlik véleményem szerint a történet valódi üzenete. A censorok közötti konszenzus hiányát egyenlőnek tekintették a *res publica* megszűnésével. Egy Cn. Baebius nevű néptribunus szerette volna a két censort a népgyűlés elé idézni. Ezt a senatus egyhangú határozattal megakadályozta, Livius szerint azért, nehogy kiszolgáltassák a censori tisztséget a nép hangulatának. Ezzel az esettel bizonyos értelemben a társadalmi szerepek is újraosztásra kerülnek, a censorok már nem a senatus akarátának képviselői. Ezen túl a magistratus önállóvá válik és a szereplők egyensúlyra törekednek.

Összefoglalásképpen azt állapíthatjuk meg, hogy az első általunk tárgyalt censori intézkedést még a patriciusok és a plebeiusok közötti feszültség befolyásolta. A második alkalom, amikor a források egy senatusi kizárásról számolnak be, a censori marasztalás már a politikai pozíciók újraosztását tükrözi. A cannae-i csatával kapcsolatos vétségek megtorlása egy krízishelyzetre való reakciót jelentett. A censorok közötti véleménykülönbségről szóló beszámolók pedig azt mutatják be, hogy censori *regimen morum* végleges formájában jelenik meg, amikor a *mos maiorum* értelmezése a tisztségviselők hatáskörébe kerül, akik e hatáskör gyakorlása során folyamatosan a senatusszal való egyensúlyra törekedtek.

ÉRVELÉSTECHNIKA VAGY FILOZÓFIA? *IURISPRUDENTIA A IUS IN PRAXI* SZOLGÁLATÁBAN CICERO *DE LEGIBUS*ÁBAN

ANDRÁSI Dorottya

1. *A iurisprudentia* és a *ius in praxi* viszonya: jogtudomány és a retorika egymásrautaltsága Cicero rendszerében

A témaválasztásom okkal nem Cicero retorikai munkáinak, vagy *oratió*inak egyikére esett, ismerve a szerző változatos és gazdag szónoki praxisát, hanem egy kevésbé ismert és elemzett, a római állambölcselet körébe tartozó, elméleti fejtegetéseket tartalmazó munkára, a *De legibus*ra.¹ Témaválasztásom egyik oka, hogy Cicero szónoki gyakorlatában alkalmazkodva a szónoki beszéd konkrét funkciójához és politikai céljához többnyire deklaráltan az igazság letéteményeseként viselkedik, a valóságban azonban ezzel szemben gyakran célzott etikai és jogi indifferencia jellemző szónoklataira. Noha a szónoki beszéddel szemben nem elvárás a valósághűség, sokkal inkább a *delectare et movere* elve, mégis a szerző az eseményeket sokszor eltorzítja, a szembenálló személyeket pedig gyakran

¹ A *De legibus* elsősorban befejezetlenségéből adódóan a *De re publicá*hoz viszonyítva kevésbé keltette fel a cicerói életművel foglalkozó kutatók érdeklődését. A két munka eszmeiségét tekintve Platón *Államához* (*Politeia*) és *Törvényekhez* (*Nomoi*) hasonlóan szorosan összekapcsolódik, mégis két önálló munka, egymás kiegészítése, a görög filozófia és államelmélet eredményeinek római viszonyokra való alkalmazása mind a közjogi berendezkedés elmélete, mind pedig a tényleges jogi keretek meghatározása terén. További vizsgálódásokat igényel a munka elhelyezése a cicerói corpusban, ld. Hamza Gábor megállapítását: „Marcus Tullius Cicero államelméletét a koncepcionálisan trilógiát alkotó *De Oratore*, a *De re publica* és a *De officiis* elemzése alapján tárhatjuk fel.” (CICERO: *Az állam*. Ford. HAMZA Gábor. Budapest, Akadémiai kiadó, 1995. 9.) A témával más megközelítésben már foglalkoztam az alábbi tanulmányban: ANDRÁSI Dorottya: „Veluti erga deum religio: ut parentibus et patriae pareamus”. A törvények szellemisége és természete Cicero *De legibus*ában. In: P. SZABÓ Béla – ÚJVÁRI Emese (szerk.): *Universitas „unius rei”*. Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből. Debrecen, Debreceni Egyetem Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2014. 5–22. A szövegeértelmezésben az eredeti szövegeken túl segítségemre volt Simon Attila *De legibus*-fordítása, amely most már jelentős mértékben elősegíti, hogy Cicero államelméleti fejtegetéseinek fogalmi-logikai háttérét tágabb szakmai közönség számára is elérhetővé tegyük. ld.: Marcus Tullius CICERO: *A törvények*. Ford. SIMON Attila. Budapest, DE ÁJK–Gondolat, 2008. A *De legibus* szövegét a továbbiakban Simon fordításában idézem a főszövegben.

sötétebb színekkel festi le, mint amilyenek azok a valóságban voltak. Hamza Gábor találó megfogalmazásában: „Az oratók nagy előnye, hogy a jogot a maga »vitalitásában« tükrözik; hátrányuk viszont az, hogy gyakran – éppen az elérni kívánt eredmény függvényében – erősen szubjektívek és ezért információértékük viszonylag csekély.”² Példának okáért Cicero a Verres elleni beszédében Verres és körének nyilvánvaló korruptségát igyekszik a lehető legsötétebben beállítani, míg pl. a *Catilinariákban* vagy a *Philippicákban* az adott politikai ellenfél mint a haza ellenségének ördögi személyisége bomlik ki előttünk.

A *De legibus*szal való foglalkozás másik oka ugyanakkor, hogy noha nem szónoklattani munkával állunk szemben, a Cicerónál és a korban általában kedvelt és megszokott dialogikus forma miatt mégis sor kerül a dialektikus eszköztár alkalmazására.³ A dialektika eszközei itt azonban nem a meggyőzés szolgálatában állnak, mint az *oratókban*, hanem a címben kitűzött elméleti mondanivaló több oldalról való megvilágítása érdekében kerül sor alkalmazásukra.⁴ Ebben az értelemben a dialógusforma módszertani-logikai szerepet tölt be Cicerónál, aki az egyes fogalmakat kérdés-felelet formájában bontja ki, minden egyes esetben új oldalukról megvilágítva azokat. Így a Cicero állambölcseleti munkái közé tartozó *De legibus* egyes részeinek elemzésével ki lehet mutatni, hogyan állítja a szerző vérbeli gyakorlati emberként a jogtudományt és annak elméleti téziseit egy elméleti munkában is a jogász érvelés, a *ius in praxi* szolgálatába.

A *De legibus* sajátossága, hogy feltehetően a Kr. e. 51-es polgárháborús események és a szerzőnek a római köztársasági eszményekben való csalódottsága miatt befejezetlenül maradt.⁵ Témáját tekintve mindazok a sajátosan római

² Ld. HAMZA Gábor: Cicero és a római jog. *Antik Tanulmányok*, 28, 1981/2. 144.

³ Noha a görög bírósági retorika a rómaiak számára kezdettől fogva ellenszenves volt, a római jogtudományban mindvégig eredményes volt a görögöktől átvett dialektikus módszer. Ld. CSILLAG Pál: A római jog szakmai nyelvéről (kutatási beszámoló). *Antik Tanulmányok*, 26, 1979/1. Itt idézem a szerző lényeges megállapítását a római jog szakmai jogtudományválasztásának folyamatáról: „A dialektikus módszer alkalmazása a római jogtudományt egységes, megismerhető, terjedelmében kifejlődött és csiszolt logikus szaktudománnyá tette.” (CSILLAG i. m. 118.)

⁴ „A retorika mintegy közös töről fakad a dialektikával és az erkölcsstannak azon részével, melyet joggal nevezhetünk politikának” – írja Aristotelés a *Rétorikában* (1356a). A *Rétorikában* visszatérő gondolat a *rétorika* és a *dialektika* párba állítása (ld. pl. 1354a), mivel mindkét tudomány logikai következtetéseket alkalmaz. Cicero *De legibus*ában a retorikai eszközök véleményem szerint az jogelméleti mondanivaló kibontására szolgálnak, de kapcsolatban állnak az Aristotelés által megjelölt másik két területtel, a politikai mondanivalóval és az erkölcsi következtetések levonásával is. (Ld. ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*. Ford. ADAMIK Tamás. Budapest, Gondolat, 1982.)

⁵ A *De legibus* keletkezési idejének pontos meghatározása a szakirodalomban máig vitatott kérdés. A *De re publicában* az ifjabb Scipio Africanus személyén keresztül bemutatott eszményi állammodellhez viszonyítva a *De legibus* mindenképpen később keletkezett, és a köztársaságkori eszményekből való kiábrándulást tükrözi a második triumvirátus felbomlását követő Kr. e. 53–52-es év polgárháborús eseményeinek következtében. Keyes a *De legibus* angol fordításához írt bevezetőjében a mű keletkezéstörténete tekintetében hangsúlyozza, hogy vagy Kr.

államszervezési gondolatok, amelyek egy állam kormányzásával és közösséget összetartó normák gyakorlati működésével kapcsolatban előtérbe kerülhetnek, és amelyek így a *De re publicá*ból szükségszerűen kimaradtak, a *De legibus*ban kaptak, kaphattak helyet.⁶

A *De legibus* torzó volta azonban tartalmi-logikai szempontból is jelentős, mert a munkában valójában csak a törvények szellemisége (I. könyv), valamint Róma vallási törvényhozásának vázlatos bemutatása (II. könyv) és az államszervezet gyakorlati megvalósulását, a tényleges hatalomgyakorlást végző *magistratus*okra vonatkozó jogi szabályozás kapott helyet (III. könyv). A *De legibus*ból hiányzik azonban egyrészt a különböző törvények és normarendszerek összefüggésének egyfajta összerendezése, summázata – amit egyébként a már említett, Cicerónál szokásos párbeszédes forma e tekintetben nehezít –, másrészt pedig a mű bevezetőjében kitűzött, a mű voltaképpeni eredeti célkitűzésének tekinthető római *ius civile*, azaz civiljog sajátosságainak bővebb leírása és értelmezése.⁷

e. 52-re, vagy a kilikiai proconsulság utánra, Kr. e. 49–48 közé tehető a megmaradt corpus keletkezése, amin a szerző Kr.e 43-ig bekövetkezett haláláig dolgozott. A *De legibus* datálására vonatkozó gazdag irodalomból: Clinton Walker KEYES: *De legibus*. London, Heinemann – Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2006. 289–293. Albrecht hasonlóképpen Kr. 52-re teszi a mű keletkezését ld. Michael von ALBRECHT: *A római irodalom története I.* Ford. TAR Ibolya, Budapest, Balassi, 2003. 399. Vö. még Manfred FUHRMANN: *Cicero. Eine Biographie*. München–Zürich, Artemis, 1990. 164–165. Alberto Grilli nem fogadja el a fenti datálást, hivatkozva a *De re publica* és a *De legibus* szemléleti különbözőségeire és az ennek ellentmondó túl közeli feltételezett keletkezésre, illetve a *De re publica* Kr.e. 52-ben történt publikálására. Ld. Alberto GRILLI: Cicero és egy alkotmány reménye. In: HAVAS László (szerk.): *Cicero öröksége (Hereditas Ciceroniana). Tanulmányok a szónok-politikus születésének 2100. évfordulója alkalmából*. Debrecen, KLTE, 1995. 61–70. A magyar szakirodalomban Havas László a *De legibus* keletkezését Kr. e. 53–51. közé teszi. Ld. HAVAS László: *Cicero jogbölcselete és a globalizáció korának erkölcsisége: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának gyökereinél*. In: CICERO (2008) i. m. 94–95., ill. hasonlóképpen ADAMIK Tamás: *A római irodalom. A kezdetektől a nyugat-római birodalom bukásáig*. Pozsony, Kalligram, 2009. 185–203.

⁶ A *De legibus* forrásainak tekintetében a szerző egyértelműen Platónra hivatkozik (*Leg.* 2, 7, 16–17): „Azt pedig ki tagadná, hogy ezek a vélemények hasznosak, ha egyszer megérti, hogy mennyi mindent erősítenek meg hivatalos esküvel, és hogy mennyire üdvös a szerződések vallási szertartásokkal történő megszilárdítása. [...] Íme, itt van előtted a törvény bevezetése; Platón ugyanis így nevezi ezt a részt. [...] Hiszen akár az, amit az imént fejtegetté, akár ez a mostani, az istenségről szóló bevezetés teljességgel különbözik az övétől.” A *De legibus* görög forrásainak eklektikus felhasználására vonatkozó irodalomból a középső sztoikus és a platonikus hagyományra vonatkozóan ld. Albrecht megállapítását: „Mint hogy a hellenisztikus filozófiát úgyszólván csak másodkézből ismerjük, nem könnyű Cicero forrásait azonosítani és önállóságának fokát megállapítani. Ő maga olykor pusztá másolatnak nevezi műveit (*mera apographa*), melyekhez ő csak a szavakat adja, melyek bőséggel állnak rendelkezésre.” ALBRECHT i. m. 404. ill. vö. uo. 402: „A szerző Cicero mindkét művét, a *De re publicá*t és a *De legibus*t a *Politeia* és a *Nomoi* mellé állítja, de a sokatmondó, formális kapcsolódás nem zárja ki a tartalmi ellentmondást. Az ideális állam helyébe a római lép, és a tevékeny élet minden teóriánál magasabb rendű bölcsesség. A *De legibus*ban is gondol a hazai viszonyokra, ahogyan azt már a régi római törvények stílusához való kapcsolódás is mutatja.”

⁷ A civiljoggal való foglalatosság nehézségeiről, a közéleti feladatok miatti elmélyülési lehető-

Cicerót e céljának elérésében minden jogi műfajban, így itt is változatos költői eszközök használata, *varietas* és *copia* jellemzi. A római törvényszéki gyakorlatban kiforrott és csiszolt „cicerói stílus” legfőbb jellemzője a mondanivaló ritmikus és gondolati tagolásához illeszkedő, a két ellentétes vagy kapcsolatos viszonyból álló kólomból építkező körmondat, a cicerói periódus. Ez a megnyilvánulási forma a legalkalmasabb a hallgatóság érzelmeinek felkeltésében, ahogyan ezt a *Rhetorica ad Herennium* írja (4, 27): „a körmondat tömör és folyamatos szóhalmozás a gondolatok lezárásával”.⁸

2. A jogtudomány feladata a civiljog rendezése és rendszerezése, *ars szintjén történő elméleti művelése*

A jogtudomány feladata Cicerónál a gyakorlati jogászok munkáján túlmutató rendszerezés elvégzése és mesterség szintjére emelése: a jogi fogalmak kategóriákba rendezése a gyakorlati jogi tevékenység szakszerűségének emelése céljából. A *civiljog* fogalma, amelyre ez a rendszerező munka ki kell, hogy terjedjen, a *De oratore* egy szöveghelye alapján a hétköznapi jog szerteágazó és egymástól különálló szabályait jelenti:

„Ebben azonban ezek a jogban járatosak csak akadályoznak és eltanácsolnak a tudományuktól. Látom ugyanis, hogy Cato és Brutus könyveikben név szerint felsorolják, hogy a jog értelmében mely férfinak vagy nőnek mit válaszoltak; azt hiszem, azért jártak el így, hogy azt gondoljuk, nem az ügyben, hanem a személyekben volt valami megvizsgálandó vagy kétes; [...] De Crassus nemsokára megszabadít minket ettől a teheterteltől, és fajok szerint rendszerezve tárja eléink a vázolt problémákat. Tegnap, hogy, Catulus, előtted is világos legyen, megígérte, hogy egyértelmű kategóriákba rendszerezi a ma még szétszórt és széttartó polgári jogot fajok szerint, és egy könnyen elsajátítható rendszert hoz létre.”⁹

ség hiányáról így vall Cicero: *Intellego equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribuetur vacuum tempus et liberum; neque enim occupata opera neque inpedito animo re tanta suscipi potest; utrumque opus est, et cura vacare et negotio* (Leg. 1, 3, 8). A szerző végül vállalja a civiljog kifejtését a feladat jelentősége miatt: *In longum sermonem me vocas, Attice; quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam* (Leg. 1, 4, 13). Az 1, 4, 14. alapján azonban ez a kifejtés természetjogi megalapozottságú lesz.

⁸ Adamik Tamás Aristotelés perióduselméletének hatását vizsgálva kitér a cicerói stílus arisztotelési vonásaira, így az ellentétekre építkező körmondatokra, amelynek logikai erejét Cicero jelentős mértékben felhasználja. Ld. ADAMIK Tamás: Aristotelés perióduselmélete. *Antik Tanulmányok*, 30, 1983/2. 181–197.

⁹ *De or.* 2, 33, 142. *In quo etiam isti nos iuris consulti impediunt a discendoque deterrent. Video enim in Catonis et in Bruti libris nominatim fere referri quid alicui de iure viro aut mulieri responderit: credo, ut putaremus in hominibus, non in re, consultationis aut dubitationis causam aliquam fuisse; [...] Sed haec Crassus aliquando nobis expediet et exponet discripta generatim; est enim, ne forte nescias, heri nobis ille hoc, Catule, pollicitus se ius civile, quod nunc*

A fentiekkel összhangban Cicero a *De legibus* elején hangsúlyozza, hogy a jog természetének vizsgálata munkájának fő témája, amelynek a civiljog csupán egy kis részét alkotja. Hármás tárgymegjelölése a jog filozófiai meghatározottságának kifejtésére, a polgárok közötti törvények leírására és a rómaiak írásba foglalt szabályaira terjed ki, amely megfelel munka tartalmi felosztásának:

„Atticus: Ezek szerint úgy gondolod, hogy a jog tudományát [...] a filozófiai tanítás legmélyéből [kell merítenünk]? Marcus: Igen, Pomponius. Híszten mostani beszélgetésünk célja nem annak vizsgálata, hogy milyen módon biztosíthatjuk a jogi igények érvényesülését, vagy hogy annak, aki egy adott ügyben hozzánk fordul, milyen jogi tanácsot adjunk. [...] [M]ostani tárgyalásunk során annyira átfogóan kell megragadnunk az egyetemes jog és a törvények egész kérdését, hogy az, amit civiljognak nevezünk, ennek csupán egy nagyon szűk szeletére fog korlátozódni. A jog természetét kell ugyanis kifejtenünk, mégpedig az emberi természetből levezetve, továbbá meg kell vizsgálnunk azokat a törvényeket is, melyekkel a polgárok közösségeit kell kormányozni, végül tárgyalnunk kell a különböző népek megszerkesztett és írásba foglalt törvényeit és rendelkezéseit, s mindennek során a mi népünk úgynevezett civiljoga sem marad majd rejtve.”¹⁰

A jogtudomány feladatának meghatározásával összhangban Cicero saját helyét is meghatározza ebben a rendszerben, és kortárs jogászok, a *iuris consultusok* respondeáló tevékenységének értékelésére is kitér:

„[M]árpedig ez a jog mélyebb megértése szempontjából sovány eredmény, bár persze a gyakorlatban szükség van rá. Szóval mire is szólítasz fel? Mire buzdítasz? Hogy a csatornákkal és válaszfalakkal kapcsolatos jogi kérdésekről írjak feljegyzéseket? Vagy hogy szóbeli szerződéseknél és peres eljárások során használt *formulákat* állítsak össze? Ezeket egyrészt már sokan és részletekbe menően írásba foglalták, másrészt pedig, úgy vélem, ezek alacsonyabb rendű témák, mint azok, amelyek taglalását tőlem várod.”¹¹

diffusum et dissipatum esset, in certa genera coacturum et ad artem facilem redacturum. Ford. POLGÁR Anikó és CSEHY Zoltán, in: ADAMIK Tamás (szerk): *Cicero összes retorikaelméleti művei.* Pozsony, Kalligram, 2012. 311–312.

¹⁰ Leg. 1, 5, 17: *Atticus: [...] sed ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas? Marcus: Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quem ad modum caveamus in iure aut quid de quaque consultatione respondeamus. [...] sed nobis ita conplectenda in hac disputatione tota causa est universi iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur. natura enim iuris explicanda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, considerande leges, quibus civitates regi debeant, tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt quae vocantur iura civilia.*

¹¹ Leg. 1, 4, 14: *id autem in cognitione tenue est, in usu necessarium. quam ob rem quo me vocas aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? an ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et conscripta a multis sunt diligenter et sunt humiliora quam illa, quae a nobis expectari puto.*

Az értékelésből egyértelműen kitűnik, hogy a hétköznapi jogi problémák megítélését alacsony rangú foglalatosságnak és olyan szükségszerűségnek tartja, amely nélkülözi a tudományos alapot és csupán a jogértelmezés technikai szintjén működik.¹² Ezzel összefüggésben nyilatkozik lenézően a *iuris consultusok* tevékenységéről, akik előismeretek hiányában egyenesen elvesznek a részletekben: „Ezzel szemben a jogtudósok azt, ami valamely egységesnek tekintendő jogi eszmén alapul, gyakran végtelen számú részre szabdalják föl”.¹³

A fenti értékelést igazolja az elsőként idézett *De oratore*-hely is, amelyben a *iuris consulti* tevékenységét Cicero még súlyosabban elítéli: *impediunt a discedo-que deterrent*, azaz akadályt jelentenek és elriasztanak a jogtudományi módszerek alkalmazásától.

Cicero túllép a respondeáló jogászi tevékenység egyszerű elítélésén, és egy dialektikus logikai módszer alkalmazását fejti ki legtöbb munkája jogelméleti fejtegetéseiben – így a *De legibus* egyes helyein is –, amelyben az összefüggések felismerése a fogalmi elhatárolásokon és a *definió*kon alapul. Cicero *oratóriáiban* ugyanakkor a fenti módszer gyakorlati alkalmazását és a jogászi logika megnyilvánulását láthatjuk, hiszen a dialektikus módszer kitűnő eszköz igazság kiderítésére, amelyet az ellenfél érvelésében lévő ellentmondások felismerésével és az összefüggések megértésével érhetünk el.

További vizsgálandó kérdés, Cicero milyen eszménykép alapján alakítja ki fenti állásfoglalását és hogyan kívánja a jogtudományt részben a retorika, részben pedig az ebben rejlő dialektikus gondolkodásbeli módszer eszközeivel a kívánatos művészi szintre emelni. A szerző jogelméleti fejtegetéseket tartalmazó munkáinak, így a *De legibus*nak is egyik leglényegesebb központi témája a jogtudomány (jogi ismeretek megszerzése) és a *ius in praxi*, azaz a gyakorlati jogalkalmazás terén megnyilvánuló jogászi érvelés viszonyának meghatározása, a köztük lévő kapcsolat árnyaltabbá tétele.

3. A jogban járatos szónok eszményképe

A cicerói logika és stílus alapos elemzése egyértelmű és szoros összefüggést mutat a jogász–jogtudós–szónok ideáljával. Retorika és jogtudomány Cicero gondolkodásában egymásra épülő rendszert alkot, amelyben a jogi ismeretek megszerzése (*iurisprudentia*) egyfajta alkalmazott tudományként szolgál a *perfectus orator*rá válás folyamatában a politikai életben, a *ius in praxi* terén. A jogi ismeretek funkcióját az egész rendszerben Cicero hosszabban kifejti a *Brutusban*:

¹² A *responsum*adással foglalkozó jogászok (*iurisconsultusok*) tevékenységének értékeléséről és különösen Cicero vélekedéséről önmaga helyéről korának római szellemi közéletében ld. HAMZA (1981) i. m., kül. 147–151.

¹³ *Leg. 2, 19, 47: Sed iuris consulti [...] saepe, quod positum est in una cognitione, id in infinitam dispertuntur.*

„Az a véleményem, Brutus – fordultam hozzá –, hogy Scaevola és még sokan mások nagy gyakorlatra tettek szert a polgári jogban, a művészi hozzáértés azonban egyedül benne volt meg. Ezt azonban sohasem érte volna el egyedül a jog ismerete segítségével, hacsak azon kívül nem sajátította volna még el annak a művészetnek a szabályrendszerét is, amely megtanít egy általános fogalmat részekre osztani, egy ismeretlen fogalmat meghatározás révén kifejtteni, egy homályosat értelmezés révén megmagyarázni, a kétértelműségeket először észrevenni, aztán megkülönböztetni, végül levonni a szabályt, amely alapján ítélni lehet igazról és hamisról, és arról, hogy bizonyos előfeltevésekből mi az, ami következik, és mi az, ami nem. Mint egy fénysugarat vezette be ő ezt a művészetet, mind közül a legfontosabbat, arra a területre, amelyben mások rendszertelenül adnak tanácsot és folytatnak tárgyalásokat. – Nyilván a dialektikáról beszélsz – szólt közbe Brutus. – Helyesen érted – bólintottam rá. De Servius összekapcsolta vele az irodalmi ismereteket és a szónoki választékosságot is, amelyet könnyen fel lehet ismerni párját ritkító írásaiból.”¹⁴

A fenti gondolatmenet alapján jól követhetőek az alábbi lépések: hogy az érvelésben első lépés az adott téma, vagy tárgy részekre osztása (*partitio*), ezt követi a *definitio*, vagy pontosítás vagy értelmezés (*interpretatio*) segítségével. Ennek során a kétértelmű és a homályos elemeket kell egyértelművé tenni és a helyes értelmet (*definitio*) meghatározni az elkülönítés, a *distinctio* révén. Utolsó lépés a *distinctiók* alapján a megállapításokban rejlő szabályszerűség (*regula*) felismerése, amelyet már az igazság felismerése alapján tudunk észrevenni.

Cicero a fenti *Brutus*-részletben utal arra is, hogy a *regula* mindig a lehetséges következtetések (*consequentia*) levonását jelenti, amit a logikai összefüggések rendszere alapján vagyunk képesek megtenni. A szerző a jogász érvelés tökéletesítése érdekében több helyütt elutasítja a beszűkült és öncélú elméleti okoskodást, a következtetések levonása pedig a rendszer lényegi elemét alkotja. Az, aki képes észrevenni a természetben meglévő legmagasabb ésszerűséget, amely nem más, mint maga a törvény, az valóban felkészült, művészi szinten tevékenykedő szakember minden tekintetben.

Így Cicero tökéletes szónok ideálja az a közéletben szereplő *orator*, aki képes ötvözni a szűkebb értelemben vett szakmai ismereteket a széles szellemi horizonttal. A képzett és felkészült szónokká válás folyamatában azonban kulcs-

¹⁴ Brut. 152–153: *Sic enim, inquam, Brute, existimo, iuris civilis magnum usum et apud Scaevolam et apud multos fuisse, artem in hoc uno; quod numquam effecisset ipsius iris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem quae doceret rem universam tribuere in partis, latentem explicare definiendo, obscuram explanare interpretando, ambigua primum videre, deinde distinguere, postremo habere regulam qua vera et falsa iudicarentur et quaeque non essent consequentia. hic enim atulit hanc artem omnium artium maximam quasi lucem ad ea quae confuse ab aliis aut respondebantur aut agebantur. Dialecticam mihi videris dicere, inquit. Recte, inquam, intellegis; sed adiunxit etiam et litterarum scientiam et loquendi elegantiam, quae ex scriptis eius, quorum similia nulla sunt, facillime perspicpi potest.* Ford. KRUPP József, in: ADAMIK (szerk.) i. m. 547–548.

fontosságú az ehhez szükséges jogi és történeti ismeretek megszerzése, amely éppen ebben a látszólag alárendelt szerepében nyeri el lényegi feladatát.¹⁵ Cicero több helyütt megjelöli és felsorolja a római jognak azokat az alapvető forrásait, amelyet a felkészült szónoknak ismernie kell: „Végig kell tanulmányozni a polgári jogot, meg kell ismerni a törvényeket, el kell sajátítani minden régiséget; át kell látni a szenátus szokásjogát, az állam alkotmányát, a szövetségesek jogát, az egyezményeket, a szerződéseket és a birodalom érdekeit.”¹⁶

4. A dialektikus eszköztár: fogalom meghatározások, *distinctio*, *regula* alkalmazása a *De legibus*ban

4.1. A *De legibus*ban a dialogikus forma alkalmazása tehát a fentiekkel összhangban nem a meggyőzés, hanem a fogalomalkotás jegyében áll – ahogyan ez a *Brutus*-részletből is látható –, és eszközként szolgál a magas szintű jogtudományi ismeretek megszerzéséhez. Cicero a *De legibus* második könyvében a *lex* fogalmának¹⁷ értelmezése kapcsán kitér a helyes és helytelen magatartásformák megkülönböztetésére (*distinctio*): „Tehát a törvény az igazságos és az igazságtalan közötti különbségtevés, amely ama mérhetetlenül ősi és minden dolgok első elveként szolgáló természetet veszi mintául”.¹⁸

4.2. A *distinctio* révén lehetséges a természet által sugallt törvény értelmezése, amely útmutatóképpen a helyes emberi magatartást írja elő nemcsak az egyén, hanem az egész közösség számára. A fogalmak elkülönítése tehát Cicerónál nem öncélú. Cicero az első könyvben munkája mögöttes célját is meghatározza: az embereknek a jóra, azaz a helyes és erényes cselekvésre való tanítása révén az állam megerősítése és a jogrendszer megszilárdítása. A törvényhozatal az egész polgári közösség érdekében történik (*ius civitatis*) megjavításának, amelyet a *De legibus* első könyvében a munka megírásának fő mozgatórugójaként fogalmaz meg.¹⁹

¹⁵ Cicero korában nem vált szét még a történettudomány és a jogtudomány, így a enciklopedikus tudás jegyében a politikai közéletben színre lépő *perfectus orator*nak egyaránt rendelkeznie kellett a római jog forrásainak ismeretével és a római múlttra vonatkozó történelmi ismeretekkel. ld. HAMZA (1981) i. m. 141.

¹⁶ *De or.* 1, 34, 159: *perdiscendum ius civile, cognoscendae leges, percipienda omnis antiquitas, senatoria consuetudo, disciplina rei publicae, iura sociorum, fodera, pactiones, causa imperii.* Ford. ADAMIK Tamás, in: ADAMIK (szerk.) i. m. 241.

¹⁷ Cicero a *De legibus* 2, 5, 12-ben a törvény, *lex* szó jelentését adja, itt a helyes és igazságos kiválasztását jelenti. (A szó a *lego* 3, ‘kiválaszt’, ‘olvas’ jelentésű igéből származik.)

¹⁸ Cic. *Leg.* 2, 5, 13: *ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad (quam) leges hominum diriguntur.*

¹⁹ Cic. *Leg.* 1, 13, 37: *sed iter huius sermonis quod sit vides: ad res publicas firmandas et ad stabiliendas urbes sanandosque populos omnis nostra pergit oratio.* Az erény törvényként való megjelenése az ember életében a jogi és az erkölcsi norma azonosításán alapszik: vö. 1, 21, 56.

4.3. A *De legibus* tárgyalásában bűvópataként vissza-vissza térő téma, *leitmotiv* és vezérfonal a *ius* és a *lex* fogalom természetjogi alapjainak meghatározottsága, egy örök érvényű emberfeletti szabályrendszer hangsúlyozása.²⁰ Cicero a hellenisztikus filozófia hatására alkotja meg sajátosan eklektikus gondolkodási rendszerét, amelyben az egyes jogi fogalmak kimunkálásában kulcsfontosságú jelentőséggel bír a *ius naturale* fogalma.²¹

A fentiekkel összhangban a *De legibus* első könyvének elején a jogos és jogtalan elválasztása természeti törvényszerűségként, *regulaként* szerepel.²²

A törvény, mint öröktől fogva meglévő természeti törvényszerűség jelenik meg a második könyvben is több helyen.²³

Az örök törvényszerűség isteni jellege az egyén és a közösség felett álló erőként, szintén a közjót szolgáló hatalomként nyilvánul meg, amely a közösség számára való törvények és szabályok biztosításában ölt testet.²⁴

A *De legibus* harmadik könyvének középpontjában az állami tisztségviselőkre vonatkozó szabályozás áll. A közösséget irányító és meghatározó norma-

²⁰ Cicerónál értelemszerűen pogány értelemben jelenik meg az isteni gondviselés (*providentia*) tanának természetjogi megalapozottsága. A két fogalom összekapcsolódásának utóéletében az isteni *providentia* fogalma különösen Lactantiusnál válik jelentőségteljessé a Kr. u. 3–4. század fordulóján, amikor a pogány fogalom keresztény értelemben él tovább és hagyományozódik az utókorra. Lactantius munkájában utal arra, hogy Cicero a *De re publicā*-ban és a *De legibus*-ban: „e hatalmas területeket felülelő anyagot szűk keretek közé szorította, és csak felületesen érintette a legfőbb pontokat” (*Isteni tanítások* 1, 2, ford. ADAMIK Tamás).

²¹ Cic. *Leg.* 1, 6, 18: *Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud scio an recte, si modo, ut idem definiunt, lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. eadem ratio cum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est.* A törvények szellemiségének természetjogi megalapozottsága és a természetes értelem, a *naturalis ratio* központi fogalma nemcsak a *De legibus* I. könyvének, hanem a *De re publica* III. könyvének is vezérlő elve. A *De re publica* III. könyve és a *De legibus* I. könyve így azonos filozófiai alapokra épül. Vö. *Leg.* 1, 6, 18: „a törvény a legmagasabb ésszerűség, amely a természetben gyökerezik, és amely megparancsolja, hogy mit kell tenni, az ezzel ellenkezőt pedig megtiltja. És amikor ugyanez az ésszerűség az emberi értelemben megerősödik és tökéletessé válik: az a törvény”. A fent idézett rész összevethető a szakirodalomban sokat hivatkozott és elemzett résszel a *De re publicā*-ból (1, 25, 39–26, 40): „Az állam tehát – mondta Scipio – a nép ügye, a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a tömegnek olyan csoportosulása, amelynek alapja a jogi megállapodás és a közös előny.”

²² Cic. *Leg.* 1, 19, 9: *ea est enim naturae vis: ea mens ratioque prudentis: ea iuris atque iniuriarum regula.*

²³ Cic. *Leg.* 2, 4, 8: *videamus igitur rursu sad leges singulas, vim naturamque legis, [...] labamur [...] qua iura nobis definienda sint [...] legem neque hominum ingeniis excogitatum nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret imperandi prohibendique sapientia.*

²⁴ Cic. *Leg.* 2, 5, 11: *divina mens summa lex, item, cum in homine est perfecta [...] in mente sapientis; [...] constat profecto ad salutatem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges, eosque, qui primum eius modi scita sanxerint populis ostendisse ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque honeste beateque viverent; quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarent.*

rendszerek (*ius, fas, mos*) gyakorlati, jogszabály (*lex*) formájában történő megjelenése itt ismét felveti a helyes és helytelen közötti *distinctio* kérdését.²⁵

4.4. Ahogyan a jogtudomány és a logika körében *distinctio* segítségével lehetséges a fogalmakat elkülöníteni és ennek alapján a *regulát*, a szabályt felállítani, hasonlóképpen a politikai közélet világában is szükséges az elválasztás és megkülönböztetés a kiegyensúlyozott államberendezkedés, az *omnis rei publicae moderatio* vagy *temperatio rei publicae* érdekében. Ez az egyensúlyi állapot az egyes *magistratusok* hatásköreinek elkülönítésére lehet alapozni. Modern és gyakorlatias államfelfogást tükröz a hatáskörök megosztásán alapuló hatalomgyakorlási mód, amely meghatározza a kormányformát, és a polgárok engedelmeskedésével is szoros összefüggést mutat.²⁶

A harmadik könyvben a szerző a *varietas* jegyében visszatér a jogos (*iussa*) és jogtalan (*vetita*) *distinctio*jához, amelyet a törvényes és törvénytelen fogalom-párral lehet helyettesíteni. A fogalom-pár értelmét az isteni értelem (*mens divina*) és erő (*vis*), ill. a *ratio divina/ratio profecta* révén nyeri el, amely a természet rendjét alakítja ki.²⁷

5. Konklúzió

Összegzésképpen elmondható, hogy Cicero *De legibus* című munkájában változatos dialektikus eszközöket használ korántsem retorikai jellegű mondanivalójának kifejtéséhez, a logikus érvelési technikát pedig jogtudományi-jogelméleti

²⁵ Cic. *Leg.* 3, 1, 2: *Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribitque recta et utilia et coniuncta cum legibus. ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, vere dici potest magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum.*

²⁶ Cic. *Leg.* 3, 2, 5: *magistratibus igitur opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque descriptione omnis rei publicae moderatio continetur.* 3, 5, 12: *haec est enim, quam Scipio laudat in illis libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali descriptione magistratum. nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam, et ex eorum compositione, quod cuiusque rei publicae genus sit, intelligi. quae res cum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui, sane non multum, quod putarem novandum in legibus.* Cicero fiának, Atticusnak a középső Sztoa filozófusainak hatása alatt írt filozófiai végrendeletében, a Kr.e. 44-ben közzétett *De officiis*ben fejt ki a közéleti cselekvés etikai oldalát. A *De legibus* III. könyvében a tisztségviselők tevékenységében a *De officiis*ben kifejtett elvekhez hasonlóan jelentős szerepet kap az engedelmség és a nevelés, valamint a fegyelmezés révén elért erkölcsi felelősségteljesítés gondolata. Vö. *Off.* 1, 3, 8 és 1, 4, 11.

²⁷ Cic. *Leg.* 3, 4, 9–10: *sed vero intellegi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi, quae vis non modo senior est quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis dei. neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sancendis habet, [...] erat enim ratio profecta a rerum natura et ad recte faciendum inpellens et a delicto avocans, quae non tum, denique incipit lex esse, cum scripta est, sed tum, cum orta est; orta autem est simul cum mente divina.*

következtetések levonására használja fel. A szerző ebben a munkájában a görög filozófia és államelmélet eredményeit alkalmazza a római viszonyokra, elsősorban az állam közjogi berendezkedését meghatározó tényleges jogi keretek meghatározása terén. (A közjogi berendezkedés elméletét a *De re publicá*ban fejti ki.)

A Cicero által választott dialógus-forma azonban nem valódi ütköztetésre és meggyőzésre szolgál, hanem a választott elméleti témakör több oldalról való bemutatására, amelyhez kitűnő választás a párbeszédes forma. A retorikai eszközök háttérben azonban a szerző *oratoreszményét* láthatjuk, amelyet több szónoklattani munkájában (*Brutus, De oratore*, stb.) részletesen is kifejt. A Cicero által használt retorikai eszközök és jogász érvelés a *De legibus*ban egy koherens gondolkodási-logikai rendszerre épülnek, amelynek alapja a *distinctio* és az ennek alapján elkülönített fogalmak köre. A *distinctio* képessége egyúttal a jogtudományi és történeti ismeretek birtoklását is jelenti a szerző értelmezésében, amivel véleménye szerint kora jogtudósainak jelentős része, a *responsum*adással foglalkozó jogászok nem rendelkeztek kellő mélységben. A *De legibus*ban különös súllyal és több oldalról kerül megvilágításba a fogalomalkotás körében a *ius naturale* fogalma, amely alapján az eklektikus filozófiai és természetjogi alapokon további szabályokat, törvényszerűségeket mutat ki az emberi közösségek szerveződésében. A Cicero által elkülönített fogalmakon – itt elsősorban említendő a *ius naturale* fogalma – alapulnak azok a szabályok, *regulák*, amelyek az egész közösség számára hasznos és követendő, ill. elvárt magatartásformát jelölnek meg.

EREDETISÉG ÉS SZERKESZTETTSÉG A *PRO MILONÉ*BEN

NÓTÁRI Tamás

52. január 18-án Bovillae-ben összecsapásra került sor az *optimata* és a néppárti politika két emblematikus alakja, Milo és Clodius között, aminek eredményeként Milo kíséretének tagjai megölték Clodiust. Milo védelmét Cicero vállalta, a záró tárgyalásra április 8-án kerül sor, ami egyúttal Cicero pályafutásának talán leggyengébb szereplését is jelentette: mind a *Clodiana multitudo*, mind Pompeius katonasága zavarólag hatott rá, a lárma és a közbekiabálások megakasztották, elbizonytalanították, mi több, megfélemlítették, az előkészített beszédet nem tudta a tervezett *constantia*val elmondani, összeszedetlenül, kapkodva beszélt. Elhangzott beszédét szokás szerint gyorsírással jegyezték, és ezt, illetve a bekiabálásokat is tartalmazó jegyzőkönyvet Pedianus Asconius, akitől az eseményekről meglehetősen pontos beszámolót kapunk, még olvashatta; vitathatatlan tény tehát, hogy a később kiadott *Pro Milone* – természetesen bizonyos gondolati átfedésektől eltekintve – nem azonos az 52. április 8-án elhangzott *oratio*val.

Írásunkban először a Clodius megölése körüli események tisztázása után megkíséreljük a per lefolyását rekonstruálni, majd vázoljuk az érvelés szerkezetét és jogi háttérét. Végezetül megkíséreljük felvázolni a *Pro Milone*, vagyis egy minden kétséget kizáróan veszített ügyben elhangzott beszéd átdolgozott változata publikálásának okait.

1. A Milo elleni eljárás kronológiája

Az alábbiakban áttekintjük a Milo-per és előzményei kronológiáját – elsősorban Asconius alapján, akinek, amikor a per után hozzávetőleg száz évvel megírta annak történetét, számos korabeli forrás, Cicero elhangzott beszéde és az adott időszak *Actája* is rendelkezésére állt. A kronológia felállítása során természetesen figyelembe vehetők és veendőek az e tekintetben kiegészítő jellegű források, így például Cicero levelei, Plutarchos és Dio Cassius leírásai is, azonban az utóbbiak értelemszerűen számos esetben tömörítve, olykor a drámai hatás kedvéért eseményeket összevonva adják elő a tényeket. Asconius nagyon ritkán keveredik önellentmondásba, így csak a legkritkább esetekben és a legnagyobb óvatossággal vélelmezhetjük elbeszéléséről, hogy pontatlan, tendenciózus vagy szándéko-

san fiktív volna.¹ A vonatkozó dátumok minden esetben a caesari naptárreform előtti állapotot tükrözik, ennek során figyelemmel kell lenni arra, hogy az 52-es esztendő egy *intercalarius* hónapot is magában foglalt, tehát a hónapok rendje a következőképpen alakult: január huszonkilenc, február huszonnégy, az *intercalarius* huszonhét, március harmincegy és április huszonkilenc nappól állt.

52. január 18-án Q. Pompeius Rufus és C. Sallustius Crispus támadó hangvételű beszédet tartottak Milo ellen a *contio plebisen*,² Milo még a *contio* befejezése előtt útra kelt a Via Appián Lanuviumba, ugyanis a település dictatoraként be kellett iktatnia papi tisztségébe a helyi kultusz flamenjét – Cicero szerint még aznap,³ Asconius szerint pedig másnap.⁴ Clodius már előző nap választási kampánykörútja egyik állomására, Ariciába ment, 18-án pedig hazatérőben megállt a kis albai faluban, Bovillae-ben, s nagy valószínűséggel felkereste Pompeius albai villáját is.⁵ Milo a kilencedik óra (délután három óra) tájban, vagyis három órával a sötétség beállta előtt szakította meg útját Bovillae-ben.⁶ Utóbb – Asconius szerint a kilencedik, Cicero szerint a tizenegyedik órában (vagyis délután öt órákor)⁷ – Milo, aki kocsin utazott feleségével, kísérelőivel, felfegyverzett rabszolgáival és gladiátoraival (állítólag háromszázzal), majd észak felé lovagolt, három kísérelőjével és hozzávetőleg harminc fegyveres rabszolgával.⁸ Az összecsapásra a Bona Dea-szentély előtt, Clodius birtoka közelében került sor,⁹ Asconius elbeszélése szerint Milo kíséretének utolsó tagjai összeshólkóztak Clodius kíséretével, Clodius visszafordult a lármára, és fenyegető gesztusaira válaszul Milo egyik embere elhajította a dárdáját, ami vállán találta el Clodiust. Clodiust egy közeli fogadóba vitték, Milo emberei azonban megrohmozták a fogadót, Clodiust pedig megölték.¹⁰ Clodius hulláját kihajították az útra, amit Sextus Teidius senator talált meg, és vitt Rómába.¹¹ Az összecsapás eredményeként Clodius tizenegy rabszolgáját megölték, Milo két rabszolgája megsebesült, kocsisát pedig nagy valószínűséggel megölték.¹²

Ehelyütt rá kell mutatni néhány pontra, ami némiképp valószínűtlenné teszi a cicerói elbeszélés hitelességét, kiváltképp ami az összecsapás jellegét és idejét illeti. Az összecsapás valószínűleg nem a nap tizenegyedik órájában, vagy-

¹ Vö. Karl BÜCHNER: *Cicero*. Heidelberg, Winter, 1964. 250.

² *Cic. Mil.* 45; *Asc.* 3.

³ *Cic. Mil.* 27. sk.

⁴ *Asc.* 3.

⁵ *Cic. Mil.* 51. 54.

⁶ *Quint. inst.* 6, 3, 49.

⁷ *Cic. Mil.* 29; *Asc.* 4.

⁸ *Cic. Mil.* 28. sk.; *Asc.* 4. 12.

⁹ *Cic. Mil.* 53. 86; *Asc.* 4.

¹⁰ *Asc.* 5–6.

¹¹ *Uo.* 6.

¹² *Cic. Mil.* 29; *Asc.* 7.

is délután öt óra tájban kezdődhetett, hiszen – minthogy Bovillae tizenhárom mérföldre feküdt Rómától – akkor aligha érhetett volna a senator Clodius tetemével az éjszaka első órájában Rómába, valamint ha Milónak valóban aznap kellett beiktatnia a flament, akkor sem valószínű, hogy csak ilyen későn ért volna Bovillae-be. Az összecsapás ábrázolása során Cicero igyekszik azt a benyomást kelteni, mintha Milót Clodius emberei oldalról és hátulról is megtámadták volna, illetve hogy Milo számos rabszolgáját megölték, valamint megpróbálja minél nagyobbnak feltüntetni Clodius bandáját.¹³ Asconius Milo embereinek haláláról nem ejt szót, azon tény pedig, hogy Clodius nem a villájába, hanem egy fogadóba vitték, valószínűsíteni engedi, hogy Milo csapata elvágta az összeköttetést az összecsapás színhelye és a villa között. Asconius beszámolója, amely az elhangzott perbeszéd, a bizonyítékok és az *Acta Diurna* beszámolója alapján született, azt engedi sejteni, hogy a véletlenül támadt összecsapást a sebesült Clodius szándékos meggyilkolása zárta le.¹⁴

A meggyilkolt Clodius palatinusi házában hatalmas tömegben gyűlt össze a város söpredéke, Clodia felesége, Fulvia még aznap este közszemlére tette Clodius tetemét.¹⁵ Másnap Titus Munatius Plancus néptribunus javaslatára a tetemet levitték a Forumra és a *rostrára* helyezték.¹⁶ Plancus és Pompeius, akik igyekeztek megakadályozni Milo consullá választását, elkezdtek a tömeget Milo ellen hergelni; a csöcselék a tetemet a Curia-ba vitte, hogy elégesse, ám ennek során maga a Curia és a Basilica Porcia is tüzet fogott, és leégett.¹⁷ Eközben a patriciusok gyűlést tartottak a Palatinuson, ahol M. Aemilius Lepidus interrexé választották, akitől a Pompeius által támogatott Scipio és Hypsaeus hívei azt követelték, hogy azonnal tartsa meg a választásokat, amit teljességgel törvénytelen lépésként az visszautasított. A tömeg azonnal megrohmozta mind az interrexet, mind a távollévő Milo házában, azonban visszaverték őket; erre a Libitina ligetéből rabolt fáklyákkal Scipio és Hypsaeus házához és Pompeius kertjeihez vonultak,¹⁸ akit hol consulnak, hol dictatornak kiáltottak ki.¹⁹

Marcus Caelius, Cicero egykori tanítványa és védenca néptribunusként népgyűlést hívott össze, ahol Milo és Cicero kifejtették, hogy Clodius csapdát állított Milónak, aki csupán a jogos védelem eszközével élt, amikor Clodius megölte.²⁰ Minthogy a fegyveres rendezettség miatt nem lehetett választásokat tartani, olyan tartalmú *senatus consultum ultimum* született, hogy az interrex, a nép-

¹³ Cic. *Mil.* 29. 53. sk.

¹⁴ Vö. Andrew LINTOTT: Cicero and Milo. *Journal of Roman Studies*, 1974. 62–78., 69.

¹⁵ Asc. 7.

¹⁶ Uo. 7.

¹⁷ Uo. 8; App. *civ.* 2, 21; Dio Cass. 40, 49.

¹⁸ A *horti Pompeiani*hoz lásd Plut. *Pomp.* 44, 3; Cic. *Phil.* 2, 109; Vell. 2, 60, 3; App. *civ.* 3, 14.

¹⁹ Asc. 8.

²⁰ Cic. *Mil.* 91; Asc. 9.

tribunusok és Pompeius mint proconsul gondoskodjanak az állam biztonságáról, valamint Pompeius sorozzon hadsereget Itáliából a közrend helyreállítására.²¹

Clodius halála után hozzávetőleg harminc nappal Q. Metellus Scipio panaszt emelt a senatusban annak kapcsán, hogy a védelmi helyzetre történt hivatkozás jogtalan és valótlan, és vizsgálat, valamint per lefolytatását követelte.²² Eközben, noha a nép egy része Pompeius dictatorrá történő kinevezését követelte, a senatus határozata alapján Pompeius a *consul sine collega* – közjogilag nehezen definiálható – tisztségét kapta meg.²³ Cicero immáron nem nagy esélyt adhatott Milo megválasztásának, aki a Clodius-hívek tombolásával és a vizsgálat kilátásba helyezésével, majd utóbbi elrendelésével két tűz közé szorult. Clodius meggyilkolása kétségkívül nem mutatkozott politikailag bölcs lépésnek Milo részéről, ám nagy valószínűséggel a személyes elégtétel érzésével tölthette el Cicerót,²⁴ aki a politikai szövetségesből immáron barátta vált Milo tettét mint morálisan teljes mértékben helyeselhető cselekedetet értékelte, egy sorba helyezve az állam megmentése érdekében emberölést elkövetni kényszerült Servilius Ahalával és Scipio Nasicával.²⁵

Clodius két unokaöccse követelni kezdte, hogy hallgassák ki Milo és Fausta rabszolgáit, akik részt vettek a bovillae-i összecsapásban, és *actio ad exhibendum* útján követelték a rabszolgák kiadását,²⁶ Hortensius azonban azzal érvelt, hogy – tekintettel arra, hogy a gazdájuk életét védő rabszolgákat Milo már korábban felszabadította – azok már szabadok lévén nem adhatók ki vallatásra.²⁷ Az ügyben az optimaták legbefolyásosabb és legtekintélyesebb képviselői, Cicero, Hortensius, Cato, Faustus Sulla és Marcus Marcellus határozottan kiálltak Milo mellett.²⁸ Pompeius ugyanakkor a korrektség látszatát megőrizve viselkedett Milóval, így például amikor hírüln vitték neki, hogy Milo rabszolgái meg akarják gyilkolni, *consilium amicorum* keretében, amelynek tagjai közé Cicerót is meghívta, vizsgálta ki az ügyet,²⁹ amikor pedig Milo megüzente neki, hogy kész visszalépni a consuli pályázástól, azt felelte, hogy nem kíván ily módon közvetlenül beavatkozni a hivatalok betöltésébe, tehát a pályázásra senkit sem rá-, sem arról lebeszélni nem kíván.³⁰ Ennek feltehetően az lehetett az oka, hogy Pompeius biztos volt az általa támogatott jelöltek sikerében, s nem akarta, hogy egy ellenjelöltek nélküli választás megkérdőjelezhetővé tegye a megválasztott

²¹ Asc. 10.

²² Uo. 12.

²³ Uo. 14.

²⁴ Uo. 22.

²⁵ Cic. *Mil.* 8.

²⁶ Asc. 24.

²⁷ Uo. 13.

²⁸ Uo. 11.

²⁹ Cic. *Mil.* 65.

³⁰ Asc. 13.

consulok legitimitását.³¹ Ugyanakkor Pompeius igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy komolyan tart egy, Milo és hívei részéről őt állítólagosan fenyegető merénylettől,³² azonban a merényletkísérletek kérdése tisztázhatatlan, és nem dönthető el, hogy Milo emberei valóban készültek-e ilyenekre, vagy pedig az erről szóló híresztelés nem szolgált-e egyebet, mint a Milo elleni ellenszenv fokozását.

Január 22-én Milo kihallgatást kért Pompeiustól, és felajánlotta neki, hogy lemond a consuli pályázástól, Pompeius azonban kijelentette, hogy nem kíván ily módon beavatkozni a közügyekbe – Milótól viszont megtagadta a személyes találkozás lehetőségét.³³ Január 23-án Q. Pompeius Rufus a *contio* előtt megvádolta Milót azzal, hogy Pompeius elleni merényletre készült.³⁴ Január 27-e táján M. Caelius Rufus néptribunus és Milo azzal az érveléssel léptek a *contio* elé, hogy Clodius merényletre készült Milo ellen.

Február elején, 3-a és 10-e között kerülhetett sor a senatusi határozat kibocsátására, amely feljogosította Pompeiust arra, hogy egész Itáliában sorozást tartson, és toborozzon katonaságot,³⁵ illetve ekkor születhetett meg a *senatus consultum ultimum* is, amely elrendelte a „szükségállapotot”.³⁶ Dio Cassius közvetlenül a Clodius halála utáni napokra datálja a *senatus consultum ultimumot*,³⁷ a pompeiusi sorozásokat pedig valamivel későbbre,³⁸ azonban e ponton sem szólnak nyomós érvek amellett, hogy a precíz asconiusi leírást és az azon alapuló kronológiát megkérdőjelezzük.³⁹ Február 18-a táján Q. Metellus Scipio éles kirohánást intézett a senatusban Milo önvédelemre hivatkozó védekezése ellen,⁴⁰ és kijelentette, hogy Milo érvelése megalapozatlan, mind az eset összes körülményei, mind a rabszolgák száma, mind a sebesüléseknek és a haláleseteknek a szembenálló felek oldalán megmutatkozó száma miatt. Február végén Pompeius visszatért Rómába, ám a *pomeriumon* kívül fekvő villájában ütött szállást, azt állítva, hogy ott nagyobb biztonságban érzi magát Milótól.⁴¹

Február végén vagy az *intercalarius* elején Clodius két unokaöccse, Valerius Nepos és Valerius Leo támogatása mellett *actio ad exhibendum* keretében azzal a követeléssel állt elő, hogy Milo és felesége, Fausta adják ki rabszolgáikat,

³¹ Hasonlóképpen LINTOTT (1974) i. m. 72.

³² Asc. 16. 21.

³³ Uo. 13.

³⁴ Uo. 21.

³⁵ James RUEBEL: The Trial of Milo in 52 BC. A Chronological Study. *Transactions of the American Philological Association*, 1979. 231–249., 236. skk.

³⁶ Asc. 10.

³⁷ Dio Cass. 40, 49, 5.

³⁸ Uo. 40, 50, 1.

³⁹ RUEBEL i. m. 238.

⁴⁰ Asc. 12.

⁴¹ Dio Cass. 40, 50, 2; Asc. 16.

hogy Pompeius jelenlétében kihallgathassák őket, Herennius Balbus ugyanezen célból bejelentette igényét Clodius rabszolgáira, Caelius Rufus pedig Quintus Pompeius és Hypsaeus rabszolgáinak kiadatását követelte. Hortensius azzal érvelt, hogy Milo rabszolgái nem adhatók ki, hiszen immáron szabad emberek, lévén hogy gazdájuk, mivel megmentették az életét, felszabadította őket. Ekkor már az optimaták hat legfontosabb és legtekintélyesebb képviselője, Quintus Hortensius, Cicero, Marcus Marcellus, Marcus Calidius, Fautus Sulla és Marcus Porcius Cato egyértelműen kiállt Milo mellett.⁴² Egyidejűleg híresztelések kaptak lábra Pompeius,⁴³ illetve Caesar dictatorrá választásáról.⁴⁴ A Clodius halála után tizenharmadik interrex, Servius Sulpicius Rufus jogtudós hivatalát, amely az *intercalarius* huszonegyedik napján kezdődött, 24-én Pompeius – közjogiilag meglehetősen kétes – *consul sine collegá*vá választása, vagyis egyszemélyes consulsága szakította meg,⁴⁵ amelyre (nem csekély propagandaértékkel) a *Regifugium*, vagyis a királyok elkergetésének ünnepe után egy nappal került sor.⁴⁶ A senatus megadta Pompeiusnak azon jogot, hogy *collegát* válasszon maga mellé, azonban csak két hónap elteltével.⁴⁷

Az *intercalarius* huszonhatodik napján Pompeius – kifejezett hivatkozással a bovillae-i eseményekre és a Curia felgyújtására – javaslatot tett a senatusnak a *vis* és az *ambitus* szankciójának szigorítására, illetve mindkét büntető eljárási rendjének reformjára, amely szerint először a tanúkihallgatásra kerülne sor, majd a vádnak két, a védelemnek három óra állnak rendelkezésre érveik előadására.⁴⁸ Milo és hívei természetesen megéreztek a *quaestio extraordinaria* felállításában rejlő veszélyt, és a következő napokban kísérletet tettek a törvény meghozatalának megghiúsítására, így például Caelius Rufus néptribunus is csak Pompeius fegyveres erővel való fenyegetésére kényszerült meghátrálni.⁴⁹ Az *intercalarius* huszonhetedik napján Cicero támogatása mellett Q. Hortensius javaslatot tett, hogy Clodius meggyilkolását, a Curia felgyújtását és Aemilius Lepidus házának megtámadását minősítsék *contra rem publicam*-cselekményekké,⁵⁰ hogy ezzel elvegye a pompeiusi törvények Milo ellen irányuló élet, s hogy tettét a *quaestio ordinaria* keretében bírálhassák el.⁵¹ Q. Fufius Calenus azt követelte, hogy Clodius halálát kezeljék az egyéb eseményektől elkülönítve,⁵² ezen javaslatot azon-

⁴² Asc. 10–11.

⁴³ Uo. 14.

⁴⁴ Dio Cass. 40, 50, 3.

⁴⁵ Asc. 14; Dio Cass. 40, 50, 4.

⁴⁶ RUEBEL i. m. 239.

⁴⁷ Plut. *Pomp.* 54.

⁴⁸ Asc. 15.

⁴⁹ Uo. 16.

⁵⁰ Cic. *Mil.* 14.

⁵¹ LINTOTT (1974) i. m. 72.

⁵² Cic. *Mil.* 14.

ban T. Mutatius Plancius és C. Sallustius Crispus megvétózta.⁵³ Március 1-jén a pompeiusi törvények elfogadásra kerültek,⁵⁴ érvényesítésükre pedig március 26-a után kerülhetett sor, miután a népgyűlés is elfogadta azokat. Eközben Cicero Ravennába ment, hogy megpróbálja – Pompeius politikai túlsúlyát ellensúlyozandó – rávenni Caesart: pályázzék *in absentia a consulatusra*.⁵⁵

Március 15-én Pompeius elhalasztotta a senatus ülését azt állítva, hogy Milo fegyveres támadásától tart.⁵⁶ A következő ülésen P. Cornifius azzal vádolta Milót, hogy fegyverrel jött a senatusba, Milo erre felemelte *tunicáját*, hogy lássák: fegyvertelenül érkezett. Cicero válaszul kijelentette, hogy minden, Milo elleni vád koholmány.⁵⁷ T. Mutatius Planus egy *contio*n megidézte Marcus Lepidus egyik szabadosát, M. Aemilius Philemont, aki azt állította, hogy mivel tanúja volt Clodius meggyilkolásának, Milo foglyul ejtette, és két hónapig rabságban tartotta. Asconius szerint ezen állítás – akár igaz volt, akár nem – alkalmasnak mutatkozott arra, hogy Milo ellen fordítsa a közhangulatot.⁵⁸ Plancius és Q. Pompeius Rufus szintén megidéztek egy *triumvir capitalist*, és afelől kérdezték, hogy őrizetbe vette-e Galatát, Milo egyik rabszolgáját, aki részt vett Clodius megölésében. A *triumvir capitalis* csak annyit tudott mondani, hogy a rabszolgát mint *fugitivust* egy *tabernában* fogták el, s hogy a néptribunusok nem engedték visszavinni Milóhoz. Másnap M. Caelius Rufus egy másik tribunusszal együtt visszavitte a rabszolgát Milóhoz.⁵⁹ Ciceróra egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy hagyja sorsára Milót, ő azonban elszántan kitartott mellette.⁶⁰

Március 26-án a népgyűlés elfogadta a két *lex Pompeiát* – ezen időintervallumra azért volt szükség, mert a 98-as *lex Caecilia Didia* előírta, hogy a *rogatio* és a *promulgatio* között *trium nundinum*nak kell eltelnie, s ez ekkorra járt le.⁶¹ A pompeiusi törvények alapján felállított törvényszék *quaesitorává* L. Domitius Ahenobarbust választották meg.⁶² A Milo ellen *de vi* korábban vádat emelő két Clodius-unokaöcs *ambitus* miatt immáron az új törvények alapján emelt vádat Milo ellen, a vádhoz csatlakozott C. Ateius és L. Cornificius; P. Fulvius Neratus *de socaliciis* emelt vádat Milo ellen.⁶³

Március 27-e és április 3-a között A. Manlius Torquatus *divinatiót* tartott, hogy válasszon a négy jelentkező közül, akik az *ambitus* miatti vádat akarták

⁵³ Asc. 20.

⁵⁴ Uo. 23.

⁵⁵ Cic. *Att.* 7, 1, 4.

⁵⁶ Asc. 16.

⁵⁷ Uo. 17.

⁵⁸ Uo. 18.

⁵⁹ Uo. 19.

⁶⁰ Uo. 20–22.

⁶¹ RUEBEL i. m. 243.

⁶² Asc. 23.

⁶³ Uo. 24.

képviselni, s a választás a *vis* miatt is vádat emelő idősebb Appius Claudiusra, Clodius egyik unokaöccsére esett, társvádolóként P. Valerius Leo és Cn. Domitius lépett fel.⁶⁴ Április 4-én a M. Marcellus elnökölte törvényszék előtt megjelentek Milo képviselői, és elérték, hogy az *ambitus* miatti pert a *vis* miatt lefolytatandó eljárás utánra halasszák.⁶⁵ Appius Claudius Milo ötvennégy rabszolgájának kiadatását követelte kihallgatásra, mire Milo azt felelte, hogy ezek már nincsenek hatalma alatt; Domitius mint *quaesitor* elrendelte, hogy Claudius válassza ki a kihallgatandó rabszolgákat.⁶⁶ C. Causinius Schola olyan tartalmú vallomást tett, miszerint jelen volt Clodius meggyilkolásánál; M. Marcellus kérdéseket akart intézni hozzá, de a clodianusok olyan lármát és zavargást keltettek, hogy Marcellus Domitius bírói emelvényén kényszerült védelmet keresni. Mindez arra indította Pompeiust, hogy a következőkre megígérje a tárgyalások fegyveres védelmét.⁶⁷

Pompeiusnak némiképp sikerült megfékeznie Clodius híveit a tanúkihallgatás idejére. Ennek során fény derült a fogadó megrohamszerűsége, a fogadás megölésére és Clodius tetemének az útra kidobására.⁶⁸ M. Porcius Cato azt vallotta, hogy M. Favonius azt mondta neki: Clodius kijelentette január 15-én, hogy Milo három belül halott lesz.⁶⁹ Április 6-án Clodius anyósa, Sempronia és felesége, Fulvia tettek tanúvallomást, ami jelenetős mértékben melléjük állította a közhangulatot.⁷⁰ Ezt követően T. Munatius Plancus *contiót* tartott, amelyen feltüzeltelte a tömeget, hogy ne engedjék Milót elmenekülni.⁷¹

E perben került sor Cicero pályafutásának talán leggyengébb szereplésére: mind a *Clodiana multitudo*, mind Pompeius katonasága zavarólag hatott rá, a láрма és a közbekiabálások megakasztották, elbizonytalanították, mi több, megfélemlítették, az előkészített beszédet nem tudta a tervezett *constantia*val elmondani, összeszedetlenül, kapkodva beszélt.⁷² Elhangzott beszédét szokás szerint gyorsírással jegyezték, és ezt, illetve a bekiabálásokat is tartalmazó jegyzőkönyvet Asconius még olvashatta; vitathatatlan tény tehát, hogy a később kiadott *Pro Milone* – természetesen bizonyos gondolati átfedésektől eltekintve – nem teljességgel azonos az 52. április 8-án elhangzott *oratió*val.⁷³ Utóbb e sikertelen szerepléséről Cicero – eldönthetetlen, hogy színlelt vagy valós – közönnyel emlékezett meg.⁷⁴ Dio Cassius elbeszélése szerint Milo ezen a napon igyekezett

⁶⁴ Uo. 25.

⁶⁵ Uo. 25.

⁶⁶ Uo. 25.

⁶⁷ Uo. 27.

⁶⁸ Uo. 28.

⁶⁹ Uo. 32.

⁷⁰ Uo. 28.

⁷¹ Uo. 28.

⁷² Plut. *Cic.* 35, 2–5.

⁷³ Asc. 31.

⁷⁴ Cic. *opt. gen.* 10.

rábeszélni Cicerót, hogy csak a törvényszék megjelenése után szálljon ki *lecticájából*, hogy a katonaság és a felheccelt tömeg ne fokozza tovább feszültségét, hiszen beszédei megkezdésekor köztudottan mindig erős lámpalázzal küzdött.⁷⁵

Az üzletek zárva tartottak a tárgyalás napján, a Forumot Pompeius serege biztosította, először a vádlók, Appius Claudius, M. Antonius és P. Valerius Nepos beszéltek, majd egyedüli védőként Cicero. Milót harmincnyolc-tizenhárom arányban ítélték el.⁷⁶ Április 8-án vagy 9-én Milót távollétében *ambitus* miatt is elítélték.⁷⁷ Április 11-én vagy 12-én Milót távollétében ismételen elítélték *vis* miatt a *lex Plautia* alapján.⁷⁸ Április 12-e után M. Saufeiust, aki részt vett a bovillae-i összecsapásban, és aki ellen *vis* miatt vádat emelek, és védelmét Cicero, valamint Caelius Rufus látták el, egy szavazattal felmentették.⁷⁹ Hozzávetőleg április 13-án Milo száműzetésbe vonult Massiliába.⁸⁰ Április 18-a után Saufeiust ellen a *lex Plautia* alapján ismét vádat emeltek – védelmét M. Terentius Varro Gibba mellett ismét Cicero látta el –, de harminckettő-tizenkilenc arányban felmentették.⁸¹ Sextus Cloelius ellen, aki Clodius tetemét a Curiába vitette, és ezzel közvetve a Curia felgyújtása felbujtójának számított, április 22-e után emeltek vádat, és nagy szótöbbséggel elítélték, minthogy a közhangulat ismételen a Clodius-párti csőcselék ellen fordult.⁸²

2. Cicero érvrendszere a perben

M. Iunius Brutus – Caesar későbbi gyilkosainak egyike, Cicero *Brutus* című szónoklattörténeti munkájának címzettje – többek meggyőződésének adva hangot Milo védelmében írott és utóbb kiadott fiktív beszédében azt a nézetet képviselte, hogy Clodius meggyilkolása az állam számára óriási nyereséget jelentett.⁸³ Asconius szerint Cicero elmondott beszédében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a köz érdekében ugyan el lehet ítélni valakit, de törvényes ítélet vagy egyéb törvényes felhatalmazottság hiányában senkit sem lehet az államérdekre hivatkozva megölni⁸⁴ – egyértelmű tehát, hogy Cicero csak a beszéd ránk maradt, vagyis nem csupán erősen átszerkesztett, hanem át is írt, illetve bizonyos pontokon teljességgel új érvelést képviselő változatába (amelyet legitimációs céllal hozott nyilvánosságra, s amely politikai publicisztikaként is közkézen for-

⁷⁵ Dio Cass. 40, 54, 2; 46, 7, 2. sk.

⁷⁶ Asc. 29–32.

⁷⁷ Uo. 33.

⁷⁸ Uo. 33.

⁷⁹ Uo. 34.

⁸⁰ Uo. 33.

⁸¹ Uo. 34.

⁸² Uo. 35. Vö. RUEBEL i. m. 246. skk.

⁸³ Asc. 30.

⁸⁴ Uo. 30.

gott) építette be azon gondolatmenetet, miszerint Milót sokkal inkább elismerés, mintsem büntetés illetné Clodius megöléséért, lévén hogy ezzel a *res publicának* hatalmas szolgálatot tett.⁸⁵ Ugyanakkor elfogadhatjuk Lintott azon nézetét, hogy az asconiusi beszámolóval egybevetve a kiadott és az elhangzott beszéd egyéb okfejtései jórészt fedhették egymást.⁸⁶

Cicero nyilvánvalóan nem érvelhetett másként – hiszen tagadhatatlan tény volt, hogy Milo rabszolgái megölték Clodiust –, mint hogy azok egy jogos védelmi helyzetben úgy jártak el, ahogy derék rabszolgához illet, vagyis uruk védelmére keltek.⁸⁷ Fő jogi érvként a „*vim vi*”, illetve „*arma armis repellere cuique licet*” elvet alkalmazza.⁸⁸ Már a beszéd elején világossá teszi, hogy érvelését erre fogja alapozni, méghozzá a következőképpen. Az *exordium* végén következik az ügy jogkérdésének (*stasis, status, quaestio, constitutio*) leírása. Az ügy kezelésének módozatai az antik szónoki teória szerint: a *status coniecturalis* esetén azt a kérdést kellett tisztázni, hogy a gyanúsított elkövette-e a tettet, vagyis a kérdés az elkövető személyére irányul, a *status definitivus* a beismert tett jogi minősítésére vonatkozik, a *status generalis* vagy *qualitativus* esetén azt vizsgálták, hogy az elkövetett cselekmény adott büntetőtörvény hatálya alá tartozik-e, a *status translativus* esetén pedig, hogy melyik törvény alkalmazandó, illetve melyik törvényszék kompetens az ügyben. A *status generalis* nagyjából megfeleltethető a mai jogellenességet kizáró okoknak – pl. jogos védelem, szükséghelyzet stb. Mások amellet érveltek, hogy az ügy a *status generalis* szemszögéből bírálható el, nevezetesen, hogy Clodius megölése azért nem bűncselekmény, mert az állam érdekét szolgálta, vagyis teljes joggal került rá sor. Cicero nem ezt az utat választotta, mivel sem a *deprecatio* eszközéhez (amellyel a vádlott beisméri bűnösségét, és korábbi érdemeire hivatkozva kér kegyelmet), sem a tettet az állam érdekében történt cselekményként beállító *comparatio* lehetőségéhez nem kívánt nyúlni. Érvelésében a *relatio criminis* eszközéhez nyúl,⁸⁹ és azt akarja bizonyítani, hogy Clodius szándékozott meggyilkolni Milót, az pedig csupán önvédelemből cselekedett. Ugyanakkor megállapítható, hogy a jogos védelmi helyzetre való hivatkozás stabil jogi és politikai állapotjáról kiindulva egyáltalában nem fektet kisebb súlyt az érzelmi ráhatásra, és él a *comparatio* eszközével, vagyis egyúttal Milo önvédelemből elkövetett tettet az állam számára hasznos

⁸⁵ Cic. *Mil.* 72–83. Hasonlóan LINTOTT (1974) i. m. 74.

⁸⁶ LINTOTT (1974) i. m. 74¹⁴¹.

⁸⁷ Cic. *Mil.* 8–11. 29–31.

⁸⁸ Vö. Ulp. D. 43, 16, 1, 27. Ehhez lásd ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 114. sk.; MOLNÁR Imre: Büntető- és büntetőeljárásjogi alapelvek római jogi előzményei. *Acta Universitatis Szegediensis*, 1996. 167–181; NÓTÁRI Tamás: Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvek római előzményeihez. In: HOLÉ Katalin (szerk.): *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárási Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest, KRE, 2003. 97–103.

⁸⁹ A *retorsio criminis*hez lásd Cic. *inv.* 2, 78. ssk.

fejleményként állítja be – amely utóbbi megállapítás nagy valószínűséggel az elmondott beszédben nem hangzott el, hanem csak a kiadott változatba került bele.⁹⁰

A vád érvelése némiképp Cicero segítségére volt, hiszen az Appius Claudiusok azzal érveltek, hogy Milo előre megfontolt szándékkal csapdát állított Clodiusnak, hogy meggyilkolhassa, amit Cicero természetesen könnyedén meg tudott cáfolni.⁹¹ A Pompeius által felállított törvényszék elsődleges célja értelemszerűen nem az lehetett, hogy a Via Appián csatározásba bocsátkozó rabszolgákat, illetve a Milo és Clodius háznépéhez tartozó szabadokat, hanem hogy a felbujtókat – ebben az esetben Milót, hiszen az nem saját kezűleg végzett Clodiuszal – megbüntesse. Ennek megfelelően a *praetori edictum*ból jól ismert „*dolo malo*” kitélt⁹² számos esetben átvették a *quaestiones de vi* szóhasználatába is.⁹³ A szándékos és a gondatlanságból elkövetett emberölés megkülönböztetésére már a Numa Pompiliusnak tulajdonított *par(r)icida*-definíció is használta ugyanakkor a „*dolo*” kitélt.⁹⁴ A *lex Cornelia de sicariis et veneficis* büntetni rendelte az emberölésre alkalmas fegyver viselését, illetve az ölési szándékkal történő fegyverviselést.⁹⁵ Mindezt tekintetbe véve jó eséllyel vélelmezhetjük, hogy a Milo elleni eljárás alapjául szolgáló *lex Pompeia de vi* szintén tartalmazta a „*dolo (malo)*” kitéltet, és ennek megfelelően talán a vádlók is a cselekmény előre megfontolt, előkészített voltát akarták bizonyítani, amit Cicero könnyűszerrel meg tudott cáfolni.⁹⁶

Cicero ennek megfelelően a vád szóhasználatára reflektálva többször használja az „*insidiae*” és az „*insidiator*” kifejezéseket,⁹⁷ cáfolni igyekszik azonban, miszerint arról lett volna szó, hogy mind Milo, mind pedig Clodius előre eltervezte volna, hogy megöli a másikat, s hangsúlyozza, hogy a gyilkosság terve egyoldalúan Clodiusban fogalmazódott meg, és vált elhatározássá.⁹⁸ Meggyőzően hivatkozik a *ius naturale* adta azon lehetőségre, hogy a támadó *insidiator* megölése nem minősül jogellenes cselekménynek.⁹⁹ Azon körülményt, hogy a senatus a Via Appián történeteket államellenes cselekménynek minősítette, Cice-

⁹⁰ Andrew LINTOTT: *Violence in Republican Rome*. Oxford, Clarendon, 1968. 23.

⁹¹ Cic. *Mil.* 46. skk.

⁹² Vö. Cic. *Tull.* 7. 24.

⁹³ D. 48, 6. 10.

⁹⁴ Fest. 247L *si qui hominem liberum sciens morti duit, paricidas esto*.

⁹⁵ Duncan CLOUD: Parricidium: from the *lex Numae* to the *lex Pompeia de parricidiis*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, 1971. 1–66; Wolfgang KUNKEL: *Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*. München, Beck, 1962. 65. skk.

⁹⁶ LINTOTT (1974) i. m. 75.

⁹⁷ Cic. *Mil.* 10. 11. 14. 23. 28. 30. 31.

⁹⁸ Uo. 23. 31. skk.

⁹⁹ Uo. 7–11.

ro igyekezett saját, illetve védenca hasznára fordítani, amennyiben az összetűzés kapcsán bizonyítani igyekezett, hogy azt a senatus színleg ugyan elítélte, gyakorlatilag azonban éppenséggel jóváhagyta.¹⁰⁰ A *narratio*ban a szónok nemcsak a jogos védelemre tér ki, hanem azt is hangsúlyozza, hogy a szolgák nem Milo utasítására ölték meg Clodiust.¹⁰¹ A jogos védelmi helyzet ábrázolása félreérthetetlen rokonságot mutat a *Pro Sestio* vonatkozó szöveghelyével, amelyben Sestius cselekményét szintén mint a Clodiusszal szembeni védekezés egyetlen lehetséges módját láttatja a szónok.¹⁰² Az ügy Milóra nézve legkényesebb pontján, a fogadó ostrom alá vételén, vagyis azon a momentumon, amelyet már a legzseniálisabb szónok sem tudott volna a jogos védelem egyenes folyamánként vagy megnyilvánulásaként beállítani, Cicero – legalábbis a beszéd ránk maradt változatában – elégánsan átsiklik.

A beszédek elhangzása után mind a vád, mind a védelem visszautasított, illetve kizárattott a *quaestio* tagja közül öt senatort, öt lovagot és öt *tribunus aeriarius*,¹⁰³ így összesen ötvenegy esküdtbíró szavazott. Asconius szerint tizenkét senator, tizenhárom lovag és tizenhárom *tribunus aeriarius* szavazott Milo bűnösségére, illetve hat senator, négy lovag és három *tribunus aeriarius* ártatlansága mellett; továbbá ugyancsak Asconius ad hírt arról, hogy némelyek szerint Marcus Porcius Cato minden bizonnyal szintén a vádlott felmentése mellett foglalt állást, hiszen többször kijelentette, hogy Clodius halála nagy megkönnyebbülés a *res publica* számára.¹⁰⁴ Az ezt követő napokban Milo önkéntes száműzetésbe ment Massiliába.

Milo vagyonát a valós érték huszonnegyedéért – ami vagy a tényleges arányt jelentette, vagy csupán a *nagyon csekély összeg* értelemben szerepelt – árverezték el,¹⁰⁵ ám ennek kapcsán teljes bizonyossággal aligha válaszolható meg azon kérdés, hogy erre az ítélet mellékbüntetéseként, tehát állami *sectores* útján, vagy pedig csupán a felhalmozódott adósságok miatt a szokásos csődeljárás keretében, a hitelezők kezdeményezésére került-e sor, tekintettel az adós *exilium*ba vonulására.¹⁰⁶ Ugyanakkor az előbbi mellett szólnak a következő érvek. A *publicatio bonorum* nem kapcsolódott büntetésként a hagyományos száműzetéshez (*aquae et igni interdictio*) a sullai törvények szerint, s ezen állapot nagy valószínűséggel a caesari törvényhozásig fennállt, amely az emberölés büntetését va-

¹⁰⁰ Uo. 12–14.

¹⁰¹ Uo. 28–29.

¹⁰² Cic. *Sest.* 88. skk.

¹⁰³ A 70-es *lex Aurelia de iudiciis* alapján e három rendből álltak össze egyharmad-egyharmad arányban a *quaestio*ók.

¹⁰⁴ Asc. 32.

¹⁰⁵ Uo. 33.

¹⁰⁶ Az utóbbi esetre példa a cicerói *corpus*ból Cic. *Quinct.* 60.

gyonalkobzással mint mellékbüntetéssel is súlyosbította.¹⁰⁷ A *perduellio* ebből a szempontból kivételnek számított, mivel legtöbbször teljes vagyonalkobzást szabtak ki mellékbüntetésül.¹⁰⁸ A *lex Plautia de vi* száműzetést helyezett kilátásba,¹⁰⁹ azonban a Milo ellen lefolytatott eljárás alapjául szolgáló *lex Pompeia de vi* közelebbről nem ismert, de súlyosabb szankciót fogalmazott meg, ami a vagyonalkobzást is jelenthette, s az ügy körülményei és a cicerói levelezés¹¹⁰ azt engedi valószínűsíteni, hogy Milo vagyonának elárverezése nem magánjogi igények kielégítését szolgálta, hanem arra a száműzetés mellékbüntetéseként került sor.¹¹¹

3. A *Pro Milone* átszerkesztett közzétételének okai

Érdemes némi figyelmet szentelni azon kérdésnek, hogy Cicero vajon miért tette közzé átírt és átszerkesztett változatban a *Pro Milonét*. Mindez annál is figyelemre méltóbb, mert Cicerónak nem volt szokása vesztett perekben tartott *oratióit* publikálni.¹¹² Nem felesleges talán a fontosabb, megnyert és fennmaradt védőbeszédek során áttekinteni: a *Pro Roscio Amerino* (80-ban), a *Pro Cluentio* (66-ban), a *Pro Murena* (63-ban), a *Pro Sulla* (62-ben), a *Pro Archia poeta* (62-ben), a *Pro Flacco* (59-ben), a *Pro Sestio* (56-ban), a *Pro Caelio* (56-ban), a *Pro Balbo* (56-ban), a *Pro Plancio* (54-ben), a *Pro Scauro* (54-ben), a *Pro Rabirio Postumo* (53-ban) és a *Pro Ligario* (46-ban) alapján tudomásunk szerint felmentették Cicero védenzeit. A *Pro Roscio comoedo* (feltehetően 76-ban), a *Pro Fonteio* (69-ben) kimenetele nem ismert, a *Pro Rabirio perduellionis* (63-ban) tárgyalását megszakították.¹¹³ A *Pro Milone* e szempontból kivétel: a vádlottat elítélték, Cicero azonban publikálta a beszéd átdolgozott verzióját. A vesztés perbeszédék közül a *Pro Milonén* kívül a 80 és 70 között elhangzott, időközben elveszett *Pro Valero* került közlésre, a Scamander védelmében (74-ben), az Antonius védelmében (59-ben), a Cispus védelmében (56-ban), a L. Caninius Gallus védelmében (55-ben), a Gabinius védelmében (54-ben) és a Scaurus védelmében (52-ben) elmondott, sikertelen beszédek Cicero nem adta ki, s ennek megfelelően ezek nem maradtak ránk. Szintén nem maradt ránk a 65-ben Manilius védelmében

¹⁰⁷ Vö. Suet. *Iul.* 42, 3. Ehhez lásd Theodor MOMMSEN: *Römisches Strafrecht*. Leipzig, Duncker & Humblot, 1899. 1005. skk.; CLOUD i. m. 60. skk.

¹⁰⁸ Liv. 25, 4, 9; 29, 19, 5; Cic. *Rab. perd.* 16; *Cat.* 4, 8, 10; *dom.* 44; *Planc.* 97; Plut. *C. Gr.* 17.

¹⁰⁹ Cic. *Sulla* 89; *Sest.* 146.

¹¹⁰ Cic. *Att.* 5, 8, 2; 6, 4, 3; 6, 5, 2.

¹¹¹ LINTOTT (1974) i. m. 77. sk.

¹¹² Jane Webb CRAWFORD: *M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations*. Hypomnemata, Untersuchungen zur Antike und zu Ihrem Nachleben, 80. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1984. 15.

¹¹³ Aislinn MELCHIOR: Twinned Fortunes and the Publication of Cicero's *Pro Milone*. *Classical Philology*, 2008/3. 282–297., 283.

mondott, számunkra ismeretlen kimenetelű beszéd. A Milo-pert megelőző tíz évben Cicero csak nyertes ügyeket vitt, a *Pro Milone* e tekintetben, akárcsak a publikálás ténye tekintetében, kivételt képez.¹¹⁴

A *Pro Milone* publikálását Stroh pedagógiai okokkal magyarázza, vagyis Cicero szándéka arra irányult, hogy *exemplumot* állítson az ifjú rétorok elé.¹¹⁵ Ugyanakkor nem sok értelme lehetett annak, hogy Cicero egy vesztes per beszédét állítsa a tanulók elé példaként, legfeljebb az képzelhető el e magyarázat alapján, hogy az átdolgozott változattal azt akarhatta demonstrálni, hogy milyen beszédet kellett volna tartania ahhoz, hogy a pert megnyerje. Azonban még az átdolgozott *Pro Milone* is – hiába elégíthette ki a szónok-művész Cicero igényeit – a politikus Cicero kudarcát dokumentálta volna a nagy nyilvánosság előtt. A *Pro Milone* közzétételének mindezeket tekintetbe véve elsősorban – akárcsak a második *Philippica* esetében – politikai okai lehettek.¹¹⁶

★

Amikor a kiadott beszéd – amely valóban mind a retorika, mind közéleti publicisztika irodalmának egyik mesterműve – egy példányát utóbb Cicero Milóhoz is eljuttatta, s az állítólag csak annyit jegyzett meg, hogy ha Cicero akkoriban a bíróság előtt is így beszélt volna, akkor most nem ehetné a kizárólag Massiliában halászható kiváló halat.¹¹⁷ Cicero nem tévedett – e kijelentés alapján érezhetjük: bizonyos értelemben Milo valóban sztoikus bölcs volt.

¹¹⁴ MELCHIOR i. m. 284.

¹¹⁵ Wilfried STROH: *Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden.* Stuttgart, Teubner, 1975. 51. sskk.

¹¹⁶ MELCHIOR i. m. 284.

¹¹⁷ Dio Cass. 40, 54, 2.

CIRCUMVENIO JELENTÉSE ULPIANUSNÁL

RADVÁNYI Anna

1. Bevezető gondolatok

Tony Honoré az *Ulpian – Pioneer of Human Rights* c. monográfiájában¹ külön fejezetben mutatja be, milyen módszereket használ Ulpianus az egyes jogi problémák megoldása során. A fejezet – „The Empirical Method” címmel² – számos példán keresztül tárja elénk a remekjogász érvelési technikájára oly nagymértékben jellemző empirikus megközelítést, melynek kapcsán a szerző alapvetően két tényezőre hívja fel a figyelmet. Eszerint egyrészt Ulpianus szereti példákon keresztül felsorakoztatni és próbára tenni az adott esetben felhozott érveket – ő az a szerző, aki a *Digestában* a legtöbbször használja pl. az *ut puta* fordulatot. Hangzatos elvek megfogalmazása helyett példáin keresztül inkább azt vizsgálja, vajon a gyakorlat próbáját kiállja-e az általa kínált megoldás. Másrésztől kiemeli Honoré, hogy a remekjogász a végkövetkeztetés levonása előtt számos megfontolást mérlegel, és ezeknek hangot is ad. Az általa vizsgált mérlegelési szempontok általában a következők: maga a kérdéses szöveg – szerződés, végrendelet, edictum stb. (*verba*), az abban foglalt mögöttes tartam (*mens, sententia*), az *utilitas*nak való megfelelés, illetve az általa „*moral acceptability*nek” nevezett szempont, az tehát, hogy a lehetséges megoldás vagy végkövetkeztetés mennyiben fogadható el morálisan. Ez utóbbi aspektus különösen arra vonatkozik, vajon méltányos, az *aequitas*nak megfelelő döntés születik-e.

Az itt vázolt érvelési mód jól látszik azokban az esetekben is, amelyeket a *circumvenio* ige jelentését keresve jelen írásban vizsgálók. E kifejezés értelmezésének kérdéséhez egy Ulpianus nevéhez fűződő, általában a vételár igazságosságával kapcsolatban idézett fragmentum vezetett el, amely a következőképpen hangzik:

Ulp. *Dig.* 4, 4, 16, 4. (11 ad ed.)

Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.

¹ Tony HONORÉ: *Ulpian – Pioneer of human rights*. Oxford, Oxford University Press, 2005².

² HONORÉ i. m. 94. skk.

Ebből a szöveghelyből kiindulva a *pretium* követelményei vonatkozásában az állapítható meg, hogy a klasszikus római jog a piaci erőknél szabad folyást engedett,³ a vételár kialakítása folyamán a felek megállapodására volt tekintettel,⁴ végső soron pedig nem követte meg az alku eredményeképpen az igazságos vételárat, az igazságosságra való törekvést. Felvetődik azonban a kérdés, a „szabad alku elvét hirdető klasszikus jogelv[ként]”⁵ is emlegetett fragmentum pontosan mit ért a *licere contrahentibus se circumvenire* fordulat alatt, miért kerül megfogalmazásra, és tartalma hogyan egyeztethető össze a források igazságosságra vonatkozó megállapításaival. Különösen azzal, a szintén Ulpianus nevéhez fűződő fragmentummal, amely szerint⁶ az igazságosság az arra való állandó és örökös törekvés, hogy mindenkinek megadjuk azt, ami őt megilleti. Végső soron kérdés, hogy tekinthető-e ez a fragmentum jogelvnek?

Az itt felvetődött kérdéskör bemutatása végett a következőkben azokat az Ulpianus nevéhez fűződő *Digesta*-helyeket tekintem át, ahol a *circumvenio* ige szerepel, arra figyelemmel, hogy a remekjogász milyen esetekben, milyen jogviszonyokról szólva használja a kifejezést, illetve, hogy az adott esetekben hogyan viszonyul az ezen igével kifejezett konkrét magatartáshoz: megengedő, tiltó, vagy közömbös az adott cselekedet tekintetében. Abban bízva, hogy a kifejezés jelentésének vizsgálata közelebb vezet annak megválaszolásához, mit érthetett e fordulat alatt az idézett fragmentumban Ulpianus.

2. A *circumvenio* ige jelentéstartama

2.1. Példák a *Digesta* különböző helyeiről

A *Digesta*ban a *circumvenio* ige és különböző alakjai összesen harminckét helyen szerepelnek,⁷ ebből tizennyolcszor Ulpianusnál.⁸ Ez utóbbi szöveghelyeken egészen változatos esetkörben merül fel a vizsgált igével jelölt magatartás,

³ Vö. BESSENYŐ András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás tükrében*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2010. 379.

⁴ Vö. FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2011¹⁶. 513.

⁵ JUSZTINGER János: *A vételár meghatározása és szolgáltatása a konszenzuális adásvétel római jogi forrásaiban*. Doktori értekezés, Pécs, 2012. 10; 142. [http://doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Archiv2/jusztinger/jusztinger_ertekezes_nyilv.pdf].

⁶ Ulp. *Dig.* 1, 1, 10 pr.

⁷ A vonatkozó forráshelyeket a www.intratext.com/IXT/LAT0866/ weboldal segítségével tártam fel.

⁸ A vonatkozó *Digesta*-helyek a következők: 2, 15, 8, 11, 20 (5 de om. trib.); 4, 3, 1, 2 (11 ad ed.); 4, 4, 3, 6 (11 ad ed.); eod. 7, 3 (11 ad ed.); eod. 16, 4 (11 ad ed.); eod. 44 (5 opin.); 4, 8, 31 (13 ad ed.); 17, 1, 29, 2 (7 disp.); 21, 1, 37 (1 ad ed. aedil. curul.); 23, 3, 12, 1 (34 ad sab.); 29, 4, 1 pr (50 ad ed.); eod. 4 pr (50 ad ed.); 35, 1, 92 (5 fideic.); 40, 12, 16, 2 (55 ad ed.); 43, 29, 3, 5 (71 ad ed.); 44, 4, 20 (76 ad ed.); 50, 17, 49 (35 ad ed.).

az azonban már első olvasatra szembetűnő, hogy a remekjogász e magatartásokkal szemben általában elítélő, ritkán közömbös, kifejezett megengedést pedig csak a fent említett helyen találunk. A legtöbb esetben e magatartás elkerüléséről szól, sokszor kerül alkalmazásra a *decipio*,⁹ *callide*,¹⁰ *calliditas*,¹¹ *dolus*¹² szavak szöveghelyzetében, azokkal rokon értelmű kifejezésként. Lássunk néhányat a szöveghelyek közül!

Szembetűnő az elutasítás abban a jól ismert fragmentumban, amely a *dolus malus* (csalárdság) meghatározását tartalmazza. A fragmentum ezen túl azért is említésre érdemes, mert jól példázza a fent vázolt ulpianusi érvelési módszereket is.

Ulp. Dig. 4, 3, 1, 2 (11 ad ed.)

*Dolum malum Servius quidem ita definiit machinationem quandam alterius decipiendi causa, cum aliud simulatur et aliud agitur. Labeo autem posse et sine simulatione id agi, ut quis circumveniat: posse et sine dolo malo aliud agi, aliud simulari, sicuti faciunt, qui per eiusmodi dissimulationem deserviant et tuentur vel sua vel aliena: itaque ipse sic definiit dolum malum esse omnem calliditatem fallaciam machinationem ad circumvenendum fallendum decipiendum alterum adhibitam. Labeonis definitio vera est.*¹³

Ulpianus arra hívja fel a figyelmet ezen a forráshelyen, hogy Servius tévesen gondolkodik, mikor a *dolosus* magatartást összekapcsolja a *simulatio*val. Hangsúlyozza, hogy a kettő egymástól függetlenül is működik, a színlelés nem fogalmi eleme a csalárdságnak. Ennek a magyarázatnak a során a fragmentumban kétszer is szerepel a *circumvenio* ige. Már az első helyen szembetűnő, hogy rokon értelemben használatos a *decipio* igével.¹⁴ Ugyanis a Servius-féle definícióban szereplő *machinationem quandam alterius decipiendi causa* fordulatnak felel meg a következő tagmondat *ut quis circumveniat* mondatrésze. Ugyanígy a fragmentum végén szereplő felsorolásban az *ad circumvenendum* az *ad*

⁹ Ulp. Dig. 4, 4, 44: *vel ab aliis circumventi, vel sua facilitate decepti.*

¹⁰ Ulp. Dig. 4, 8, 31: *vel si adversarium callide circumventi.*

¹¹ Ulp. Dig. 29, 4, 1pr: *et eorum calliditati occurit.*

¹² Különösen Ulp. Dig. 4, 3, 1, 2: *dolum malum esse omnem calliditatem fallaciam machinationem ad circumvenendum fallendum decipiendum alterum adhibitam* (kiemelés tőlem: R. A.).

¹³ „Servius a *dolus malus* olyan mesterkedésként, fondorlatként definiálja tehát, amikor a másik félrevezetése céljából valaki más színlel és más cselekszik. Labeo szerint színlelés nélkül is lehetséges, hogy valakit rászédnek, és csalárdság nélkül is lehet valamit tenni és más színlelni, így tesznek például, azok, akik ilyenfajta színleléssel saját vagy mások érdekét védik. Ő maga így határozza meg a *dolus malus*-t: minden olyan ravaszság, csalás, mesterkedés, amelyet a másik fél kijátszása, becsapása, rászédése céljából alkalmaznak. Ulpianus végül hozzáteszi, hogy helyesnek tartja Labeo definícióját.”

¹⁴ Vö. FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin-Társulat, 1884. s. h. v. „fog, megfog, elvesz; elámít, megsal, rászéd, áltat”.

decipiendum kifejezéssel mutat hasonlóságot azok között a magatartások között, melyek a *dolus malus* megvalósítására vezetnek. Az utolsó mondatot vizsgálva feltűnő a rokonság a *calliditas* főnévvel is (*omnem calliditatem [...] ad circumveniendum*), amely többek között rosszálló értelemben ‘ravaszság’, ‘fortélyosság’, ‘furfangosság’¹⁵ jelentésben használatos.¹⁶ Ez utóbbi főnév kapcsán érdemes ismét Honoré művére¹⁷ utalni, aki megjegyzi, hogy mind a huszonöt hely, ahol a *Digestában* előfordul a *calliditas* szó, Ulpianus nevéhez fűződik, és hozzáteszi, Ulpianus nem szerette a ravaszsgot („craftiness”),¹⁸ és mindig kiállt az őszinte eljárás mellett.

Más helyen is szerepel az ige csalárd magatartás megvalósítására felhozott példaként Ulpianusnál, igaz, ott a *vel si adversarium callide circumvenit* fordulatban másik fél kijátszásának módjára a *callide* adverbium is utal.¹⁹

A vizsgált ige kétszer fordul elő a *De transactionibus* titulusbán,²⁰ de előfordul a kezesek védelmére vonatkozó szabály megfogalmazásakor is:

Ulp. *Dig.* 17, 1, 29, 2 (7 disp.)

Si, cum debitor solvisset, ignarus fideiussor solverit, puto eum mandati habere actionem: ignoscendum est enim ei, si non divinavit debitorem solvisse: debitor enim debuit notum facere fideiussori iam se solvisse, ne forte creditor obrepat et ignorantiam eius circumveniat et excutiat ei summam, in quam fideiussit.

Ebben az esetben arról van szó, hogy a főadós köteles értesíteni a kezeset arról, hogy már teljesített, nehogy a hitelező, a kezes nemtudását kijátszva tőle is követelje az összeget. A *circumvenio* igével megfogalmazott magatartás tehát ebben az esetben is egyértelműen rosszálló értelmű.

Több helyen előfordul a vizsgált kifejezés az örökhatározó akaratának kijátszása kapcsán²¹ is, nyilvánvalóan elítélő hangnemben. Az egyik vonatkozó helyen kiemeli Ulpianus: *plane indignandum est circumventam voluntatem defuncti*,²² vagyis egészen felháborító az örökhatározó akaratának kijátszása. Ebben az esetben kirajzolódik a bevezetőben említett mérlegelési szempont, amellyel Ulpianus az

¹⁵ Vö. FINÁLY i. m. s. h. v.

¹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a *Neue Digestenübersetzung* e fragmentum kapcsán további forráshelyekre utal, melyek a következők: Ulp. *Dig.* 2, 14, 7, 9; Cic. *Off.* 3, 14, 60; Ulp. *Dig.* 2, 14, 7, 10. E forráshelyek a *dolus malus* kapcsán a *circumscribo* igét használják, amelynek – mint láttuk – többek között szintén ‘megcsal’, ‘rászed’ értelme is van.

¹⁷ HONORÉ i. m.

¹⁸ HONORÉ i. m. 63. Vö. továbbá Honoré gondolataival a *dolosus*, *callide* és *dolose* előfordulásáról.

¹⁹ Ulp. *Dig.* 4, 8, 31 (13 ad ed.)

²⁰ Ulp. *Dig.* 2, 15, 8, 11; 2, 15, 8, 20.

²¹ Ulp. *Dig.* 29, 4, 1 pr; 29, 4, 4 pr; 35, 1, 92.

²² Ulp. *Dig.* 29, 4, 4 pr.

erkölcsi érzékre utal: morálisan elfogadhatatlan, ha valaki az örökhagyó akarátát játssza ki, aki már biztosan nem védekezhet ez ellen.

Fontos említést tenni azokról a forráshelyekről is, amelyekben a vizsgált kifejezés *minorokkal* összefüggésben kerül alkalmazásra. A huszonöt év alattiakra vonatkozó titulusban²³ három helyen is alkalmazza Ulpianus az ígét, ezek között szerepel a vizsgálódás alapjául szolgáló adásvételre vonatkozó forráshely is. A titulus elején²⁴ Ulpianus hivatkozza a vonatkozó edictumot, összegzi annak célját és tartalmát, méltatja a kibocsátó magistratust. hangsúlyozza,²⁵ hogy ebben az edictumban a praetor az *aequitas naturalis*nak megfelelően a huszonöt év alattiak támogatását vállalja és védelmet ígér számukra kiszolgáltató helyzetükben. Ulpianus így fogalmaz:

Ulp. *Dig.* 4, 4, 7, 3 (11 ad ed.)

Mihi autem semper succurrendum videtur, si minor sit et se circumventum doceat.

Vagyis: „számomra azonban úgy tűnik, hogy minden esetben segítségére kell sietni a minornak, ha előadja, hogy rászédtek”. Ezt támasztja alá az a hely²⁶ is, ahol hangsúlyozza: hogy ugyan nem számít érvénytelennek, a huszonöt év alattiak összes ügylete, azok azonban, amelyek esetén *causa cognita eiusmodi deprehensa sunt, vel ab aliis circumventi vel sua facilitate decepti*, vagyis ahol a körülmények mérlegelésével kiderül, hogy a minort rászédtek, vagy könnyelműségénél fogva félrevezették, *irrita sunt*, érvénytelenek.

A pozitív jog számára irányadó *aequitas naturalis* szellemében²⁷ tehát minden olyan esetben védelemben kell részesíteni a huszonöt év alattiakat, amikor rászédtek őket.

2.2. Circumvenio az adásvételre vonatkozó esetekben

Összesen három helyen kerül szóba e magatartás az adásvételi szerződés körében.²⁸ A *De liberali causa* titulusban az egyik fragmentum egy Ulpianushelyre²⁹ utal vissza, amely keresetet ad azok ellen, akik, bár tudják magukról,

²³ *Dig.* 4, 4.

²⁴ Ulp. *Dig.* 4, 4, 1 pr: *Hoc edictum praetor naturalem aequitatem secutus proposuit* (kiemelés tőlem: R. A.).

²⁵ *Laudationes edicti* témakörében részletesen, az irodalomban megjelenő fő irányok bemutatásával ld. EL BEHEIRI Nadja: Die Bedeutung der laudationes edicti am Beispiel des Kommentars Ulpians zur Rubrik des prätorische Edikts „De pactis”. *Iustum Aequum Salutare* 3, 2007/3. 5–29.

²⁶ Ulp. *Dig.* 4, 4, 44 (5 opin.) Honoré szerint ez a fragmentum nem Ulpianustól származik, minderre a fragmentum utolsó mondatának megfogalmazásából következett. Ld. HONORÉ i. m.

²⁷ Vö. EL BEHEIRI (2007) i. m. 6. sk.

²⁸ Ulp. *Dig.* 4, 4, 16, 4; 21, 1, 37; 40, 12, 16, 2.

²⁹ Ulp. *Dig.* 40, 12, 14 pr. (55 ad ed.)

hogy szabadok, csalárd módon mégis rabszolgának adják el magukat.³⁰ Az említett helyre utalva később Ulpianus a következőképpen fogalmaz:

Ulp. Dig. 40, 12, 16, 2 (55 ad ed.)

*Tunc habet emptor hanc actionem, cum liberum esse nesciret: nam si scit liberum et sic emit, ipse se circumvenit.*³¹

Amint ez a fragmentum szöveggörnyezetéből kitűnik, a *circumvenio* ebben az esetben is olyan magatartást jelent, amelyet a remekjogász kerülendőnek tart. A rászedésnek azonban az adott esetben azért nem tulajdonít jogi relevanciát, mert cselekedetével a vevő önmagát csapná be – *ipse se circumvenit*. Nyilvánvalóan nem tekinthető rászedésnek az, ha a vevő szerződést köt annak ellenére, hogy tud róla, hogy rosszul jár az üzlettel. Ez az értelmezés felel meg az általános elvnek is: *Nemo videtur fraudare eos, qui sciunt et consentiunt*.³²

Az adásvétel körébe tartozó másik eset rabszolgák eladásáról szól.

Ulp. Dig. 21, 1, 37 (1 ad ed. aedil. curul.)

*Praecipiunt aediles, ne veterator pro novicio veneat. Et hoc edictum fallaciis venditorum occurrit: ubique enim curant aediles, ne emptores a venditoribus circumveniantur. Ut ecce plerique solent mancipia, quae novicia non sunt, quasi novicia distrahere ad hoc, ut pluris vendant: praesumptum est enim ea mancipia, quae rudia sunt, simpliciora esse et ad ministeria aptiora et dociliora et ad omne ministerium habilia: trita vero mancipia et veterana difficile est reformare et ad suos mores formare. Quia igitur venaliciarii sciunt facile decurri ad noviciorum emptionem, idcirco interpolant veteratores et pro noviciis vendunt. Quod ne fiat, hoc edicto aediles denuntiant: et ideo si quid ignorante emptore ita venierit, redhibebitur.*³³

³⁰ Mindezt azért tették, hogy a vételáron osztozzanak az eladóval (*pretii participandi causa*). Az eladó ugyanis a rabszolgaként viselkedő római polgárral összejátszva szabadságpert indított az adásvétel lebonyolítása után. Később azonban megtagadta tőlük az *actiót* a praetor, büntetésből rabszolgává váltak azok, akik ily módon adták el magukat rabszolgának. Vö. FÖLDI – HAMZA i. m. 214.

³¹ „A vevőt csak akkor illeti meg ez a kereset, ha nem tudott arról, hogy akit megvett, szabad volt. Magát csapja be ugyanis az, aki tudja, hogy szabad és mégis megveszi.”

³² Ulp. Dig. 50, 17, 145. „Úgy tekintendő, hogy nem szedik rá azokat, akik [az érdekeikkel ellentétel eljárásról] tudnak és [abba] beleegyeznek.” BÁNÓCZI Rozália – RIHMER Zoltán: *Latin nyelvkönyv joghallgatók számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.

³³ „Elrendelik az aedilisek, hogy a kipróbált rabszolgákat ne adják el újoncként. Ez az edictum az eladók fondorlatosságának kívánja elejét venni, arról kívánnak gondoskodni ugyanis az aedilisek, hogy az eladók ne szedjék rá a vevőket. Sokan szokták például újoncként eladni azokat a rabszolgákat, akik nem újoncok, azért, hogy drágábban adhassák el őket. Úgy vélik ugyanis, hogy azok a rabszolgák, akik tapasztalatlanabbak, becsületesebbek, hasznosabbak a szolgálatra és tanulékonyabbak, és mindenféle szolgálatra alkalmasak. A gyakorlott és öreg rabszolgákat azonban nehéz megváltoztatni, és saját szokásinkhoz igazítani. Mivel pedig a rabszolga kereskedők tudják, hogy a vevők könnyebben hajlanak arra, hogy újoncot vegyenek,

Ebben az esetben nagyon szépen kirajzolódik az ulpianusi érvelés is. Ulpianus először összegzi az edictum szövegének tartalmát (*verba*), majd megfogalmazza az aedilisi edictum célját (*sententia*), miszerint az eladók efféle fondorlatosságaitól meg kell védeni a vevőket. A második mondatban szereplő *fallaciis venditorum* (eladók fondorlatossága) kifejtésére, pontosabb, közelebbi meghatározására szolgál a *circumvenio* igével kifejezett *ne emptores a venditoribus circumveniantur* fordulat: az eladók ne szedjék rá a vevőket. Ezután a tőle megszokott empirikus stílusban³⁴ példát hoz az adott magatartásra: szokássá vált kipróbált rabszolgát újoncként eladni, hogy több pénzt kapjanak érte (*ut pluris vendant*). A végén pedig leszögezi: hogy mindez ne történhessék meg, az edictum alapján vissza kell venni az így vett rabszolgát. Azaz *in integrum restitutio* illeti meg a rászedett vevőt. Jól látható, hogy ebben az edictumkommentárban Ulpianus az általános megfogalmazásból halad az egyre konkrétabb magatartás felé: *fallaciis venditorum – ne [. . .] circumveniantur* majd pedig a *quasi novicia distrahere* fordulatok mentén rajzolódik ki az a magatartásforma, amely ellen az aedilisek a vonatkozó edictummal fel kívántak lépni. Egyértelműen leszögezhető ebben az esetben, hogy a *circumvenio* ige elvetendő magatartásra utal.

Az eddig elmondottak alapján összegzésként megállapítható az, hogy Ulpianus a *circumvenio* igét valóban olyan magatartások jelölésére használja, amelyek jogilag elítélendőek. Az eddig említett esetek közül csupán egy volt olyan, ahol nem volt jelentősége ennek a magatartásnak. Amint azonban mindez az adott textusból kimutatható volt, ott saját magát szedte volna rá a vevő – jogi védelem pedig ilyen esetekben természetesen nem szükséges.

Eddigi megállapításainkat az egyik regula is alátámasztja:

Ulp. Dig. 50, 17, 49. (35 ad ed.)

*Alterius circumventio alii non praebet actionem.*³⁵

2.3. Circumvenio a vételár meghatározása tekintetében

Ulpianus a vételár meghatározással kapcsolatban mégis olyan mondatot idéz és fogad el, amely szintén a *circumvenio* kifejezést tartalmazza, azonban az eddig említett példákkal ellentétben nem ítéli el az általa jelölt magatartást, sőt, azzal kapcsolatban kifejezetten megengedő.

megváltoztatják a veteránokat, és újoncként adják őket el. Azért, hogy mindez ne történhessék meg, az aedilisek kihirdetik ezt az edictumot. Ha pedig ezért a vevő nem tudja [arról, hogy valójában nem újoncot] vásárolt, *in integrum restitutio* illeti meg.”

³⁴ Vö. HONORÉ i. m. 58 sk.

³⁵ „Nem nyújt kereseti lehetőséget senki számára az, ha a másikat rászedi.” Hamza Gábor – Kállay István fordításában ugyanez a következőképpen hangzik: „Senki sem szerezhet jogot más rászedéséből.” Vö. HAMZA Gábor – KÁLLAY István: *De diversis regulis iuris antiqui, A Digesta 50. 17. regulái (latinul és magyarul)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979. 11.

Ulp. *Dig.* 4, 4, 16, 4. (11 ad ed.)

Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.

A minorokra vonatkozó titulusban helyezkedik el ez a szövegrész. Amint erről szó volt, számukra speciális védelmet ígér a praetor minden olyan esetben, amikor kiderül, hogy rászedték őket. A most idézett fragmentumot megelőzően Ulpianus³⁶ arra hívja fel a figyelmet, hogy mielőtt a minor számára lehetővé tennék az *in integrum restitutiót*, minden esetben meg kell vizsgálni, nem áll-e rendelkezésére egyéb kereset (*num forte alia actio possit competere citra in integrum restitutionem*). Ha ugyanis a rendes eljárás keretein belül megfelelő jogi eszközzel garantálható számára hátrányos helyzetének kiküszöbölése, nincs szükség az eredeti állapot visszaállítására irányuló peren kívüli praetori jogsegélyre. Példaként először arra az esetre utal, amikor a pupillus gyámja auctoritása nélkül köt olyan ügyletet, amelyből nem (csak) jogosultságokat szerez – a bevezetőben említett ‘ut puta’ fordulattal vezeti fel a példát.³⁷ Majd említ egy societasra vonatkozó esetet, amely szerint a minor úgy lépett a societasba, hogy közben őt rászedték.³⁸ Az általános szabályok nyújtotta védelem itt is elegendő, mivel ilyen esetben az egész societas semmisnek minősül. Majd általános megállapítást tesz: amennyiben a szerződés érvénytelen, nincs szükség a praetor beavatkozására.³⁹

Ezek után következik a vételárra vonatkozó textus. A szöveggörnyezetből arra következtethetünk, hogy ezt az esetet az előzőekkel ellentétben azért említi Ulpianus, mert jelezni szeretné, az adásvételi szerződés esetén egymás rászedése megengedett a vételár tekintetében, szükség lehet tehát a kiszolgáltattott helyzettű, tapasztalatlanabb minorok speciális védelmére.⁴⁰ Úgy tűnik tehát, e kijelentésének nem az a célja, hogy az adásvételi szerződésre vonatkozó általános elvet fogalmazzon meg, inkább arról van szó, hogy Ulpianus hangot ad egy, a minorok szempontjából lényeges tapasztalatának.

Érdeemes összevetni ezt a fragmentumot a rabszolgák eladásával kapcsolatos említett *Digesta*-hellyel.⁴¹ A fent vizsgált esetben szereplő *ne emptores a venditoribus circumveniantur* és a kiindulópontul szolgáló fragmentumban megfogalmazott *licere contrahentibus se circumvenire* kifejezések ugyanis ugyanannak a

³⁶ Ulp. *Dig.* 4, 4, 16 pr. (11 ad ed.)

³⁷ Az önjogú serdületlenek ugyanis korlátozott cselekvőképességük okán a gyámi hozzájárulás nélkül kötött ügyletekből csupán a jogokat szerezhetnék meg, az így kötött ügyletek érvényességére a **negotium claudicans* szabályai irányadók.

³⁸ Ulp. *Dig.* 4, 4, 16, 1.

³⁹ Ulp. *Dig.* 4, 4, 16, 3.

⁴⁰ Ennek a védelemnek a Kr. e. 200 tájáról származó Lex Laetoria adta az alapját. Ld. ZLINSZKY János: *Ius Privatum*. Budapest, Osiris, 1998, 63–64; FÖLDI–HAMZA i. m. 227. Theo MAYER-MALY: *Römisches Privatrecht*. Wien, Springer, 1991, 18 sk.

⁴¹ Ulp. *Dig.* 21, 1, 37.

szerződésnek a vonatkozásában, ugyanazon felekre nézve egymással látszólag ellentétes magatartást tartanak megengedettnek. Adásvételi szerződésről van szó mindkét helyen, emptor és venditor mozgásteret kerül meghatározásra a *circumvenio* kifejezéssel, mégis az első esetben nem kívánatos, míg a második esetben kifejezetten megengedett cselekedet a *circumvenio* szóval kifejezett magatartás.

Két tényező mentén azonban el kell határolni egymástól ezt a két esetet. A kiindulásul szolgáló forráshelyen ez a kifejezés szerepel: *in pretio*, azaz a vételár tekintetében, arra vonatkozóan. Az egymás rászedése tehát az adásvételi szerződés keretein belül csupán abban a tekintetben megengedett, amennyiben ez a vételár nagyságát befolyásolja, illetve arra vonatkozik. Más, a szerződés tárgyát, a szolgáltatás minőségét, a teljesítés módját stb. érintő kijátszás, rászedés nem lehetséges. Erre láthattunk példát a rabszolgaeladással kapcsolatos jogesetben is. Közvetve ugyanis a vételár nagyságát befolyásolja a rászedés ezen a helyen is, kitűnik ez Ulpianus megfogalmazásából: *ut pluris vendant*, azonban maga a rászedés itt abban rejlik, hogy az eladó más tulajdonságokat állít az eladásra kínált rabszolgáról, mint amivel az valójában rendelkezik. Újoncnak mondja, holott a rabszolga már sokat szolgált, kipróbált szolga. Megengedett az áru feldicsérése, ajánlása a jó üzlet, magasabb profit reményében, ám nem korlátlanul. Ulpianus az egyik forráshelyen ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy mindazt, amit az eladó azért mond, hogy ajánlja áruját, úgy kell tekinteni, mintha nem mondta és nem ígérte volna. Ha azonban a vevő megtévesztése céljából mondott valamit, *actio de doló*val lehet fellépni ellene.⁴² Az előbb idézett esetben nyilvánvalóan erről volt szó.⁴³ Szűkíteni kell tehát a fent mondottakat is: a vételár tekintetében történő kijátszás is csak addig mehet el, amíg az a jóhiszeműség keretein belül marad,⁴⁴ az emptio venditio ugyanis *bonae fidei contractus*.

Különbség rejlik a két eset között egy további ponton is. A rabszolgakereskedőkről szóló esetben ugyanis egyoldalú rászedésről van szó, az eladó kihasználja az abból származó előnyt, hogy ő nem csak ránézésre ismeri a portékáját, jelen esetben a rabszolgákat, hanem bizonyos tulajdonságaikkal is tisztában van, és e tulajdonságok tekintetében szedi rá a másikat, erre tekintettel fizet többet érte a vevő. A másik esetben azonban, mikor kizárólag a vételár vonatkozásában ügyeskednek a felek, kölcsönös a rászedés, éppen az alku folyamatáról van

⁴² Vö. Ulp. *Dig.* 4, 3, 37; továbbá ld. az ún. „szédelgő feldicsérés” esetét; FÖLDI–HAMZA i. m. 482.

⁴³ Az áru ajánlása tekintetében irányadó szabályok azonban aszerint is alakulnak, hogy az ajánlás, illetve feldicsérés az áru milyen tulajdonságára vonatkozik. Amennyiben ugyanis ez a vevő számára egyértelműen megállapítható (például, ha egy rabszolgát szépek mond az eladó), az eladót nem kötelezi állítása: Flor. *Dig.* 18, 1, 43 pr. *Ea quae commendandi causa in venditionibus dicuntur, si palam appareant, venditorem non obligant*. E problémafelvetéssel összefüggésben is szóba kerül a szavatosság kérdésköre, erre azonban jelen keretek között nem térünk ki.

⁴⁴ Wacke fent említett tanulmányában rámutat arra, hogy a felek ezen szabadságát a *fides*nek megfelelően kell értelmezni. Vö. WACKE i. m. 190.

szó, amely az adásvételi szerződés velejárója, és amely csak abban az esetben lehetséges, ha mindkét fél keresi a maga számára az előnyöket. A felek érdekei e tekintetben ellentétesek, a jó üzlet reményében mindkét oldalon mind nagyobb haszonra hajtanak. Amíg tárgyalási pozícióik azonosak, és az alkudozás során kizárólag az ár tekintetében, a *bona fides* keretein belül versenyeznek, megtehetik ezt a piaci viszonyok sajátosságaiból adódóan.

3. Összegzés: *circumvenio* és *iustitia*

A fent mondottakból egyrészt az derül ki, hogy Ulpianus a *circumvenio* igét egyértelműen negatív értelemben használja. Minden olyan esetben, amikor a *circumvenio* igével jelölt magatartással találkozik, fellép az ellen, és kiáll a tisztességes, egyenes eljárás mellett. Másrészt azonban az adásvételnél kimondja e magatartás megengedettségét. Vajon jogelv-e az idézett fragmentum? A jogelvek ugyanis követendő magatartásmintát határoznak meg, olyan szabályokat foglalnak magukban, melyek mentén a felek jogait gyakorolhatják, és amelyek mércéül szolgálhatnak számukra. A vizsgált fragmentum tekintetében sokkal inkább úgy tűnik, hogy nem követendő mintáról, hanem a piaci viszonyok között megjelenő spontán emberi reakció leírásáról van szó, amely az előnyök, mind magasabb haszon megszerzésére irányul. Ha ez lenne a követendő minta, nehezen lenne összeegyeztethető a *ius suum cuique tribuendi* törekvéssel.

REGULA ÉS DEFINITIO A RÓMAI JOG FORRÁSAIBAN ÉS A JELENKORI JOGI OKTATÁSBAN EGY KONKRÉT ESET TÜKRÉBEN

ERDŐDY János

Különösen érdekes, hogy a mai romanisztikában igen sokszor lehet találkozni olyan esetekkel, amikor valamilyen, regulának, ritkábban definíciónak tekintett állítást a szekundér irodalom olyan általános érvénnyel ruház fel, amelyből a témát nem, vagy csupán felületesen ismerőnek úgy tűnhet, mintha az adott állítás a római jog minden korszakában, vagy legalábbis a római jog története során túlnyomó részben általában igaz, és elfogadott lett volna. Ugyanakkor, ha közelebbről megvizsgáljuk ezeket a kérdésköröket, azt tapasztalhatjuk, hogy sok esetben a valós helyzet jóval árnyaltabb volt. Nem azt jelenti tehát ez, hogy a regulák, vagy némely definíciók formájában megfogalmazott tömör és egyszerű kijelentések ne volnának igazak, mindazonáltal érdemes arra is figyelemmel lenni, hogy ezeknek a velős és jól összefogott állításoknak a mélyére tekintve talán maguk a tételszerűen megfogalmazott megnyilatkozások is jobban érthetővé válnak.

1. *Regula* és *definitio* a római jog forrásaiban

Mindezek alapján szükséges egyfelől röviden megvizsgálni, hogy mit jelentett a *regula* és a *definitio* a jogászok és az *auctorok* számára, hogyan viszonyult egymáshoz ez a két fogalom, illetőleg mire utal Iavolenusnak a *definitio*ók veszélyességére történő megjegyzése (Iav. *Dig.* 50, 17, 202 [11 epist.]).

Paul. *Dig.* 50, 17,1 (16 ad Plaut.)

Regula est, quae rem quae est breviter enarrat. Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat. Per regulam igitur brevis rerum narratio traditur, et, ut ait Sabinus, quasi causae coniectio est, quae simul cum in aliquo vitata est, perdit officium suum.

Paulus szerint a *regula* az, ami egy esetet (*res*) röviden (*breviter*) felfejt (*enarrat*). Egy mondattal később szinte megismétli ugyanezt a meghatározást: a *regula* révén egy eset rövid magyarázatára kerül sor (*brevis rerum narratio*).

Megállapítja emellett, hogy a *ius*ból keletkezik a *regula*, nem pedig fordítva, tehát a *regulá*ból nem lehet *ius*t levezetni. Hivatkozik még Sabinus felfogására is, aki szerint a *regula* egy esetnek az értelmezése (*causae coniectio*), amely értelmezés más olyan esetekre, amelyekre nem megfelelő, nem bír kötelező erővel.

Cic. *de orat.* 1, 189

[E]st enim definitio rerum earum, quae sunt eius rei propriae, quam definire volumus, brevis et circumscripta quaedam explicatio.

Ehhez képest Cicero akként írja le a *defini*tiót, mint valaminek (*res*), amely a meghatározni kívánt dolognak (*res*) sajátossága, a rövid (*brevis*) és körülíró jellegű (*circumscripta*) magyarázata (*explicatio*).¹ Ezek alapján a *regula* és a *definitio* nem egykönnyen választható el egymástól. A szekundér irodalomban létezik is olyan nézet, amely szerint a két fogalom egymás szinonimája, abból következően, hogy a *regula* esetében a *kanón* szó latinba történt átültetéséről van szó.² Ehhez képest ugyanakkor megemlítendő, hogy a szekundér szerzők egy másik csoportja jellemzően őrizkedik attól, hogy a *regula* és a *definitio* fogalmai közé egyenlőségjelet tegyen, ugyanakkor a *regulae* kategorizálhatósága kapcsán már eme szerzők között is adódnak nézetbeli különbségek.³ Abban mindenesetre mindkét nézetet képviselő szerzők egyetértenek, hogy mind a *regula*, mind pedig a *definitio* visszavezethető a XII t. t. korabeli időkre – feltehető, hogy ebből a tényből adódnak egyébként az irodalomban fellelhető eltérő nézetek is.⁴ Bizonyos ugyanakkor, hogy a klasszikus jogászok munkássága körében a Regularjurisprudenz és a Definitionsjurisprudenz nagy biztonsággal elkülöníthető volt. Jól látszik ez a törekvés Cicero egy másik szövegéből:

Cic. *Brut.* 152.

[...] iuris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem, quae doceret rem universam tribuere in partes, latentem explicare definiendo, obscuram explanare interpretando, ambigua primum videre, deinde distinguere, postremo habere regulam, qua vera et falsa iudicarentur [...]

¹ Egyezően ld. PÓLAY Elemér: *A római jogászok gondolkodásmódja*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 82.

² Vö. pl. Fritz SCHULZ: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961, 79–80; Peter STEIN: *Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxime*. Edinburgh, 1966. 92 és 98. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *definitio* kifejezés rokonságot mutat a görög *horos* szóval. Vö. Bruno SCHMIDLIN: *Horoi, pithana und regulae*. In: *ANRW* II, 15. 111.

³ Vö. pl. Max KASER: *Römische Rechtsgeschichte*. Göttingen, 1967². 164; Dieter NÖRR: *Spruchregel und Generalisierung*. *ZSS RA* 89 (1972). 38–39.

⁴ Nem enyhíti az elkülönítés nehézségeit a legrégebbinek tartott *regula Catoniana* Celsus által adott *Digesta*-beli megszövegezése sem, amely szerint a *regula Catoniana* az alábbi definíciót tartalmazza. Vö. Cels. *Dig.* 34, 7, 1 pr. (35 *Dig.*): *Catoniana regula sic definit, quod, si testamenti facti tempore decessisset testator, inutile foret, id legatum quandocumque decesserit, non valere. Quae definitio in quibusdam falsa est.*

Ezek szerint a *scientia iuris* mint *ars* lényege egybekel mellett a rejtett dolgok definiálás általi magyarázata (*latentem explicare definiendo*), a homályos részek értelmezés általi felfejtése (*obscuram explanare interpretando*), a többértelműek felismerése (*ambigua primum videre*), majd egymástól való megkülönböztetése (*deinde distinguere*). Ezt követheti egy *regula* megfogalmazása (*postremo habere regulam*), amely által a valódi és a hamis megítélhető (*qua vera et falsa iudicarentur*). A klasszikus korra a *regulae* körén belül elkülönül egymástól a kazuisztikus jellegű, ezért nem, vagy csak nehezen kategorizálható *regula veterum* (*horoi*) csoportja, illetőleg az olyan, valamely *casus*ból nyert rövid elv, amely a konkrét, egyedi eset semmilyen sajátlagos elemét sem hordozza már magában (*pithanon*) – ez lesz a szekundér irodalomban a Spruchregel, ahol ténylegesen hiányzik már az egyedi eset, arra csak egy odavetett *si* szócska utal.⁵ Ehhez képest a Definitionsjurisprudenz körében a *definitio* egyfelől lehet ‘*quid est*’-*definitio*, valamint a cicerói értelemben vett *divisio* és *partitio*.⁶

Mindennek azért is van különös jelentősége, mert a romanista szekundér irodalom mindig igyekszik úgy tekinteni a római jogászokra, mint akik ismeretesen az élő kazuisztika mesterei voltak, a szürke elméleté azonban legkevésbé.⁷ Ebből érthető talán a gyakorta félreértett *textus* figyelmeztetése is.

Iav. Dig. 50, 17, 202 (11 epist.)

Omnis definitio in iure civili periculosa est: parum est enim, ut non subverti possit.

Eme szöveg vonatkozásában utalni kell egy gyakorta megfogalmazott, megítélésünk szerint félrevezető értelmezésre. Általában akként értelmezik ezt a szöveget, mint amely arról szól, hogy minden definíció veszélyes, mert ritka eset, hogy ne forgatná ki a meghatározandó dolog lényegét.⁸ Márpedig ebben a szövegben a *subverti* egy passzív *infinitivus*, mellette a *possum*, *posse*, *potui* ige – az

⁵ Ld. PÓLAY 1988, 132–134.

⁶ Ld. PÓLAY 1988, 94–95. Vö. Cic. *Top.* 28 és 30: „[28] *Atque etiam definitiones aliae sunt partitionum aliae divisionum; partitionum, cum res ea quae proposita est quasi in membra discerpitur, ut si quis ius civile dicat id esse quod in legibus, senatus consultis, rebus iudicatis, iuris peritorum auctoritate, edictis magistratum, more, aequitate consistat. Divisionum autem definitio formas omnis complectitur quae sub eo genere sunt quod definitur hoc modo: abalienatio est eius rei quae mancipi est aut traditio alteri nexu aut in iure cessio inter quos ea iure civili fieri possunt. [...] [30] In partitione quasi membra sunt, ut corporis, caput, uerum, manus, latera, crura, pedes et cetera. In divisione formae, quas Graeci εἶδη vocant [...]”.*

⁷ Ld. Andreas WÄCKE: Zum dolus-Begriff der actio de dolo. *RIDA* 27 (1980). 354. Ezzel lényegileg egyezően ld. Ph. J. THOMAS: Alternative Paradigm for Roman Law. *RIDA* 45 (1998). 656–657.

⁸ Ld. ekként PÓLAY i. m. 84; legújabbán pedig SIKLÓSI Iván: *A nemlétező, érvénytelen és hatálytalan jogügyletek elméleti és dogmatikai kérdései a római jogban és a modern jogokban*. Doktori értekezés, ELTE ÁJK, 2013. 20.

ut-tal bevezetett mellékmondat miatt – *coniunctivus praesens imperfectum* alakja lehetőséget fejez ki. A cselekvés tárgya a passzív *infinitivus* alanya, vagyis a *definitio*. Így a *subverto* ige által leírt lerombolás, megsemmisítés magára a *definitio*-ra vonatkozik – furcsa is lenne, ha a dolog lényege attól változna meg, hogy azt kimondjuk (attól a feketéből még nem lesz fehér, hogy azt állítjuk róla).

2. *Regula* és *definitio* egy konkrét esetben: a méhmagzattal összefüggő szabályozás a római jogban

A vizsgálandó konkrét eset Ulpianusnak egy, a SC Plancianumhoz kötődő textusa (Ulp. *Dig.* 25,4, 1 pr.–1 [24 ad ed.]), amely a *portio mulieris* „definícióját” tartalmazza – mint arra a kurrens olasz szakirodalom is utal. Mint ismeretes, a méhmagzattal összefüggően a leginkább általánosan és elvi éllel hangoztatott tétel, hogy valahányszor érdekei védelméről van szó, úgy kell tekinteni, mintha már megszületett volna.⁹ Kétségtelen ugyanakkor, hogy – mint az a továbbiakból is kitűnik majd – arra is történik hivatkozás némely szerzők esetében, hogy a magzatot születését megelőzően csak az anyatest részének (*portio mulieris*) tekintették.¹⁰ Az utóbbi kérdéskör részletesebb vizsgálata segíthet jobban megérteni a római jog méhmagzattal kapcsolatos szabályait.

2.1. *Excursus: a modern polgári jogi szabályok*

Elsőként érdemes röviden áttekinteni a modern polgári jogok vonatkozó szabályait, így empirikusan is könnyedén kimutatható az európai jogi hagyománynak a római joghoz való szoros kapcsolódása.

⁹ Vö. pl. FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2013¹⁸. 204. Ebben a tekintetben már ehelyütt jelezni kell, hogy a tétel több forráshelyből együttesen vezethető le, nevezetesen Gai. 1, 147; Paul. *Dig.* 1, 5, 7 (lib. sing. de port.); Iul. *Dig.* 1, 5, 26 (69 *Dig.*); Paul. *Dig.* 50, 16, 231 (lib. sing. ad SC Tert.). Többen is felhívják ugyanakkor a figyelmet arra a tényre, hogy a *nasciturus* kifejezés nem forrásszerű – legalábbis ebben a vonatkozásban semmiképp. Ld. pl. Marianne MEINHART: D. 50, 16, 231. Ein Beitrag zur Lehre vom Intestat erbrecht des ungeborenen Kindes. *ZSS RA* 82 (1965). 193¹⁸; Max KASER: *Das römische Privatrecht I*. Handbuch der Altertumswissenschaft X. 3. 3. 1–2. München, C. H. Beck, 1971². 271²¹. Ami a méhmagzat vonatkozásában használt kifejezéseket illeti, ebben a tekintetben ld. MEINHART i. m. 199; Bernardo ALBANESE: *Le persone nel diritto privato romano*. Palermo, 1979. 11, és különösen 17. jegyzet; PÉTER Orsolya: „Nasciturus pro iam nato habetur”. A magzat pozíciója és a magzatelhajtás a római jogban. *Jogtudományi Közöny* 7–8/1991. 177.

¹⁰ Waldstein rámutat arra, hogy a modern romanisztikában a kifejezés Kaser munkásságára vezethető vissza. Vö. Wolfgang WALDSTEIN: Ist „der partus bloßer Teil des Mutterleibs”? In: Martin Josef SCHERMAIER – Johann Michael RAINER – Laurens C. WINKEL (szerk.): *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2002. 837.

A német Polgári Törvénykönyv (*Bürgerliches Gesetzbuch*) szabályozása szerint az ember jogképessége a születéstől kezdődik, pontosabban, amikor a születés mint folyamat befejeződik (*Vollendung*).¹¹ Az osztrák szabályozás szerint a még meg nem született gyermek (*Kind*) is igényt tarthat a törvény általi védelemre, méghozzá fogantatásának időpontjától kezdődően (*von dem Zeitpunkte ihrer Empfängnis*). Megállapítja még a törvény, hogy amennyiben a gyermek jogairól van szó, megszületettnek kell tekinteni – külön rendelkezve a halva született gyermekkel kapcsolatban követendő szabályokról.¹² Hasonló az előző kettőhöz az olasz szabályozás is, amely szerint a jogképesség a születés pillanatától veszi kezdetét, valamint a méhmagzat érdekeit érvényre juttató törvényi szabályok minden esetben a születés tényének vannak alárendelve, azaz a magzat érdekeit a törvény védi ugyan, e védelem azonban a megszületés feltételéhez kötött.¹³

Ami a magyar polgári jogi szabályozást illeti, az 1959. évi Ptk. rendelkezései szerint a jogképesség az embert, ha élve születik, fogantatásának időpontjától kezdve illeti meg. Ugyanakkor a gyermek részére már megszületése előtt gondnokot kell kirendelni, ha ez jogainak megóvása érdekében szükséges, különösen, ha a gyermek és törvényes képviselője között érdekellentét van.¹⁴ Az első állítás vonatkozásában az Új Ptk. sem tartalmaz eltérő szabályokat.¹⁵ Lényegében az ezt követő szabály is szerepelt már a korábbi törvényben, mindössze a megfogalmazása más: ezek szerint a gyámhatóság – kérelemre vagy hivatalból – gyámot rendel a magzat részére, ha ez a magzat jogainak megóvása érdekében szükséges.¹⁶

2.2. A méhmagzatra vonatkozó nézetek a római jogi tankönyvirodalomban

A modern tankönyvirodalom egyetért abban, hogy római jog szerint a személyiség kezdete a szabad anyától élveszületéshez kötődött.¹⁷ Elsőre úgy tűnik tehát,

¹¹ BGB § 1 Beginn der Rechtsfähigkeit. „Die Rechtsfähigkeit des Menschen beginnt mit der Vollendung der Geburt.”

¹² ABGB § 22. „Selbst ungeborene Kinder haben von dem Zeitpunkte ihrer Empfängnis an einen Anspruch auf den Schutz der Gesetze. Insoweit es um ihre und nicht um die Rechte eines Dritten zu tun ist, werden sie als Geborne angesehen; ein totgebornes Kind aber wird in Rücksicht auf die ihm für den Lebensfall vorbehaltenen Rechte so betrachtet, als wäre es nie empfangen worden.”

¹³ Codice civile Art. 1 Capacità giuridica. „La capacità giuridica si acquista dal momento della nascita. I diritti che la legge riconosce a favore del concepito sono subordinati all’evento della nascita.”

¹⁴ Vö. 1959. évi IV. törvény 9–10. §§.

¹⁵ Vö. 2013. évi V. törvény 2:2. §.

¹⁶ Vö. 2013. évi V. törvény 2:3. §.

¹⁷ Vö. FÖLDI–HAMZA i. m. 204. Egyezően NÓTÁRI Tamás: *Római köz- és magánjog*. Szeged, Lectum, 2011. 153. Lényegileg egyezően BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila: *Római magánjog*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2013. 107, itt azonban a szabad anyára utalás nem szerepel kitételként.

hogy ez egy roppant egyszerű kérdés, azonban mégis így. A nyilvánvalóan halvaszületett gyereken kívül nem tekintették élve születettnek a koraszülöttet, illetőleg a torzszülöttet (vö. XII t. t. 4, 1) sem, ugyanakkor a méhmagzat (jellemzően *nasciturus* formában szerepeltetve) jogi helyzete figyelemre méltó. A szerzők közel egyező felfogása szerint a méhmagzat helyzete függő jogi helyzet: valahányszor érdekeinek védelméről van szó, úgy kell tekinteni, mintha megszületett volna, jóllehet jogokat, és kötelezettségeket ténylegesen csak a születése után szerezhet, addig mindezekre csupán várománya van.¹⁸ Ehhez képest a magyar irodalomban mindössze egyetlen utalással találkozunk a hippokratészi orvoslás ide vonatkozó nézetének *Digestában* is szereplő parafrázisával, méghozzá egy Paulushoz köthető textusban.

Paul. *Dig.* 1, 5, 12 (19 resp.)

Septimo mense nasci perfectum partum iam receptum est propter auctoritatem doctissimi viri Hippocratis: et ideo credendum est eum, qui ex iustis nuptiis septimo mense natus est, iustum filium esse.

A vonatkozó hazai irodalmi álláspont is mindössze annyit emel ki ezzel a szöveggel kapcsolatban, hogy a rómaiak – hippokratészi alapokon – „személynek tekintették a [...] legkorábban a hetedik hónapban élve megszületett újszülöttet”.¹⁹ Szembeötlő lehet ugyanakkor a locus végén található fordulat, amely szerint az *ex iustis nuptiis* a hetedik hónapban született gyermek *iustus filius* lesz – tehát már első tekintetre is eltér egymástól az újszülött emberi mivoltának valósága és ennek jogi reflexiója. Ehelyütt akár a *nuptiae*, akár a *filius* szempontjából érdekes lehet a *iustus* jelző megfelelő alakjának mikénti értelmezése. A szó számos jelentéssel bír, így különösen jelentheti, hogy pl. valamely díj vagy éppen büntetés valakit megillet, vagy kijár neki.²⁰ Ehhez hasonlóan valamely személy magatartása kapcsán mutathatja annak részrehajlásmentes voltát²¹, végezetül valamely tevékenység vagy állapot vonatkozásában utalhat annak jogszerű, illetőleg jog által elismert voltára.²² Így tehát a római házasságból hetedik hónapra való születésből a *filius* csak mint jogi „kreatúra” kerül említésre.²³ Ezt talán azért lehet fontos már ezen a ponton hangsúlyozni, mivel a személyiség fogalmát a római jogászok aligha használták – de semmiképpen nem a mai civilisztika

¹⁸ Vö. FÖLDI–HAMZA i. m. 204; BENEDEK–PÓKECZ KOVÁCS i. m. 107; NÓTÁRI i. m. 153.

¹⁹ BESSENYŐ András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2010⁴. 211.

²⁰ *OLD* s. v. „iustus²”.

²¹ *OLD* s. h. v.

²² Ebben az értelemben ld. pl. lex XII tab. 3, 1: „*Aeris confessi rebusque iure iudicatis XXX dies iusti sunt*”; vö. Gell. *NA* 15, 13, 11 és 20, 1, 42–45. Vö. *OLD* s. h. v.

²³ Ezt alátámasztandó említhető Herm. *Dig.* 1, 5, 2 (1 iuris epit.): *Cum igitur hominum causa omne ius constitutum sit, primo de personarum statu ac post de ceteris, ordinem edicti perpetui secuti et his proximos atque coniunctos applicantes titulos ut res patitur, dicemus.* Ehhez ld. BENEDEK–PÓKECZ KOVÁCS i. m. 107.

által felfogott értelemben. Apró, ám jelentős különbségtétellel találkozhatunk a hazai szakirodalomban Péter Orsolyánál, aki azt állítja, hogy a születése előtt a magzatot nem tekintették önálló (!) élőlénynek, mindazonáltal – összhangban a Stoa vonatkozó nézeteivel – legalábbis *in rerum natura esse* tekintették.²⁴

A személy fogalma többször előfordul ugyan a primer forrásokban is, azonban túlzó leegyszerűsítés lenne a személy római jogi felfogása kapcsán mindösszesen *personát* emlegetni.²⁵ Hiszen a *persona* mellett használatosak még a *caput* és a *homo* kifejezések is. Mindhárom lényegében más-más aspektust helyez előtérbe a természetes személy komplexitásából. A *persona* a görög *prosōpon* kifejezés pontos latin megfelelője, amely ekként jellemet, alkatot, valamint álarcot jelentett. Az utóbbi jelentés körében érdekes, hogy a római felfogásban ez az „álarc” – hasonlóan a színészek színpadon viselt álarcához – a közösségben betöltött szerepet jelenítette meg, amelyet az egyén halálával megszűnt „viselni”, helyébe a halotti maszk lépett, az életében „viselt álarcot” (azaz mai fogalmaink szerint a személyiséget) az örökösök vitték tovább.²⁶ Forrásszerű ugyanakkor, hogy a rómaiak a magzatot ténylegesen nem tekintették *personának*.²⁷ A *caput* kifejezést, amely elsődlegesen főt, fejet jelentett, és innen – elsősorban szabad – személyt, leginkább a *capitis deminutio* római jogi kifejezése őrzi, amely a for-

²⁴ Ld. részletesen PÉTER i. m. 177–178.

²⁵ Ezzel egyezően ld. FÖLDI–HAMZA i. m. 204.

²⁶ BESSENYŐ i. m. 536–537.

²⁷ Ld. Pap. *Dig.* 35, 2, 9, 1 (19 quaest.): *Circa ventrem ancillae nulla temporis admissa distinctio est nec immerito, quia partus nondum editus homo non recte fuisse dicitur.* Ehhez ld. még KASER i. m. 272²¹; ALBANESE i. m. 11¹⁸. Albanese hozzáteszi ugyanakkor, hogy más források helyeken a *nasciturus* főnév helyettesítésére a semleges *id* névmást használják. Bár Albanese megállapítása helyes, nem zárható ki azonban, hogy egészen egyszerűen azért szerepel eme helyeken semleges névmás, mivel a születést megelőzően nem tudták a születendő gyermek nemét. Ez a probléma felmerül egy Iulianus-szövegben is (*Iul. Dig.* 1, 5, 26 [69 *Dig.*]): az ellopott várandós rabszolgánál kapcsán (*ancilla praegnas subrepta*) a jogász – némi „távolságtartással” – azt állítja, hogy a gyermek felett a jóhiszemű vevőnek nem keletkezik hatalma, hiszen mintegy lopottnak minősül (*tamquam furtivum*). Az említett „távolságtartásra” a gyermek vonatkozásában használt névmás (*id* – semleges alak!), és a vonatkozó névmás is utal. Első tekintetre mondhatnánk akár azt is, hogy Iulianus nem foglal állást abban a kérdésben, hogy embernek vagy tárgynak tekinti a rabszolgát, tehát annak gyermekét is. Sokkal valószínűbb azonban, hogy ebben az esetben is az Albanese által megfigyelt szituáció forog fenn, és azért semleges alakkal kerül említésre a gyermek, minthogy a neve nem ismert a születése előtt. Ami az eredetileg vizsgált Papinianus-szöveget illeti, megjegyzendő, hogy az a tény, hogy ez az *ad legem Falcidiam* titulusban található, kétségesse teszi, hogy általános értelemben nyert volna alkalmazást ez a szabály – szemben pl. *Iul. Dig.* 1, 5, 26 (69 *Dig.*) szövegével, amely a *de statu hominum* titulusban elhelyezkedve jóval könnyebben vonatkoztatható a státuskérdésekre általában, amíg az inkriminált Paulus-hely mindössze a lex Falcidia értelmezése körében tarthat számot érdemi alkalmazásra. Ehhez hasonlóan WALDSTEIN (2002) i. m. 838, aki ehelyütt azonban egy további forráshelyet is bevon az összevetésbe (*Paul. Dig.* 50, 16, 231 [lib. sing. ad SC Tert.]), és ezt hasonlítja az idézett Papinianus-szöveghez (*Pap. Dig.* 35, 2, 9, 1 [19 quaest.]) ezek kapcsán téve egyező tartalmú állítást. Hasonlóan még WALDSTEIN (2002) i. m. 847.

rásokban számtalan helyen előfordul.²⁸ A *homo* pedig a személyek legfőbb felosztásának alapvető kategóriájaként jelenik meg Gaiusnál.²⁹ Az eddigiek alapján látható, hogy a rómaiak a méhmagzat vonatkozásában egyik kifejezést sem használták, illetőleg nem használták megengedő (pozitív) értelemben.³⁰

3. A *portio mulieris* a primér forrásokban

A római felfogás szerint a magzat lényegében két létállapot között helyezkedik el: mivel még nem született meg, ezért még nem tekintik embernek (*homo*, a forrásokban *in rebus humanis nondum est*), ugyanakkor a fogantatás tényénél fogva objektíve mégis létezik (*in rerum natura est*), méghozzá az anyától független, önálló létezőként.³¹ Ehhez képest gyakran lehet találkozni azzal a felfogással, amely a magzatot az anyatest részének tekinti: a tankönyvek jobbára megállapítják, hogy a római jog nem tekintette személynek egyebek mellett a méhmagzatot (*nasciturus*) sem. Jóllehet ez a nézet szintén római jogi alapokra megy vissza, pontos megértéséhez viszont tisztában kell lenni a használt fordulathoz kötődő konkrét esettel.

3.1. A konkrét tényállás

A *Digestában* Ulpianus leírása nyomán ismerhető meg az ide vonatkozó eset, amely a gondnokrendeléssel és az apai elismeréssel áll összefüggésben:

Ulp. *Dig.* 25, 4, 1 pr–1 (24 ad ed.)

(*pr.*) *Temporibus divorum fratrum cum hoc incidisset, ut maritus quidem praegnatem mulierem diceret, uxor negaret, consulti Valerio Prisciano praetori urbano rescriperunt in haec verba: „Novam rem desiderare Rutilius Severus videtur, ut uxori, quae ab eo diverterat et se non esse praegnatem profiteatur, custodem apponat, et ideo nemo mirabitur, si nos quoque novum consilium et remedium suggeramus. Igitur si perstat in eadem postulatione, commodissimum est eligi honestissimae feminae domum, in qua domitia veniat, et ibi tres obstetrices probatae et artis et fidei, quae a te adsumptae fuerint, eam inspiciant. Et si quidem vel omnes vel duae renuntiaverint praegnatem videri, tunc persuadendum mulieri erit, ut perinde custodem admittat atque si ipsa hoc desiderasset: quod si enixa non*

²⁸ Ld. pl. Gai. 1, 160–162; Gai. *Dig.* 4, 5, 1 (4 ad ed. provinc.); Paul. *Dig.* 4, 5, 11 (2 ad Sab.); Iul. *Dig.* 41, 4, 10 (2 ad Minic.)

²⁹ Vö. Gai. 1, 9: *Et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi.*

³⁰ Egyezően ld. PÉTER i. m. 179.

³¹ Ehhez ld. a források alapos és igényes elemzésével Paolo FERRETTI: *In rerum natura esse in rebus humanis nondum esse. L'identità del concepito nel pensiero giurisprudenziale classico.* Milano, Giuffrè, 2008. Korábban az irodalomban mértékadó jelleggel ld. ALBANESE i. m. 11–12.

fuerit, sciat maritus ad invidiam existimationemque suam pertinere, ut non immerito possit videri captasse hoc ad aliquam mulieris iniuriam. Si autem vel omnes vel plures non esse gravidam renuntiaverint, nulla causa custodiendi erit”.

(1) Ex hoc rescripto evidentissime apparet senatus consulta de liberis agnoscendis locum non habuisse, si mulier dissimularet se praegnatem vel etiam negaret, nec immerito: partus enim antequam edatur, mulieris portio est vel viscerum. Post editum plane partum a muliere iam potest maritus iure suo filium per interdictum desiderare aut exhiberi sibi aut ducere permitti. Extra ordinem igitur princeps in causa necessaria subvenit.

3.2. A SC Plancianum kérdése

A fentebb már említett *senatus consulta de liberis agnoscendis* témakörébe tartozik a Kaser által kifejezetten említett SC Plancianum is, jóllehet az eset a *Digestában* a „*de inspiciendo ventre custodiendoque partu*” cím alatt szerepel.³² Már az írásmód sem egyöntetű a szekundér szerzők körében: „Plancianum” és „Plantianum” formában egyaránt lehet vele találkozni. Vitán felül áll ugyanakkor, hogy a primér szövegekben kizárólag a Plancianum forma található meg.

A tartalom is szolgálhat viták alapjául: amíg Kaser lényegében a korábban már bemutatott *ulpianusi* esetet írja le a SC tartalmaként, addig másutt a *lex Falcidiához* kapcsolódó tartalom társul ehhez a *senatusi* határozathoz: *Ulpianus* egy helyen említi a gyermekek elismerésével kapcsolatos *senatus consultumok* között³³ (*Ulp. Dig.* 25, 3, 1, 10 [34 ad ed.]), ám hasonlóképpen megjelenik *Modestinus*nál a *lex Falcidia* vonatkozásában is (*Mod. Dig.* 35, 2, 59 [9 pandect.]). A másodlagos irodalomban *Albanese* mutatott rá arra, hogy a római jog történetében ezzel a névvel két *senatus consultum* is létezett.³⁴

3.3. Exegézis

Marcus Aurelius és *Lucius Verus* társuralkodása alatt történt, hogy egy *Rutilius Severus* nevű férfi azt állította, hogy elvált felesége, *Domitia* várandós tőle, ekként azt követelte, hogy gyakorolhassa a gyermekekre nézve apai jogait, tehát a gyermeket magáénak ismerhesse el. A várandósság tényét a felesége tagadta. A feleség állítása nyomán a férj azt követelte, hogy – mivel a felesége elvált tőle és azt állítja, hogy nem várandós – rendeljenek őrzőt (*custos* = gondnokren-

³² Egyezően ld. OTTO LENEL: *Palingenesia iuris civilis. Iuris consultorum reliquiae quae Iustiniani Digestis continentur ceteraque iurisprudentiae civilis fragmenta minora secundum auctores et libros*. Vol. II. Lipsiae, Tauchnitz, 1889. 650; FERRETTI i. m. 155.

³³ Ezzel a tartalommal ld. KASER i. m. 346; ADOLF BERGER: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. New Jersey, Clark, 2010⁸. s. v. ‘Senatusconsultum Plancianum’.

³⁴ ALBANESE i. m. 260²⁵⁷. A SC Plancianum datálásához ld. *Plin. Ep.* 10, 72–73. Vö. ALBANESE i. m. uo.; KASER i. m. 346.

delés?) a születendő gyermeknek. A császári *rescriptum* az addigiakhoz képest tökéletesen újszerű megoldást javasolt. Ha a férj kitart fenti igénye mellett, akkor Domitia menjen el egy köztisztelőben álló asszony házába, ahol három, a praetor által kiválasztott bábaasszony vizsgálja meg őt. Amennyiben mindhárman, vagy közülük legalább ketten akként nyilatkoznak, hogy a nő várandós, úgy arra kötelezendő, hogy fogadja el az őrzőt, éppen úgy, mintha azt saját maga kérte volna. Ha mégsem szül gyereket, az minden bizonnyal a férj *infamiáját* vonja maga után. Amennyiben a bábák mindhárman, vagy közülük legalább ketten akként nyilatkoznak, hogy az asszony nem várandós, úgy semmi sem indokolja az őrző kirendelését.³⁵

Eddig az eset, és annak a császári leiratban javasolt megoldása, amely lépésről lépésre tartalmazza az egyes tényállás-variációkhoz kapcsolódó eljárásokat. A principiumot követő első §-ban Ulpianus további magyarázatot, indokolást is fűz a császári döntéshez. Elsőként kiemeli, hogy mindazon senatusi határozatok alkalmazásának, amelyek a gyermekek apa általi elismerésével foglalkoznak (*senatus consulta de liberis agnoscendis*), és amelyekkel a *Digesta* ugyanezen könyvének megelőző titulusa foglalkozik, jelen esetben azért nincs helye abban az esetben, ha a nő eltitkolná (*dissimularet*) vagy tagadná (*negaret*) terhességét. Az apai elismerés lehetőségét biztosító senatus consultumok alkalmazásának kizárása pedig azzal indokolható, hogy a gyermek, akit anyja a szíve alatt hord, anyja méhének része, tehát az anya testének nemesebb része (*portio mulieris vel viscerum*).³⁶ Ekként a *portio mulieris vel viscerum* jól láthatóan semmi esetre sem általánosítható a római jog történetének egészére nézve. Az ismertetett esetből, és a hozzá fűzött indokolásból kitűnik ugyanis, hogy a *portio mulieris* kifejezés nem más, mint egy érv, egy indok egy bizonyos tényállás-variáció (nem várandós anya, illetve várandósságát letagadó anya esetén), amely érv alkalmas lehet a vitás esetek szükséges elhatárolásához.³⁷ Fontos továbbá, hogy csak és kizárólag a *senatus consulta de liberis agnoscendis* alkalmazása körében hivatkozható évről van szó.³⁸ Így empirikusan is igazolható, hogy azok a nézetek, amelyek szerint a rómaiak a méhmagzatot az anyatest részének tekintették volna, túlzóak és elhamarkodottak. Az indokolás tovább is folytatódik a szövegben, hangsúlyozva, hogy mihelyt megszületett a gyermek (*postquam editus*), az apa jogosult akár tiltakozni is ellene, vagy akár azt is követelheti, hogy a gyermeket válasszák el az anyától, vagyis apai jogait csak a gyermek tényleges megszületése után gyakorolhatja.

³⁵ Ehhez ld. még egyezően WALDSTEIN (2002) i. m. 841; FERRETTI i. m. 156.

³⁶ Egyezően ld. WALDSTEIN (2002) i. m. 841; FERRETTI i. m. 156–157.

³⁷ Vö. WALDSTEIN (2002) i. m. 846: „[...] die Worte Ulpianus [...] betreffen [...] die Grenze zwischen der Phase, in welcher der Vater noch nicht eigene Rechte am Kind geltend machen kann, und der Zeit nach der Geburt, in der er das Kind nach eigenem Recht von der Frau herausverlangen kann [...]”.

³⁸ Ekként még FERRETTI i. m. 157.

3.4. A *portio mulieris vel viscerum* értelmezése

A fentebb már idézett fordulat kapcsán érdemes lehet egy kicsit időzni egyes, obskúrusnak tartott elemein, így különösen a *portio* és a *viscera* kifejezések érdemelnek közelebbi vizsgálatot, a *mulier* szó jelentése nyilvánvaló.

A *portio* a latinban részt, osztályrészt, arányt jelent.³⁹ A *viscera* jelenti a belső szerveket (szembeállítva a bőrrel és a csontokkal), illetőleg jelöli különösen a létfontosságú szerveket, a hasi szerveket. Ezen túlmenően utalhat a női méhre is.⁴⁰ Waldstein szerint egyfelől a *portio* szónak bizonyos szöveggörnyezetben az „érdek” jelentés is tulajdonítható, másfelől a *viscera* utalhat bármire, ami valaki számára különösen becses. Megjegyzendő, hogy Waldsteinnek a *portio*hoz kapcsolódó értelmezése nem forrásszerű, ugyanakkor elfogadható, ha Paul. Dig. 1, 5, 7 (lib. sing. de port.) textusával együttesen értelmezzük. A Paulus szövegben megtalálható utalás a *commodum* kérdésére, ha nem is támasztja alá maradéktalanul Waldstein nézetét, mégis az általa képviselt értelmezés irányába mutat.⁴¹

Paul. Dig. 1, 5, 7 (lib. sing. de port., quae lib. damn. conc.)

Qui in utero est, perinde ac si in rebus humanis esset custoditur, quotiens de commodis ipsius partus quaeritur: quamquam alii antequam nascatur nequaquam prosit.

A *quae liberis damnatorum conceditur* kérdésköréhez kapcsolódóan Paulus minden bizonnyal azt igyekszik tisztázni, hogy ki minősülhet *libernek*. Ezzel összefüggésben szemlélve a textus első mondatát, megtudjuk, hogy a magzat már *in rebus humanis* lévőknek tekintendő, valahányszor a saját maga *commodum*áról esik szó.⁴² A *commodum* jelenthet valamilyen előnyt, hasznot, előnyös helyzetet, érdeket, illetőleg kényelmet és előnyt.⁴³ Az *in rebus humanis esse* fordulat értelmezéséhez segítségül kell hívni egy olyan szöveget, amelyet a szekunder irodalom gyakorta eme Paulus-textussal együtt szokott bemutatni.

³⁹ Vö. OLD s. h. v.; FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin-Társulat, 1884. s. h. v.; Hermann Gottlieb HEUMANN – Emil SECKEL: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Verlag Gustav von Fischer, 1926. s. v. 'portio'³.

⁴⁰ Vö. OLD s. h. v.; FINÁLY i. m., s. h. v. *Viscera* sokféle jelentéséhez ld. még WALDSTEIN (2002) i. m. 843 és 844, a 20. jegyzetben további irodalommal.

⁴¹ Wolfgang WALDSTEIN: *Teoria generale del diritto. Dall'antichità ad oggi*. Pontifica Università Lateranense, 2001. 168. Ehhez ld. Wolfgang WALDSTEIN: Zur Stellung des nasciturus im römischen Recht. In: *A bonis bona discere. Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag*. Miskolc, Bíbor, 1998. 47 skk. A *viscerum* szó posztklasszikus eredetéhez ld. Emilio ALBERTARIO: *Studi di diritto romano I*. Milano, 1933. 6¹.

⁴² Ld. FERRETTI i. m. 163.

⁴³ Vö. HEUMANN–SECKEL i. m., s. h. v.; OLD s. h. v.

Iul. Dig. 1, 5, 26 (69 Dig.)

Qui in utero sunt, in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse. nam et legitimae hereditates his restituuntur: et si praegnas mulier ab hostibus capta sit, id quod natum erit postliminium habet, item patris vel matris condicionem sequitur: praeterea si ancilla praegnas subrepta fuerit, quamvis apud bonae fidei emptorem pepererit, id quod natum erit tamquam furtivum usu non capitur: his consequens est, ut libertus quoque, quamdiu patroni filius nasci possit, eo iure sit, quo sunt qui patronos habent.

A jogász véleménye szerint a még az anyaméhben lévő gyermeket már a civiljog szabályai szerint is csaknem teljesen létezőnek kell tekinteni.⁴⁴ A szöveg további részében számos példát hoz fel a jogász véleménye alátámasztására, abból az irányból közelítve meg a kérdést, hogy a méhmagzat – ha feltételes jelleggel is – szerezhet-e jogokat. Ilyen példák, hogy az öröksége átszáll a még meg nem született magzatra; vagy ha a várandósan, ellenség által elfogott anya a fogságban megszüli gyermekét, annak *postliminiuma* lesz, ekként az apja vagy az anyja jogállását követi; ugyanígy, ha az ellopott várandós rabszolganő a jóhiszemű vevőnél szüli meg gyermekét, akkor a rabszolga-gyermeket nem lehet elbirtokolni, mivel az lopottnak tekintendő.⁴⁵ Ebben a véleményben tehát Iulianus elismeri a méhmagzatot mint élőlényt⁴⁶, azzal együtt, hogy a megfogalma-

⁴⁴ Ferretti egy különös, a jelen fragmentum és a korábban vizsgált Celsus-vélemény közötti nyelvi-kifejezésbeli párhuzamot emel ki: a Iulianus-textus az *in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse* fordulatot, Celsus pedig a *quodammodo in rerum natura esse* kifejezést használja, amelyben egyfelől kétségtelenül közös a létezésre utalás, ugyanakkor a megszorító értelmű kifejezések a magzat kettős helyzetére is utalhatnak. Részletesen ld. FERRETTI (2008) i. m. 68–69. Ami a vizsgált textus interpolált voltát illeti, ezzel kapcsolatban ld. WALDSTEIN (2002) i. m. 848²⁸. A szöveghez ld. még ERDŐDY János: „Intelleguntur in rerum natura esse”. A rerum natura kifejezés megjelenése és mibenléte a Digestában. *Iustum Aequum Salutare* 2010/1. 160–161.

⁴⁵ Ezzel egyezően ld. BESSENYŐ 2010⁴, 212. A méhmagzatra vonatkozóan még egy forráshely említhető: Cels. Dig. 28, 5, 60, 6 (16 Dig.). Az örökösnevezés szerint Titius és Maevius egyaránt a hagyaték egyharmad-egyharmad részére lesznek jogosultak, akként, hogy ha egy bizonyos hajó megjön Ázsiából, Titius kapja meg a maradék egyharmadot is. Innentől a kérdés az, hogy Titius azonnal a hagyaték felének lesz-e az örököse vagy csak az egyharmadnak, ám két örökös kinevezése történt meg, akként, hogy Titius vagy a felét, vagy a kétharmadát fogja kapni, tehát csak egyhatod sorsa kérdéses: ha a feltétel bekövetkezik, Titius kétharmadot kap, ha nem következik be, az egyhatod Maevius örökrészéhez nő hozzá. Ha Titius a feltétel bekövetkezése előtt meghal, azután a feltétel teljesül, az egyhatodot mégsem Titius örökösenek részéhez, hanem Maevius örökrészéhez fog hozzájárni, mivel Titius akkor halt meg, amikor még kérdéses volt, melyikük kapja az egyhatodot, és nem lehet annak átadni valamit, aki az átadás pillanatában nem létezik. Jóllehet a vélemény látszólag éppen a korábban mondottakat rontja le, a valóságban azonban arról van szó, hogy a hagyaték átadása a fizikai értelemben vett átadást jelenti: arra, ami még maga sem biztos, nem lehet a növedékjog szabályait alkalmazni, mert ez csak növelné az eset körüli bizonytalanságot.

⁴⁶ Ehhez ld. PÉTER i. m. 177, ahol az *in rerum natura esse* értelmezéseként a „természeti létező” fordulat szerepel.

zásból valamiféle árnyalt utalás is kiolvasható a már megszületett személy és a „megszületni készülő” helyzetének különbségére. Egybevetve az előzőleg vizsgált Paulus-szöveggel, máris markánsan elhatárolható egymástól a *rerum natura* körébe tartozó, valamennyi létezőt magában foglaló világ, és az emberek világa (**res humanae*). A *nasciturus*, aki tehát még *in utero est* határmezsgyén áll: már létezik ugyan (*in rerum natura est*), azonban az emberek világába még nem jutott be. Afelé tart csupán – erre utal a *nasciturus* szó nyelvi alakja is. Megalapozott tehát az szekunder irodalomban a méhmagzat függő jogi helyzetére vonatkozó megállapítás: ennek a forrásokban több bizonyítéka is megtalálható, amelyek között első helyen említhető az először hivatkozott Paulus-szöveg (Paul. *Dig.* 1, 5, 7 [lib. sing. de port., quae lib. damn. conc.]).⁴⁷ Nem vitatható, hogy a *nasciturus* ilyen, mondhatni tranziens jellegű létállapotából eredően fokozott védelmet és odafigyelést igényel – ezt akár jogi eszközökkel is biztosítani szükséges.

Ennek a Iulianus-szövegnek egy fordulata további figyelmet érdemel: az ellopott várandós rabszolganő kapcsán (*ancilla praegnas subrepta*) a jogász – némi „távolságtartással” – azt állítja, hogy a gyermek felett a jóhiszemű vevőnek nem keletkezik hatalma, hiszen mintegy lopottnak minősül (*tamquam furtivum*). Az említett „távolságtartásra” a gyermek vonatkozásában használt névmás (*id* – semleges alak!), és a vonatkozó névmás is utal: ezáltal Iulianus nem foglal állást abban a kérdésben, hogy embernek vagy tárgynak tekinti a rabszolgát, tehát annak gyermekét is.

4. Összegzés

Az eddig elmondottakból világosan látszik, hogy amíg a méhmagzat érdekvédelméről szóló szabály (eredetileg *qui in utero est* [középkori megfogalmazásban *nasciturus*⁴⁸] *pro iam nato habetur, quotiens de commodis ipsius quaeritur*) elvi éllel foglal állást a méhmagzat védelme mellett, addig az ennek alapjaként mind-

⁴⁷ Ld. pl. még a továbbiakban Mod. *Dig.* 27, 1, 2, 6 (2 excus.); Paul. *Dig.* 50, 16, 231 (1 ad SC Tertull.). Ehhez ld. FÖLDI – HAMZA i. m. 204; Joseph PLESCIA: The Development of the Doctrine of *Boni Mores* in Roman Law. *RIDA* 34 (1987). 292. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Plescia által levont következtetés, amely szerint a római jogászok a magzatot általában úgy tekintették volna, mint *mulieris portio vel viscerum*, nincs összhangban a forrásokkal. Meglátásunk szerint az a nézete, hogy a magzatot nem tekintették jogi entitásnak, tehát nem volt *homo* szintén nem állja meg a helyét. Ebben a vonatkozásban elegendő csupán a *persona*, *caput* és a *homo* kifejezések közötti különbségekre utalni, másfelől a *mulieris portio vel viscerum* kapcsán arra utalni, hogy a kifejezés egyetlen helyen fordul elő a Digestában (Ulp. *Dig.* 25, 4, 1, 1 [24 ad ed.]), ezen túlmenően pedig a *SC de ventris inspiciendo* alkalmazhatósága körében egyszerű retorikai fordulat csupán az *antequam edatur* kifejezéshez kapcsolódóan. Ugyanakkor sietve hozzá kell tenni mindehhez, hogy utóbb maga Plescia is árnyalja nézetét, és a magzat helyzetére vonatkozó forrásokat inkább a *nondum homo est* kérdésével hozza összefüggésbe. Vö. PLESCIA i. m. 293.

⁴⁸ Ld. ekként a mai irodalomban pl. NÓTÁRI i. m. 153.

untalan hivatkozott *portio mulieris*-elv csupán egy konkrét érv volt egy bizonyos esetben az ehhez az esethez nyilván gyakran társított senatusi határozatok alkalmazhatóságának kirekesztésére.⁴⁹ Ekként látható az is, mire utalhatott a *non ex regula ius sumatur* fordulat, illetőleg – bár nem forrásszerű – talán megkockázatható, hogy nem csupán a definíciók „veszélyességéről” lehet beszélni, hanem a fentiek alapján akár a regulák „veszélyessége” is felelmegethető lehet. Sietve meg kell azonban jegyezni, hogy a „veszélyesség” nem a definíció vagy regula abszolút tartalmára, hanem sokkal inkább a szekundér irodalom által neki tulajdonított jelentésre tekintettel értelmezhető csupán.

⁴⁹ A témához bővebben ld. WALDSTEIN (1998) i. m. 41–61. Legújabbban pedig ld. még Wolfgang WALDSTEIN: *A szívébe írva. A természetjog mint az emberi társadalom alapja*. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 133 skk.

MITŐL ELEGÁNS EGY JOGI ÉRV?

DELI Gergely

1. Bevezetés

A címben feltett kérdést nem általánosságban kívánom megválaszolni, hanem egyetlen forráshely elemzése révén keresek nyilvánvalóan korlátozott érvényű szempontokat egy lehetséges felelethez. Vizsgálódásaim tárgya Ulpianusnak egy, a praetori *edictum*hoz¹ írt, a *Digestá*ban ránk hagyományozódott szöveghelye, amelyben a remekjogász Celsus egy ellenérvét minősíti elegánsnak. Így végeredményben nem is egy érv, hanem egy ellenérv eleganciájának tipikus jellemzőit igyekszem feltárni. Az érintett szöveg így hangzik:

Ulp. Dig. 3, 5, 9, 1 (10 ad ed.)

Is autem qui negotiorum gestorum agit non solum si effectum habuit negotium quod gessit, actione ista utetur, sed sufficit, si utiliter gessit, etsi effectum non habuit negotium. Et ideo si insulam fulsit vel servum aegrotum curavit, etiamsi insula exusta est vel servus obit, aget negotiorum gestorum: idque et Labeo probat.

Sed ut Celsus refert, Proculus apud eum notat non semper debere dari. Quid enim si eam insulam fulsit, quam dominus quasi inpar sumptui deliquerit vel quam sibi necessariam non putavit? Oneravit, inquit, dominum secundum Labeonis sententiam, cum unicuique liceat et damni infecti nomine rem derelinquere.

Sed istam sententiam Celsus eleganter deridet: is enim negotiorum gestorum, inquit, habet actionem, qui utiliter negotia gessit: non autem utiliter negotia gerit, qui rem non necessariam vel quae oneratura est patrem familias adgreditur.

Iuxta hoc est et, quod Iulianus scribit, eum qui insulam fulsit vel servum aegrotum curavit, habere negotiorum gestorum actionem, si utiliter hoc faceret, licet eventus non sit secutus.

Ego quaero: quid si putavit se utiliter facere, sed patri familias non expediebat? Dico hunc non habiturum negotiorum gestorum actionem: ut enim eventum non spectamus, debet utiliter esse coeptum.

¹ Ezt az *edictum*ot Morelli igen vitatottnak tartja. Ld. Mario MORELLI: *Die Geschäftsführung im klassischen römischen Recht*. Berlin, de Gruyter, 1935. 47.

Ahhoz, hogy a Celsus érvének eleganciáját okozó jellemzőket feltárjuk, meg kell vizsgálnunk, miről is szól tartalmilag az érvelés.

2. A szöveg dogmatikai tartalma

A fragmentum központi jogi kérdése az, hogy a megbízás nélküli ügyvivőt milyen feltételekkel illeti meg kereset² igényei érvényesítésére.³ Úgy tűnik, az már Labeo előtt sem volt kérdéses, hogy a sikeres ügyvivőt megilleti az *actio contraria*.⁴ Abban az esetben tehát, ha az ügyvivő elérte azt az eredményt, amelyet cselekményével megcélzott, költségei megtérítésére volt jogosult. Az eredmény vagy másképp a következmény, az *effectus* tehát az ügyvivő cselekményének mint oknak a következtében állt be. Ekkor az ügy urának szubjektív megítélése már nem jött szóba,⁵ egyedül az eredmény realizálódása számított, ami az úrnál

² Kreller szerint jelen esetben egy *actio honoraria in factum conceptáról* van szó, ld. Hans KRELLER: Das Edikt de negotiis gestis in der klassischen Praxis. *ZSS RA*, 1939/59. 214.; így Joseph PLESCIA: The Development of Agency in Roman Law. *Labeo*, 1984/30., 181⁴². Cenderelli úgy véli, hogy Labeo még a praetori *actióra* reflektál, a fragmentumban említett további jogászok azonban már a *bona fidesen* alapuló civiljogi keresetre, amelybe a praetori kereset is feloldódott Proculus idejében. Ld. Aldo CENDERELLI: *La negotiorum gestio. Corso esegetico di diritto romano*, I. Torino, Giappichelli, 1997. 178. és 183.; Aldo CENDERELLI: In tema di origini e sviluppo delle actiones negotiorum gestorum, In: *Studi in memoria di Giambattista Impallomeni*. Milano, Giuffrè, 1999. 100. Francesco MUSUMECI: *Inaedificatio*. Milano, Giuffrè, 1988. 166. is *bonae fidei* keresetet tételez e szöveghelyben. Finazzi szerint azonban Cenderelli túl korai időpontra helyezi a praetori *actio* eltűnését, ld. Giovanni FINAZZI: *Ricerche in tema di negotiorum gestio*, I. Cassino, Università di Cassino, 2003. 138. Másrészt Cenderelli tévesen ítéli meg, hogy Celsus kritikája ki ellen irányul. Vö. FINAZZI i. m. 531¹⁰⁰. MUSUMECI i. m. 166. is *bonae fidei* keresetet tételez e szöveghelyben.

³ Ehhez ld. Fritz SCHULZ: *Prinzipien des römischen Rechts*. München, Duncker & Humblot, 1934. 28.; Max KASER: *Römisches Privatrecht. Das altrömische, das vorklassische und das klassische Recht*. München, Beck, 1971. 483.; Erwin JOST: *Geschäftsführung ohne Auftrag und Erfüllung einer Nichtschuld als Quasikontrakte im französischen Zivilrecht*. Bielefeld, Gieseking, 1970. 27.; Friedrich LENT: *Der Begriff der auftragslosen Geschäftsführung*. Leipzig, Deichert, 1909. 87.

⁴ Ankum az *utilitast* az *actio negotiorum directa* előfeltételül is kiköti, és ezzel kizárja a hátrányos ügyvitel lehetőségét a megbízás nélküli ügyvitel köréből. Vö. Hans ANKUM: *Utiliter gestum*. *OIR*, 1995/1. 45. Jan Dirk HARKE: *Geschäftsführung und Bereicherung*. Berlin, Duncker & Humblot, 2007. 18⁹. szerint azonban ehhez a feltételezéshez az Ankum által vizsgált források, a *Dig.* 3, 5, 2 és *Inst.* 3, 27, 1 nem adnak kellő alapot.

⁵ Természetesen, ha a beavatkozás az úr kifejezett akarata ellenére valósult meg, az ügyvivő nem kaphatott keresetet. Ld. Fritz SCHULZ: *Nachklassische Quaestiones in den justinianischen Reformgesetzen des Codex Justinianus*. *ZSS RA*, 1930/50. 238–247.; Hans Hermann SEILER: *Der Tatbestand der negotiorum gestio im römischen Recht*. Köln, Böhlau, 1968. 86–93. Továbbá Andreas BERGMANN: *Die Geschäftsführung ohne Auftrag als Subordinationsverhältnis. Die Rechtsinstitute der negotiorum gestio in subordinationsrechtlicher Betrachtungsweise*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2010. 321.; Wolfgang Adam LAUTERBACH,; *Collegium theoretico-practicum Pandectarum*. Tübingen, Cotta, 1707. 3, 5, 4.; Karl Christoph HOFACKER – Carl Friedrich Wilhelm SCHMID: *Dissertatio sistens leges quaedam potiores tituli digestorum de*

– objektív szempontok szerint – gazdagodásként jelentkezett.⁶ Úgy tűnik, ezen kiinduló tényállást Labeo azzal bővítette ki, hogy az *actiót* nemcsak eredményesség esetén, hanem akkor is megadta, ha az ügyvivő *utiliter* cselekedett.⁷

Az érdemi probléma a továbbiakban az *utiliter* szóhoz kapcsolódó nyelvi problémává transzformálódik. Az *utilis*-ből⁸ képzett határozószó több jelentés-árnyalattal bír,⁹ számunkra ezek közül kettőnek van jelentősége.

Az *utiliter* jelenthet¹⁰ ugyanis egyrészt célszerű (azaz alkalmas), de másrészről hasznos¹¹ cselekményt is.¹² Labeo az *utilitert* az első, a „célszerűség” értelmében használta, és azt az álláspontot képviselte, hogy aki célszerűen, azaz célra törően cselekszik, még ha maga a cél meg is hiúsult, megkaphatta az *actiót*. Mindez független volt attól, hogy maga a célratörő önmagában elégséges cselekvés kiváltotta eredmény (*effectus*) tartósan fennmaradt-e. Legalábbis Labeo példái¹³ ezt a feltevést látszanak valószínűsíteni.¹⁴ Az első esetben az ügyvivő elégségesen és célratörően cselekedett, hiszen az összeomlás előtt álló házat annak megtámasztásával megóvta a pusztulástól. A kívánt eredmény azonban tőle füg-

negotii gestis expositas. s. l. 1787. 110. Johannes VOET: *Commentarius ad Pandectas.* Haga, Hondt, 1707. 3, 5, 11. és Louis DE MOLINA: *De justitia et jure,* II. Mainz, Schönwetteri, 1659. 554 § a gazdagodási tilalomra tekintettel az úr tilalma ellenére is megtérítettnek az eredményes ráfordításokat.

⁶ A rosszakaratú és nyilvánvalóan önérdékű beavatkozás esetén csak a gazdagodás kiadására volt mód. Vö. *Dig.* 3, 5, 5, 5, és 3, 5, 48; továbbá Ernst ZIMMERMANN: *Die Lehre von der stellvertretenden negotiorum gestio.* Strassburg, Schulz, 1876. 132.

⁷ Marialuisa NAVARRA: *Ricerche sulla utilitas nel pensiero dei giuristi romani.* Torino, Giappichelli, 2002. 14–15. szerint Labeo lehetett az első, aki az *utilitas* causával foglalkozott a római jogászok között. Véleménye szerint Labeónál az *utilitas* az állam üdvét, a közérdeket jelentette. Ld. ehhez Antonio PALMA: *Iura vicinitatis. Solidarieta e limitazioni nel rapporto de vicinato in diritto romano dell'età classica.* Torino, Giappichelli, 1988. 142.

⁸ Az *utilitas* jelentőségére nézve ld. Rolf KNÜTEL: *Die Inhärenz der exceptio pacti im bonae fidei iudicium.* SR, 1967/84. 148⁶⁸.

⁹ Az *utilitas* szó jelent egyrészt valamire való alkalmasságot, használhatóságot, hasznosságot, másrészt haszont, előnyt, érdeket, végül célszerűséget és méltányosságot is. Ld. Hermann Gottlieb HEUMANN – Emil SECKEL: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts.* Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1958. 542. Figyelemre méltó, hogy a célszerű és a méltányos egy jelentésborkorban szerepel. A rómaiak e két jelentés összekapcsolásával felismerték, hogy az akarat és a racionálisan megismert és megvalósított ok önmagában nem mindig elegendő az okozat eléréséhez.

¹⁰ Az *utiliter* szó jelentéseire vonatkozóan ld. HEUMANN–SECKEL i. m. 610.

¹¹ A BGB 683. §-ában is továbbá a hasznosság, az *utiliter gestum* követelménye. Ld. ehhez BERGMANN i. m. 378.

¹² Harke szerint az *utilitas* vagy eleve része a praetori *edictum*ban megkövetelt idegen ügyletnek (*negotium alterius*), vagy egy attól elkülönült tényállási elem. Ld. HARKE i. m. 13.

¹³ A példákat CENDERELLI i. m. 179. iskolapédának tartja.

¹⁴ Mindmáig az idegen dologgal kapcsolatos ráfordítások képezik a megbízás nélküli ügyvitel lényeges eseteit, pusztán immateriális, szellemi, nem vagyoni jellegű költségigények viszonylag ritkák. Ld. Christian WOLLSCHLÄGER: *Die Geschäftsführung ohne Auftrag. Theorie und Rechtsprechung.* Berlin, Duncker & Humblot, 1976. 226.

getlen, külső ok, *vis maior* következtében mégis elmaradt, hisz a ház leégett.¹⁵ A második eset nem ilyen egyértelmű ebben a vonatkozásban, hiszen a szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy a beteg rabszolga miért hunyt el. Nem tudjuk, hogy halála azon betegsége következtében következett-e be, amiért ápolták vagy teljesen más okból, egy másik, egyéb betegség miatt, vagy valamely teljesen más ok, például baleset következtében. A szövegben használt *curare*¹⁶ ige egyik legfontosabb jelentése, valaminek a megtörténtét vagy meg nem történtét előidézni.¹⁷ Az ige ráadásul *praesens perfectum* alakban áll, amely lezártsgot, befejezettséget sugall.¹⁸

Mindebből arra következtethetünk, hogy a rabszolga ügyében sem állunk másképp, mint a roskadozó ház esetében. Az ügyvivő a rabszolgát meggyógyította (*curavit*), azonban az később elhunyt, így a kívánatos cél, a rabszolga életben maradása az ügyvivő célszerű és elégséges cselekménye ellenére elmaradt.¹⁹

Feltételezhetjük, hogy Labeo a csupán célratoró, de a cél eléréséhez nem elégséges cselekményhez fűződő igényeket nem ismerte el jogilag, hanem csak a célszerű és önmagukban elégséges cselekményekhez kapcsolódó kereseteknek adott helyt. De ezeknek még akkor is, ha maga az eredmény egy másik, objektív ok következtében mégsem következett be.²⁰

Érdekesképp Proculus, Labeo utóda²¹ és tanítványa nem fogadta el²² mester álláspontját. Ellenvetése azonban nem a célszerűség és elégségesség problémaköréhez kapcsolódik, hanem az *utiliter* szó másik jelentéséhez, a hasznossághoz. Azt a kérdést veti fel ugyanis Proculus, hogy miért járna a kereset akkor, ha az ügy urának nem is hasznos az ügyvivő kéretlen cselekménye? Miért kellene az ügy urának kifizetnie a ház megtámasztásának költségeit akkor, ha a házat épp azért hagyta magára, hogy annak költségeitől megszabaduljon, vagy egyszerűen nem volt többé szüksége az építményre?²³ Véleménye szerint ebben az esetben

¹⁵ Scarano USSANI: *Valori e storia nella cultura giuridica fra Nerva ed Adriano*. Napoli, Jovene, 1979. 149. nem látja, hogy a ház kitámasztása és leégése között nincs okozati összefüggés. Ezzel *lapsus calamit* követ el, hívja fel a figyelmet FINAZZI i. m. 529⁴⁴.

¹⁶ E kifejezéshez ld. Franciszek WYCISK: „Alimenta” et „victus” dans le droit romain classique. *RIDA*, 1972/50. 22. Hasonló probléma merül fel a *Dig.* 19, 1, 13, 22. esetében is.

¹⁷ HEUMANN–SECKEL i. m. 114.

¹⁸ Karl Wilhelm Ludwig HEYSE: *System der Sprachwissenschaft*. Berlin, Dümmler, 1856. 428.; Philipp WEGENER: *Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens*. Halle, Niemeyer, 1885. 14.; Adolf NOREEN: *Die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache*. Tübingen, Max Niemeyer, 1975. 428.

¹⁹ Az okozatisághoz ld. Dieter NÖRR: *Causa mortis: Auf den Spuren einer Redewendung*. München, Beck, 1986. 188.

²⁰ Egyetértőleg NAVARRA i. m. 22.

²¹ Ld. William BURDICK: *The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law*. New Jersey, Clark, 2004. 121.

²² Egy másik vitáért ld. Pomp. *Dig.* 8, 3, 24. Vö. Cynthia BANNON: *Gardens and neighbors: private water rights in Roman Italy*. Michigan, The University of Michigan Press, 2009. 52.

²³ Harke szerint egy, az ügy urának terhes ügyvitel már az ügyvitel kezdetekor sem lehet *utiliter*.

a felmerült költségek jogi kényszerrel történő megfizettetése az egyén személyes döntési kompetenciájába történő, meg nem engedhető beavatkozásnak minősíthető.²⁴

A szöveg megfogalmazásából (*non semper debere dari*) úgy tűnik, hogy Proculus alapvetően elfogadja Labeo álláspontját, azonban azt azon esetekre szűkíti le, amikor a cselekmény az ügy urának hasznos is volt.²⁵ Azaz Proculus szerint az ügyvivőt megilleti az *actio* akkor, ha a célzott eredmény elmaradt ugyan, de a cselekmény célszerű, önmagában elégséges és az ügy urának hasznos is volt.²⁶ Továbbá feltételezhetjük, hogy Proculus eredményes ügyvitel esetében is csak akkor adná meg az *actiót*, ha a cselekmény az ügy urának szubjektív²⁷ megítélésé²⁸ szerint hasznos is volt.

Celsus azonban Ulpianus szerint elegánsan²⁹ neveltségessé teszi Proculus véleményét.³⁰ Miben áll a tartalmi dogmatikai különbség kettejük között? Az *utili-*

Ld. Jan Dirk HARKE: *Argumenta Iuventiana – Argumenta Salviana. Entscheidungsbegründungen bei Celsus und Julian*. Berlin, Duncker & Humblot, 2012. 44.

²⁴ Az emberek sokféleségéről ld. Cic. *Fat.* 8.

²⁵ Ld. FINAZZI i. m. 530.; Laura Solidoro MARUOTTI: *Studi sull'abbandono degli immobili nel diritto romano. Storici, giuristi, imperatori*. Napoli, Jovene, 1989. 123. hibásan Labeónak tulajdonítja Proculus véleményét. Vele szemben helyes nézetet képvisel ANKUM i. m. 33.

²⁶ Az általános szabályt, miszerint az ügyvivőt célszerű, de eredménytelen ügyvitel esetében is megilleti a kereset, Proculus annak következményeire való hivatkozással kívánja leszűkíteni. E technika tipikusan rómainak tekinthető, ld. Ulrich LEPTIEN: *Utilitatis causa. Zweckmäßigsigkeitsentscheidungen im römischen Recht*. Diss. Freiburg, 1967. 239. Ezzel ellentétes nézetet képvisel Riccardo ORESTANO: *Ius singulare e privilegium in diritto romano. Contributo storico-domatico*. Tolentino, Filelfo, 1937. 47.; aki szerint a kétféle *utilitas* a változó gazdasági körülményeknek köszönhető. Az általános szabály pontosítása során különös hangsúlyt kaptak a különféle hasznossági megfontolások, és a főszabály áttörése ezekben az esetekben az *utilitasra* történő hivatkozással valósult meg. A későklasszikus korszakban azonban az *utilitas* kifejezett említése sokszor elmarad, ld. Max KASER: *Römische Rechtsgeschichte*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. 169. A rómaiak különösen az ún. *regulae iuris* értelmezték rugalmasan, hiszen azok meglehetősen tág megfogalmazásúak voltak. Vö. Peter STEIN: *Regulae iuris: from Juristic Rules to Legal Maxims*. Edinburgh, University Press, 1966. 49., 90.

²⁷ Arról, hogy a szubjektív vágyakozás és az objektív végzet milyen kapcsolatban áll egymással, már Cicero is értekezett, ld. Cic. *Fat.* 41.

²⁸ A szubjektív tényállási elemet a ma uralkodó nézet nem tartja elterjedtnek a klasszikus korszakban, ld. SEILER i. m. 37.; Theo MAYER-MALY: *Probleme der negotiorum gestio. ZSS RA*, 1969/86. 428.; Paul JÖRS, Wolfgang KUNKEL, Leopold WENGER: *Römisches Recht*. Berlin, Springer, 1987. 248.; Ernst RABEL: *Negotium alienum et animus*. In: Emilio ALBERTARIO – Pietro DE FRANCISCI – Pietro CIAPESSONI (szerk.): *Studi in onore di Pietro Bonfante nel XL anno d'insegnamento*, IV. Milano, Fratelli Treves, 1965. 288., 295.

²⁹ Ulpianus használja az *eleganter* minősítést a *Dig.* 44, 2, 16-ban is. Ld. Vincenzo Scarano US-SANI: *L'utilità e la certezza. Compti e modelli del sapere giuridico in Salvio Giuliano*. Milano, Giuffrè, 1987. 134.

³⁰ Ez alapján állítja SEILER i. m. 59. és BERGMANN i. m. 275., hogy az ügy urának vélt akarata a klasszikus jogban nem volt lényeges szempont.

ter kifejezést mindketten hasznosság értelmében használják. Azonban amíg Proculus az ügy urának szubjektív hasznosságát érti alatta, Celsus a hasznosságot objektív mérce alapján látszik eldönteni.³¹ A *pater familias* szó használata vélhetően nem véletlen. Arra utal, hogy Celsus objektív³² hasznosságának a mércéje a *bonus et diligens pater familias*, amely a római jog egyéb területein is egyfajta objektív zsinórmérték szerepét töltötte be.³³ Celsus akkor biztosítaná a keresetet, ha az ügyvivő úgy járt el, ahogy egy jó és gondos családapa eljárt volna.³⁴ Azaz, ha az ügyvitel egy gondos családapa megítélése szerint hasznos lett volna, akkor a konkrét esetben is annak kell tekintenünk, függetlenül attól, hogy mi volt az ügy urának szubjektív preferenciája. Seiler hasonló következtetésre jutott a *fragmentum* kapcsán,³⁵ érvként pedig Celsus egy másik *fragmentum*át³⁶ hozta fel.³⁷ Ebben a foadós és a kezes szabadulásának ténye biztosítja az ügyvitel objektív hasznosságát, még akkor is, ha a kezes az ügyvitelt utólag nem hagyta jóvá.

A *Dig. 3, 5, 9, 1*-ből nem derül ki egyértelműen, hogy Celsus miképp viszonyul Labeo álláspontjához, azaz megadná-e az *actiót* akkor, ha a cselekmény célszerű és elégséges is volt, az eredmény egy külső ok miatt azonban mégis elmaradt. Valószínű, hogy Celsus nem kötötte az *actio* megadását a cselekvés célszerű és elégséges mivoltához, elegendő volt számára az, ha azt egy gondos családapa is megtette volna, és az eredmény is bekövetkezett. Legalábbis Ulpianus „*iuxta hoc est*” kitétele alapján ez a következtetés megengedhetőnek tűnik.

³¹ Ellentétes nézetért, nevezetesen, hogy Celsusnál a szubjektív elem erősödne meg, ld. FINAZZI i. m. 532. Ld. ehhez továbbá Herbert HAUSMANINGER: *Publius Iuventius Celsus: Persönlichkeit und juristische Argumentation. ANRW II/15, 1976. 394.*; Alfons BÜRGE: *Retentio im römischen Sachen- und Obligationenrecht.* Zürich, Schulthess, 1979. 31. Giovanni NEGRI: *La gestione d'affari in diritto romano, in Derecho romano de obligaciones. Homenaje José Luis Murga Gener.* Madrid, Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, 1994. 684. szerint Celsus tautologikusan fogalmaz és egyetlen új elemet sem hoz a tudományos diskurzusba.

³² Az objektív mérce szükségessége nyilvánvaló válik akkor, ha egy harmadik fél is érintetté válik, ld. Ernst RUHSTRAT: *Die negotiorum gestio des dritten Kontrahenten.* Hannover, Helwingsche Verlagsbuchhandlung, 1883. 3.

³³ *Serv.-Alf. Dig. 18, 6, 12*; *Gai. Dig. 13, 6, 18pr*; *Ulp. Dig. 13, 7, 22, 4.* Ld. ehhez Max KASER, Rolf KNÜTEL: *Römisches Privatrecht.* München, Beck, 2005. 18. kiadás, 181.

³⁴ Ezt így véli Ankum is, ld. ANKUM i. m. 31.

³⁵ SEILER i. m. 52.

³⁶ *Cels. Dig. 17, 1, 50pr.*

³⁷ Beseler szerint az „*utiliter facit*” kitétel interpolált, ld. Gerhard BESELER: *Miszellen. Et (atque) ideo, et (atque) idcirco, ideoque, idcircoque. ZSS RA, 1925/45. 256.* E véleményéhez Donatuti (Guido DONATUTI: *Contributi alla teoria del mandato.* I. Perugia, Guerriero Guerra, 1927. 133.) és Watson (Alan WATSON: *Contract of Mandate in Roman Law.* Oxford, Clarendon, 1961. 170.) is csatlakoztak. Solazzi (Sirio SOLAZZI: *Scritti di diritto romano, II., Napoli, Jovene, 1972. 560¹¹, 609.*) szerint azonban a kitétel eredeti, és a *procurator* tevékenységére vonatkozott.

Iulianus nézete³⁸ – e szófordulat szerint – közel állt Celsuséhoz.³⁹ Azaz Iulianus valószínűleg elfogadta Celsus objektív mértékét a hasznosság megítélése szempontjából.⁴⁰ Ehhez azonban hozzáfűzte, hogy az *actio* akkor is jár, ha az eredmény nem következett be. Ebből *a contrario* következik, hogy Celsus csak az eredményes és az objektíve hasznos ügyvitelt ismerte el. Iulianus ezzel szemben jogosnak tartotta azon ügyvivő igényét is, aki objektíve hasznosan és célszerűen, de nem elégséges módon járt el.⁴¹ Álláspontja egyrészt abban különbözik Labeótól, hogy az *utiliter* kifejezést „objektíve hasznosan” értelemben használta, míg Labeo csak „célszerűen” értett alatta. Iulianus tehát elfogadta Labeo azon álláspontját, hogy a kívánt hatás megléte nem döntő jelentőségű a kereset megadása szempontjából. Míg azonban Labeo elvárta, hogy az ügyvivő cselekménye eredményes – noha ezen eredmény később más, független okból kifolyólag meghiúsult – legyen, addig Iulianus számára elegendő volt, ha a cselekmény az ügy urának objektív megítélés alapján hasznos lehetett volna, azonban a haszon realizálódása a cselekmény eredménytelensége miatt elmaradt. E véleménykülönbséget jól jelzi a két jogtudós véleményének bemutatásakor használt kifejezések, az *effectus* és az *eventus* különbözősége. Iulianus nézete Proculus álláspontjától annyiban tér el, hogy – Celsushoz hasonlóan – a hasznosságot nem szubjektív, hanem objektív nézőpont szerint ítélte meg.⁴² Azaz a ténylegest, az objektíve megragadhatót előnyben részesítette a szubjektív értékítéletekkel szemben.⁴³

Úgy tűnik, hogy Ulpianus alapvetően egyetért Iulianus felfogásával, azt csupán egyetlen vonatkozásában fejleszti tovább.⁴⁴ Mi van akkor, kérdezi Ulpianus,

³⁸ Iulianus álláspontjáról ld. Nikolaus BENKE: Zu Papinians actio ad exemplum institoriae actionis. ZSS RA, 1988/105. 614¹¹⁰.

³⁹ USSANI (1987) i. m. 145. szerint Ulpianus mind Celsus, mind Iulianus munkásságát kiválóan ismerte.

⁴⁰ Iulianus a *Dig.* 45, 1, 91, 3-ban is csatlakozik Celsus véleményéhez.

⁴¹ A ténylegességet, azaz az eredmény valóságos bekövetkeztét Iulianus – többek között Sen. *Ep.* 124, 6 alapján – igen fontosnak tartotta, és más jogtudósokhoz képest többet hivatkozik rá. Ld. Theo MAYER-MALY: Evidenz im Denken römischer Juristen. In: Alan WATSON (szerk.): *Daube noster. Essays in Legal History for David Daube*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974. 227.

⁴² Az objektív nézőpont felel meg inkább a közérdeknek. Iulianus az *utilitas publicat* más helyütt is szembeállította a döntés ésszerűségével, a *ratio disputendivel*. Ld. például *Dig.* 9, 2, 51. Vö. Cic. *De or.* 32, 113; *Part. or.* 23, 78. A *ratio disputendi* vonatkozásában ld. STEIN i. m. 95.; ANKUM i. m. 23.; Iulianus bizonyos esetekben tudatosan el kíván térni az érvelés dialektikus logikájától, hogy a társadalmi, gazdasági valóságot figyelembe vehesse. Vö. NAVARRA i. m. 21.

⁴³ USSANI (1987) i. m. 105.

⁴⁴ Az *ego quero* fordulat BESELER i. m. 173. szerint interpolációgyanús, mert a jogi kérdést véleménye szerint Ulpianus egyszer már a fragmentum elején Labeo véleményével megválaszolta. Finazzi szerint ez a megoldás megfelel a rómaiak argumentációs technikájának. Ld. FINAZZI i. m. 534. Azonban, mint korábban láttuk, nincs szó keretes szerkezetéről, Ulpianus egy fejlődési ívet rajzolt fel.

ha az ügyvivő szubjektíve úgy vélte, hogy hasznosan cselekszik,⁴⁵ cselekménye objektíve még sem volt hasznos? Azaz az ügyvitel hasznosságának szubjektív és objektív megítélésének kérdése nála nem az ügy ura objektív nézőpontjából vetődik fel, hanem az ügyvivő szempontjából.⁴⁶ Az ügyvitel hasznosságának megítélésekor nem az ügy urának *ex post*, objektív nézőpontját veszi figyelembe, hanem az ügyvivő *ex ante*⁴⁷ nézőpontját.⁴⁸ Szerinte nem azt kell vizsgálni, hogy vajon az ügyvitel az ügy urának objektíve hasznos volt-e,⁴⁹ hanem azt, hogy az ügyvivő objektív szempontok alapján vélhette-e úgy, hogy beavatkozása az ügy ura érdekeinek megfelelő.⁵⁰ Ulpianus szerint tehát az ügyvitelnek nem kell eredményesnek lennie,⁵¹ célszerűnek és elégségesnek viszont igen. Továbbá az

⁴⁵ Ulrike BABUSIAUX: *Id quod actum est. Zur Ermittlung des Parteiwillens im klassischen römischen Zivilprozess*. München, Beck, 2006. 257–258. szerint a későklasszikus jogtudósok a fél akaratának megfajtására egy, az érvelési technikák sokféleségén alapuló, sajátlagos módszert fejlesztettek ki.

⁴⁶ Az *ex ante* és az *ex post* nézőpont megkülönböztetésének jelentőségét hangsúlyozza FINAZZI i. m. 527.

⁴⁷ Ulpianus az *ex ante* nézőpont mellett foglal állást a *Dig.* 3, 5, 11, 2-ben is.

⁴⁸ Harke szerint az *utilitas* megítélésének időpontja jelentős dogmatikai kérdés, hiszen például az eredményből illetve annak elmaradásából könnyen kikövetkeztethető az ügyvitel idegen jellege. Ld. HARKE (2007) i. m. 13. FINAZZI i. m. 532. szerint az *ex ante* nézőpont bevezetése Celsushoz kötődik. Ld. továbbá Pasquale VOICI: „Diligentia”, „custodia”, „culpa”: i dati fondamentali. *SDHI*, 1990/56. 98⁴⁸.

⁴⁹ Az ügy urának szubjektív megítélésétől való elszakadást elősegíthette, hogy idővel elkopott az a követelmény, hogy a *gestor* jól ismerje azt a személyt, akinek az érdekében beavatkozott. E szoros ismeretségre utal még a *Dig.* 3, 5, 5, 8, a 3, 5, 30, 2, és a 3, 5, 35. Ld. továbbá SEILER i. m. 38–46. Az ügyvitel hasznosságát előfeltételként tételezi Bergmann is, ld. BERGMANN i. m. 319.; ld. a régebbi irodalomból LAUTERBACH i. m. 3, 5, 21. VOET i. m. 3, 5, 10.

⁵⁰ Az *ex ante* nézőpont fontosságát növeli, hogy számos szerző szerint a már megkezdett ügyvitelt be kellett fejezni, ld. Jeroen KORTMANN: *Altruism in Private Law. Liability for Nonfeasance and Negotiorum Gestio*. Oxford, Oxford University Press, 2005. 46¹²⁴.; Mac CHOMBAICH DE COLQUHOUN: *A Summary of the Roman Civil Law*, III. London, 1854. 110.; John Philip DAWSON: *Negotiorum Gestio: The Altruistic Intermeddler*. *Harvard Law Review*, 1961/74. 819–820.; Samuel Jacob STOLJAR: „Negotiorum gestio”. In: Peter SCHLECHTRIEM (szerk.): *International Encyclopedia of Comparative Law*, X. Tübingen, Mohr, 1984. 156. Ráadásul, e „kötelezettség” nem csak a konkrét egyedi ügyre, hanem az összes, szükségesnek mutakozó ügy vitelére is kiterjedt. L. VOET i. m. ad *Dig.* 3, 5, 6; Robert Joseph POTHIER: *Pandectae de Justinianae in Novum Ordinem Digestae*, III. Paris, Dondey-Dupré, 1819. 165–175.

⁵¹ FINAZZI i. m. 535. szerint a Severus császárok idejében közeledés figyelhető meg a *gestio sine effectu* szabályozása kapcsán a *negotiorum gestio* valamint az *actio in rem verso* között. Ez a feltételezés megerősíti a *Dig.* 3, 5, 9, 1 hitelességét. Ehhez ld. Geoffrey MACCORMACK: *The Later History of ‘actio de in rem verso’*. *SDHI*, 1982/48. 355.; Tiziana CHIUSI: *Die actio de in rem verso im römischen Recht*. München, Beck, 1999. 124.

ügyvitel megkezdésekor,⁵² *ex ante*, objektíve hasznosnak kell minősülnie ahhoz, hogy a keresetet megadják.⁵³

Az *ex ante* nézőpont azért tekinthető helyesnek, mert a beavatkozás előtt még sem az ügy ura, sem az ügyvivő nem tudja, hogy az ügyvitel eredményes lesz-e. Az ügyvivőnek Ulpianus szerint úgy kell eljárnia, hogy cselekménye objektív nézőpontok alapján várhatóan hasznos legyen az ügy ura számára.⁵⁴ Ez természetesen magában foglalja azt is, hogy a cselekménynek *ex ante* úgy kell tűnnie, hogy célszerű és elégséges a kívánt eredmény elérésére. Az *ex ante* nézőpont bevezetésével Ulpianus zseniális módon foglalta egybe a célszerűség és a hasznosság követelményét, és megfelelő mércét állított fel az ügyvivő számára is. Megoldása csak azon ügyviteleket szorgalmazta, amikor az ügyvivő okkal – az az ésszerűen⁵⁵ – úgy véli, hogy cselekménye egyszerre eredményes és hasznos is lesz.⁵⁶ Ezek az ügyvivők megérdemlik, hogy költségeiket megtérítsék, még akkor is, ha utólag kiderült, a cselekmény mégsem hozta meg a kívánt eredményt.

Ha ellenben ragaszkodunk az *ex post* perspektívához, az ítélezéskor csak nehezen tudunk elszakadni attól a ténytől, hogy tudjuk, az ügyvitel nem vezetett eredményhez. Az ügy ura logikusan azt fogja állítani, hogy számára az ügyvitel nem volt hasznos. Ennek következtében bele kellene bonyolódunk annak csöppet sem egyszerű vizsgálatába, hogy az ügyvitel tárgya az ügy urának objektíve hasznos volt-e, illetve, hogy a cselekmény szolgálta-e érdekeit vagy sem. El- esünk továbbá az ügyvitelek hatékony szabályozásának lehetőségétől is, hiszen ha az ügyvivő tudja, hogy eredménytelensége esetén is számíthat megtérítésre, nincs stimulálva a ügyvitel célratoró, gondos lebonyolításában.⁵⁷

Ulpianus megoldása egyrészt nem csábít túlzó mértékben arra, hogy valaki

⁵² Gerhard VON BESELER: *Romanistische Studien*. TR, 1930/10. 173. szerint az *utiliter coeptum* nem eredeti. Bizánci eredetűnek tartja KRELLER i. m. 215¹¹⁸. és így véli Giovanni NICOSIA: s. v. „Gestione d'affari altrui”. In: Francesco SANTORO-PASSARELLI (szerk.): *Enciclopedia del diritto*, XVIII. Milano, Giuffrè, 1969. 641⁵⁸⁻⁵⁹ is.

⁵³ A *Dig.* 3, 5, 26. alapján következtetésre jut KORTMANN i. m. 101. is, aki szerint elegendő volt az igény érvényesíthetőségéhez, ha *ex ante* úgy tűnt, a beavatkozás az ügy urát gazdagítani fogja.

⁵⁴ Ulpianus megoldásának nagyszerűségét jelzi, hogy a közös európai kötelmi jog megteremtésén fáradozó *Study Group* hasonló megoldást választott a probléma kezelésére. Ld. erről Janina HEINZ: *Die echte Geschäftsführung ohne Auftrag. Eine Untersuchung des Anwendungsbereichs unter Heranziehung des Principles of European Law*. Baden-Baden, Nomos, 2013. 275.

⁵⁵ Bar szerint a hatályos jogokban is elegendő, ha a beavatkozás ésszerű volt, nem kell sikeresnek is lennie egyben. Véleménye szerint a *law of benevolent intervention* fő célja a *gestor* védelme, így jogsegélyeinek függetlennek kell lenniük az ügy urának gazdagodásától vagy cselekményének végeredményétől. Ld. Christian von BAR: *Benevolent Intervention in Another's Affairs*, I. München, Sellier, 2006. 258.

⁵⁶ A *gestor* viseli annak következményét, hogy a *dominus* érdekeit esetlegesen hibásan ítélte meg, az *actio contrario* megadásához nem elegendő a jóhiszeműség. Ld. BERGMANN i. m. 282.

⁵⁷ A megbízás nélküli ügyvitel részletes közgazdaságtani elemzését adja Thomas GRIEBE: *Der Aufwendersersatzanspruch des Geschäftsführers ohne Auftrag. Eine juristisch-ökonomische*

idegen ügybe avatkozzék be. Ezt csupán akkor stimulálja, ha cselekményéről az ügyvivő jó alappal véli úgy, hogy az az ügy ura számára hasznos lesz.⁵⁸ Másrésztől megközelítése méltányos azon ügyvivőkkel szemben, akik célszerűen jártak el, azonban az eredmény – önhibájukon kívül – mégis elmaradt. Az egymással szemben álló magánérdekeket Ulpianus bravúrosan úgy hangolja össze, hogy az a közérdeket is szolgálja. Hiszen egyrészt ösztönzi embertársaink nem érdekalapú megsegítését, másrészt visszatart az idegen ügyekbe való szükségtelen beavatkozástól.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Ulpianus úgy minősíti Celsus ellenérvét elegánsnak,⁵⁹ hogy azzal tartalmilag nem teljesen ért egyet. Ez a momentum még inkább felkelti az érdeklődésünket, milyen alapon nevezte Celsus argumentumát elegánsnak.

3. Az ellenérv eleganciájáról

Véleményem szerint Celsus érvének eleganciája abban áll, hogy az ellenfél gondolati keretein belül maradván semmisíti meg annak álláspontját, az *utiliter* szó egy lehetséges, ám másik jelentését hívva segítségül. Celsus nem egy új, az eddigi *vita* szempontjából külső dogmatikai szempontot hoz be a vitába, hanem az ellenfél által használt egyik kifejezés másik bevett jelentésárnyalatával gyengíti meg ellenfele álláspontját.⁶⁰ Celsus azt állítja ugyanis, hogy az *actio* csak azt illeti meg, aki az ügyvitelt hasznosan folytatja, az pedig nem számít hasznos ügyvitelnek, ha valaki objektíve szükségtelen⁶¹ dologgal foglalkozik, vagy a *pa-*

Analyse unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Bundesgerichtshofes. Frankfurt, Peter Lang, 1996. 76–118.

⁵⁸ Hasonlóképp Gerhard OTTE: Die Aristoteleszitate in der Glosse. Beobachtungen zur philosophischen Vorbildung der Glossatoren. ZSS RA, 1968/85. 387. Accursius a *Dig.* 3, 5, 9, 1-hez írt glosszájában, az *eventus*, az eredmény bekövetkeztének lényegtelensége kapcsán Boethiust idézi fel: *Unde Boethius. At vero is nostris malis cumulus accedit, quod aestimatio plurimum non rerum merita sed fortunae tantum spectat eventum: eaque tantum iudicat esse provisae quae felicitas commendavit.*

⁵⁹ Ulpianus más helyen is elegánsnak értékeli Celsus véleményét, például az *Ulp. Dig.* 1, 1, 1-prben, illetve – kettős tagadással (*non ineleganter*) nyomatékosítva – az *Ulp. Dig.* 4, 4, 3, 1-ben, és 10, 2, 18, 4-ben.

⁶⁰ Harke szerint igen gyakori, hogy Celsus az egymásnak ellentmondó jogtudósi álláspontokat alkotó módon továbbfejleszti. Ld. HARKE (2012) i. m. 47.

⁶¹ Ankum szerint az *utilitas* a vizsgált fragmentumban nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ügyvitel szükségszerű lenne. Ld. ANKUM i. m. 32. Véleménye szerint, aki egy szükséges ügyet elintéz, alapvetően *utiliter* cselekszik. Ezzel szemben nem igaz, hogy aki nem szükséges ügyet intéz, pusztán ezért már biztosan nem cselekedhetik hasznosan. Ld. uo. 33. Ezzel szemben SEILER i. m. 56. az ügyvitel eredménytelensége esetén az ügyvivő költségei megtérítését csak szükséghelyzet esetén ismerte el. Mayer-Maly szerint a források alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy elegendő volt-e az egyébként eredménytelen ügyletet *utiliter* vinni az *actio contraria* elnyeréséhez. Úgy tűnik, MAYER-MALY (1969) i. m. 430. azonosítaná a *necessi-*

ter familias mint eszményi preferenciákkal rendelkező idea helyzetét terhesebbé teszi.

Celsus érvének eleganciájához hozzájárul, hogy a vele ellentétes nézet logikailag és gyakorlatilag egyaránt tarthatatlan következményekre vezet. Ulpianus is azért tarthatta objektív álláspontját helyesnek, mert a Proculus-féle szubjektív mérce eljárásjogi szempontból nehezen védhető. Hiszen képzeljük csak el! Az ügy ura azzal szembesül, hogy egy kéretlen beavatkozás következtében fizetni kényszerül. Ha e fizetési kötelezettségétől megszabadulhat annak állításával, hogy számára a cselekmény felesleges vagy éppen terhes volt, nyilvánvalóan ehhez a perbeli taktikához fog folyamodni. Igen nehéz az ügy urának *ex post* adott szubjektív értékítéletéből az ő *ex ante* érdekhelyzetére következtetni. Ráadásul, az úr szubjektív értékítéletének bizonyítása is csak a külvilág számára érzékelhető, objektív szempontok alapján lehetséges.⁶² Így az objektív nézőpontot semmiképp sem spórolhatjuk meg.⁶³

Julianus csak árnyalja ezt az objektív megközelítést azzal, hogy az eredménytől eltekint. A következő nagy horderejű dogmatikai lépést Ulpianus teszi meg az előzetes nézőpont bevezetésével, azonban ő is a Celsus által lefektetett objektív paradigmán belül marad. Azaz a jogkérdés lényegét eldöntő nagy érv Celsus érve. Egy vitatott, nehéz kérdésben kellett állást foglalnia, és feladatát találékony leleményességgel oldotta meg.

tast az utilitással. Hasonlóképp vélekedik Giovanni PACCHIONI: *Trattato delle obbligazioni*. Torino, Fratelli Bocca, 1927. 296.; valamint UŐ: *Trattato della gestione degli affari altrui secondo il diritto romano e civile*. Lanciano, Carabba, 1893. 235. Véleményem szerint a vizsgált fragmentum nem támasztja alá Seiler nézetét. A szövegben adott példák nem szükséghelyzetre vonatkoznak, illetve az ügyvitel és az eredmény között sincs feltétlenül ok-okozati kapcsolat. Egyébként SEILER i. m. 53–54. szerint az *utilitas* fogalmát kazuisztikus alapon bontották ki a rómaiak. Megerősítőleg Reinhard ZIMMERMANN: *Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford, Oxford University Press, 1996. 442.; ANKUM i. m. 32⁴³. és FINAZZI i. m. 533.

⁶² A cselekedet és nem a mögötte lévő akarat számít, ld. KASER (1971) i. m. 20. Kreller szerint az idegen ügy vitelére vonatkozó akaratot is objektív tényállási szempontok alapján ítélték meg, ld. KRELLER i. m. 406. Ezzel szemben Harald MÜLLER: *Der Fremdgeschäftsführungswille. Eine kritische Bestandsaufnahme*. Diss. Mannheim, 1980. 108. az erre irányuló akaratot szubjektív momentumként értékelte. Az intenció, az akarat csupán a jogi gondolkodás fejlődésével válik egyre hangsúlyosabbá, ld. Hermann ISAY: *Die Geschäftsführung nach dem Bürgerlichen Gesetzbuche für das Deutsche Reich*. Jena, Fischer, 1900. 29.; A klasszikus római jogászok számára az akarat túlságosan megfoghatatlan, absztrakt képződménynek számított, amelyet meglehetősen szkepszissel kezeltek. Vö. SCHULZ (1934) i. m. 27.; Moritz WLASSAK: *Zur Geschichte der negotiorum gestio. Eine rechtshistorische Untersuchung*. Jena, Fischer, 1879. 63.; Heinz HÜBNER: *Subjektivismus in der Entwicklung des Privatrechts*. In: Dieter MEDICUS – Hans Hermann SEILER (szerk.): *Festschrift für Max Kaser zum 70. Geburtstag*. München, Beck, 1976. 716. A szubjektív momentumok hiányát hangsúlyozza a megbízás nélküli ügyvitel kapcsán SEILER i. m. 195. is.

⁶³ Ennek alapján állítja Jan DIRK HARKE: *Rec. Finazzi: Recherche. ZSS RA, 2009/126. 607. azt, hogy Finazzi következtetése, miszerint az ügyvitel megítélésekor alapvetően objektív szempontok alapján döntöttek, alapvetően egy magától értetődő, a priori eredmény.*

Az akadály, amelyet Celsus legyőzött, lényegében abban állt, hogy a korábbi jogtudósok a megbízás nélküli ügyviteli helyzeteket az ügy ura nézőpontjából, mintegy hatalmi alapon közelítették meg, abban látva a fő kérdést, hogy a konkrét *dominus* vajon helyeselte-e volna a beavatkozást, ha tudott volna róla. Celsus volt az, aki rájött, hogy ez a megközelítés a perbeli szituációban mind gyakorlatilag, mind elméletileg tarthatatlan. Hiszen egy racionális vagyonomaximalizáló alperes nyilván azt fogja állítani, hogy nem volt szüksége a beavatkozásra, így szubjektív nézőpontjának bizonyító értéke csekély. Másrészt, hogy igazat mond-e, szintén csupán objektív szempontok alapján dönthető el, így sokkal egyszerűbb, ha eleve az objektív mércéből indulnak ki.

Celsus emellett nem is „lepi meg” a jogkereső közönséget, hiszen objektív mércéje a *pater familias* jól ismert eszményképe miatt ismerős lehetett mindenki számára.

Úgy tűnik továbbá, hogy az érv a konkrét jogkérdés anyagához, tényállásdékához tapad. Csak az érvelés tartalmának ismeretében, és ahhoz képest minősíthette Ulpianus Celsus érvét elegánsnak. Azaz a jogi érv eleganciája nem formális, hanem tartalmi kritérium.

Összegezve, Celsus ellenérve azért elegáns, mert egy komoly és nyitott kérdést dönt el logikai és pragmatikus szükségszerűséggel, oly módon, hogy a már létező vita kereteit nem bővíti újabb nézőponttal, hanem a korábbi érv dekonstruálása révén megsemmisítő erővel zárja el a további ellentmondás lehetőségét. Ellenérve ráadásul nem is szokatlan az érintettek számára, hiszen messze nyúló törvényszéki hagyományban gyökerezik, annak egy újszerűségében zseniális felhasználását jelenti. Az *argumentum* további fontos jellemzője, hogy roppant kézenfekvő, bárki számára könnyen belátható, szinte magától értetődő gondolat, amely egyszerű nagyszerűségével nyugtáz le bennünket mindmáig.

GELLIUS BÍRÓI DILEMMÁI (*NOCTES ATTICAE* 14, 2, 1–26)

SZILÁGYI Csaba

1. Bevezetés

2004-ben az Oxford Kiadó gondozásában megjelent egy tanulmánykötet, amelynek címe ez: *The Worlds of Aulus Gellius*.¹ A ‘world’ szó nem véletlenül van az angolban többes számban. Gellius világa nagyon összetett, sokrétű volt. Egyetlen ránk maradt művében, az *Attikai éjszakákban* sokféle dologról ír, sokféle módon. Gelliusnak e műve fontos jogi (törvényekre történő utalás, jogi esetek etc.) forrásokat tartalmaz. Példának okáért említhetjük meg a XII táblás törvények közül azokat, amelyeket Gellius alapján ismerünk.² Szerzőnk valamikor Kr. u. 125 és 128 között született, egyesek szerint 130 körül. Életének nagy részét Rómában élte, munkájával 140-ben kezdett foglalkozni, amikor Athénben volt diák, majd az összegyűjtött anyagot 180 körül kezdte írni, de nem fejezte be könyvét.³ Jelen írásomban az *Attikai éjszakák* XIV. könyvéből veszem az alaptörténetet. A bírói döntés dilemmáit tartalmazó történet így szól:⁴

¹ Leofranc HOLFORD-STREUVENS – Amiel VARDI: *The Worlds of Aulus Gellius*. Oxford, Oxford University Press, 2004.

² Paul Frédéric GIRARD: *Textes de droit Romain*. 6., bőv. átdolg. kiad., szerk. Félix SENN. Paris, Rousseau, 1937. 9–23; ZLINSZKY János (ford. és összeáll.): *A tizenkettőtáblás törvény töredékei*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. (A XII táblás törvényeket a francia Aymarus Rivallius [1515] rekonstruálta először.) A Gelliustól vett források a következő helyeken szerepelnek: I. tab. 10. (Gell. NA 16, 10, 8), III. tab. 5. (NA 20, 1, 46–47), IV. tab. 4. (NA 3, 16, 12), VIII. tab. 13. (NA 11, 18, 8), 23. (NA 20, 1, 53), IX. tab. 3. (NA 20, 1, 7).

³ ADAMIK Tamás: *Római irodalom a késő császárkorban*. Budapest, Seneca, 1996. 52–61. Részletesebb életrajzát ld. John C. ROLFE: *The Attic Nights of Aulus Gellius. With An English Translation*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press; London, Heinemann, 1927. xi–xviii.

⁴ Gell. NA 14, 2, 4–8: *Petebatur apud me pecunia, quae dicebatur data numerataque, sed qui petebat, neque tabulis neque testibus id factum docebat et argumentis admodum exilibus nitentur. Sed eum constabat virum esse firme bonum notaque et expertae fidei et vitae inculpatissimae, multaue et industria exempla probitatis sinceritatisque eius expromebantur; illum autem, unde petebatur, hominem esse non bonae rei vitaque turpi et sordida convictumque volgo in mendaciis plenumque esse perfidiarum et fraudum ostendebatur. Is tamen cum suis multis patronis clamitabat probari apud me debere pecuniam datam consuetis modis [...], ex quibus omnibus si nulla re probaretur, dimitti iam se oportere et adversarium de calumnia*

„Egy hitelező előttem adósától kölcsönbe adott pénzét követelte, melyet állítólag ennek átadott és kezébe átszámolt, de magát ezt a tényt sem írásal, sem tanúkkal nem tudta bizonyítani, és csak gyenge bizonyítékokra támaszkodott. A felperesről azonban tudható volt, hogy ritka becsületességű, tapasztaltan megbízható és feddhetetlen életű ember, akinek becsületessége és igazságossága mellett sok fényes bizonyíték tanúskodott; az alperest ellenben úgy ismerték, mint aki rossz anyagi körülmények között rút és piszkos életmódot folytat, és akit minden alkalommal hazugságon kaptak, és tele van ravaszsággal és csalárdsággal. Ennek dacára sok védőjével nagy hangon kiabált, hogy be kell bizonyítani előttem a kölcsönt a szokott módon [...]. Ha mindezekből semmiféle bizonyíték nem derül ki, akkor őt fel kell menteni, és ellenfeleit rágalmazásért el kell ítélni. Amit pedig kettőjük életmódjáról és tetteiről beszélnek, hiábavaló és hiába beszéljük, mert a magánügyek bírója előtt pénznek követeléséről folyik a per, nem pedig a censor előtt az erkölcsökről.”⁵

A kérdés eldöntése, ti. hogy a felperesnek igazat adhat-e Gellius, komoly dilemma elé állította őt bíróként. Nem akart erkölcsi alapon döntést hozni, mivel hiányoztak a bizonyítékok, ezért felmentését kérte a bírászkodás alól. Döntése meghozatala előtt Favorinus (kb. Kr. u. 80–160) filozófustól kért tanácsot.⁶ Írásom első részében összegyűjtöm és megválaszolom azokat a kérdéseket, problémafelvetéseket, amelyeket Gellius írásában több helyen is jelez. Munkám második részében a klasszikus retorika egyik beszéd-fajtájának, a törvényszéki be-

damnari; quod de utriusque autem vita atque factis diceretur, frustra id fieri atque dici; rem enim de petenda pecunia apud iudicem privatum agi, non apud censores de moribus.

⁵ A. GELLIUS: *Attikai éjszakák (Latinul és magyarul)*. II. kötet. Ford. BARCZA József és SOÓS József. Budapest, Franklin-Társulat, 1905. 278–287. Munkám során az idézett magyar szöveget szükségesnek tartottam újrafordítani.

⁶ Favorinus a szofista Dión (40–120) tanítványa volt. Maga a szofisztika a Kr. e. V. század közepe táján új szellemi mozgalomként jelentkezett. A korábbi filozófiától eltér mind tárgyában, mind módszerében. A szofisztika számára elsősorban a kultúra, maga az ember mint egyed és mint társadalmi lény kerül a középpontba. A kultúra minden jelensége: vallás, állam, család, a társadalmi tagolódás, népek viszonya egymáshoz – ezek a kutatás tárgyai, elsősorban abból a szempontból, hogy a természet által (*physei*) vagy az emberi konvenció (*nomó*) révén jöttek-e létre, így a pozitív joggal és szokásokkal szembeállítják a természetjogot. A szofisztika kétségbe vonja magát az objektív ismeret lehetőségét is, és az életben való érvényesülést tűzi ki célul. Hirdetői sokat vándoroltak, s egy-egy helyen hosszabb-rövidebb ideig tartózkodva népszerű tudományos előadásokban (*epideixis*) terjesztették a műveltséget. Tanítványaiknak a magán- és közéletben való kiválóság (*areté*) elsajátítását ígérték. Tevékenységükért tiszteletdíjat fogadtak el. Egyik jeles képviselője Prótagorasz (485–411) volt, akinek főműve (*Igazság, avagy cáfolatok*), azzal a híres mondattal kezdődik, hogy az ember minden dolog mértéke. A második szofisztika idején divatba jött az ún. „tarka” irodalom, amelynek megalapítója Favorinus volt. Ő azon kívül, hogy összegyűjtött és kiadott egy sereg, a klasszikus kori filozófusokra vonatkozó anekdotát, *Pantodapé historia* (Mindenféle történetek) címmel egy gyűjteményes munkát is közzétett, amit Gellius forrásul használhatott. Ld. KAPITÁNYFfy István – SZEPESSY Tibor (szerk.): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. Budapest, Eötvös József Collegium, 2013. 106–109, 211, 233.

szédeknek (latinul: *genus iudiciale*, görögül: *to dikanikon genos*) a peres eljárás (*actio*) megkezdéséhez szükséges egyik elemét, az ‘ügyállás’ (*constitutio, status*) problematikáját elemzem. Egy-egy megállapítás alátámasztására segítségül hívom Aquinói Szent Tamást, mert ő a *Summa Theologiae*-ben gyakran hivatkozik Aristotelésre, így a Gellius előtti filozófiai gondolkodást és annak továbbélését is bemutatom. Mivel Gellius írásában megemlíti az *epilogust* (‘befejezés’, latinul *conclusio*), ami a törvénytörési beszéd fontos része, ezért ennek ismertetésére is sor kerül.

2. *Apud iudicem*

Gellius többek között azzal érvelt (14, 2, 1), hogy azért nem vállalta az ítélezést, mert az úgynevezett ‘élő szó’ nem áll rendelkezésére (*quoniam vocis, ut dicitur, vivae penuria erat*). Kr. e. 367-től kezdve a polgári perek felügyelete a pontifexektől a praetorhoz és – korlátozott mértékben – az aedilis curulishoz került át. A praetor nem rendelkezett speciális képesítéssel, mégis tőle várták a perek első, formális szakaszának felügyeletét. Az első szakaszban arról döntött, hogy a felperes által érvényesített igény egyáltalán számot tarthat-e jogvédelemre. Az eljárás második, már esküdtbíró előtt folyó szakasza (*apud iudicem*) a tárgyalás lefolytatását, a bizonyítási eljárást és az ítélet kihirdetését foglalta magába. Gellius történetünkben esküdtbíró volt. A köztársasági kor végén a praetor megengedte az előtte megjelenő feleknek, hogy kérelmüket és védekezésüket a szigorú formák betartása nélkül, saját szavaikkal adják elő.⁷ Miután a praetor megállapította, hogy miről folyik a vita, feltételes mondatokban megfogalmazta a vita tárgyát egy okiratban, amelynek *formula* volt a neve. Ez az írásbeli formula arra utasította a bírót, hogy ha bizonyos felperesi állítások igaznak bizonyulnak, marasztalja el az alperest, ha viszont nem ez lenne a helyzet, akkor mentse fel. A praetor és a felek a megszövegezés után lezárták és lepecsételték a formulát tartalmazó viaszostáblát, így a felnyitáskor az esküdtbíró biztos lehetett abban, hogy semmit sem változtattak meg jogtalanul. A bíró összes jogosítványa a formulából eredt, az eljárás során ennek keretei között kellett maradnia. E keretek között a pervezetés terén nagyfokú szabadság illette meg, és a döntéshozatalnál gyakran merített a barátaiból álló *consilium* tanácsaiból.

A praetor edictumába felvett normákat *ius honorarium*-nak nevezték, vagyis a tisztelettel övezett közhivatalok választott birtokosai által alkotott jognak. Cicero korában ez már annyira kikristályosodott, hogy „egy évre szóló törvényeknek” (*lex annua*) is nevezték őket.⁸ Az is előfordulhatott, hogy valaki olyan panasszal fordult a praetorhoz, amely a *ius civile* szerint nem volt megalapozott,

⁷ A korai köztársaság idején a felek maguk jelentek meg a bíró előtt, ám később szokássá vált hivatásos, retorikában képzett szónokokat megbízni az ügy képviselésével.

⁸ Cic. *Ver. II.* 1, 109: *Qui plurimum tribuunt edicto, praetoris edictum legem annuam dicunt esse.*

de az igazságszolgáltatás ura mégis lehetővé tette a perindítást: ez nem volt önkényes, az edictum alapján tette. A hivatalba lépő praetor átvette az előző évi hirdetményt, és azt szükség szerint itt-ott megváltoztatta. Ha úgy találta, hogy elődjének valamelyik újítása csak bajt és zavart okozott a gyakorlatban, akkor ezt törölte, és kiegészítette az edictumot olyan intézkedéssel, amely megítélése szerint szükséges volt. Így a praetor edictuma valóban a *ius civile* 'élő szavává' vált, mert az igazságszolgáltatás ezáltal a lehető legrugalmasabban – elkerülve a törvényhozás nehézségét és lassúságát – alkalmazkodott az élet változó igényeihez. Marcianus ezt így határozta meg: „A tisztviselők joga maga a *ius civile* élő szava.”⁹ A praetori edictumok fejlődésének lezárulásakor Hadrianus 130 körül megbízta Salvius Iulianus jogtudóst az edictumanyag rendezésével. Ezzel a császári hatalom pontot tett a praetori jog fejlődésére. Ilyen értelemben gondolhattott Gellius az *élő szó* megszűnésére.¹⁰

A praetor nem alkothatott jogot (*praetor ius facere non potest*), csupán *iurisdictio*ja volt a jogszolgáltatás vezetésére. Mégis évente kibocsátott hivatalos hirdetményében, az edictumban közzétett jogsegélyformuláival a jogalkotás oly fontos tényezőjévé vált (ha nem is a civiljogi értelemben), hogy Cicero már két egyenrangú jogként említi a civil- és praetori jogot, amikor az *ex iure civili ac praetorio* kitéletet használja.¹¹ A kettőnek szükségképpen hatnia kellett egymásra. Papinianus ezt így fogalmazta meg: „A praetori jog az, amit a praetorok vezettek be a közérdekből a civiljog szabályainak kiegészítésére, pótlására, illetve kijávitására. A tisztviselők jogának is mondjuk, mert a praetor tisztségéről nyeri nevét.”¹² Szükség is volt civiljog kiegészítésére, mert az ókori szerzők panaszkodnak a törvényhozás sokszor zavaros halmazáról.¹³ Például Suetoniustól tudjuk, hogy Claudius mint consul nem mindig tartotta be a törvényeket (*Claud.* 14):

„Nem mindig követte szigorúan a törvény előírásait; a jóindulat és méltányosság szempontjából, belátása szerint felváltva alkalmazott szigorú vagy enyhe büntetéseket. Ha valaki magánjogi ügyben többet követelt,

⁹ *Dig.* 1, 1, 9: *Nam et ipsum ius honorarium viva vox est iuris civilis.*

¹⁰ David JOHNSTON: *Roman Law in Context.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004; Peter STEIN: *A római jog Európa történetében.* Budapest, Osiris, 2005; SZEKERES Csilla: A római politikai elit jogi és filozófiai képzése a köztársaságkorban. *Ókor* 12, 2013/4. 36–42. Tim G. PARKIN – Arthur J. POMEROY (szerk.): *Roman Social History. A Sourcebook.* London – New York, Routledge, 2007. 292–327; DIÓSDI György: *A római jog világa.* Budapest, Gondolat, 1973. 55–70.

¹¹ Cic. *Caec.* 34: *nam quid agas mecum ex iure civili ac praetorio non habes.*

¹² *Dig.* 1, 1, 7, 1: *Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam. quod et honorarium dicitur ad honorem praetorum sic nominatum.* Vö. BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér: *Római jog.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 47.

¹³ Cic. *Balb.* 21; Liv. 3, 34; Suet. *Iul.* 44, 2; Tac. *Ann.* 3, 25.

mint amennyi járt neki, és ezért perét elvesztette, annak perfelvételt engedélyezett; ha azonban nagyszabású csalásért marasztaltak el valakit, a törvényes büntetés korlátait túllépve arra ítélte, hogy vadállatokkal viaskodjék az arénában.”¹⁴

Gellius fiatalnak (*homo adulescens*) érezte magát, azaz tapasztalatlanak az ügy elvállalásakor. Mikortól mondható valaki tapasztalt bírónak, volt-e egyáltalán valami korhatár vagy előírás a bírók kinevezésére? – tehetjük fel a kérdést. Az 1981-ben felfedezett *lex Irmitana* ad nekünk ebben a kérdésben eligazítást. Igaz, hogy a törvény a municipiumi eljárást szabályozza, de nyomós okok vannak annak feltételezésére, hogy ezt a modellt alkalmazták Rómában is. A 86. fejezet előírja, hogy a magistratus öt napon belül előterjeszti azok nevét, akik alkalmasak a bíráskodásra. A kritériumok között szerepel, hogy a jelölt vagy a községi tanács tagja, vagy tanácstag, vagy szabad születésű, huszonöt év feletti, de hatvanöt évnél fiatalabb személy lehet. Tehát Gellius ekkor biztos, hogy elmúlt huszonöt éves, mert nem szerepelhetett volna a jegyzékben. A 87. fejezetből megtudjuk, hogy ha a felek megegyeztek a bíró személyében, akkor megnyílt az út, hogy a praetor kinevezze a bírót az adott ügyben.¹⁵ Suetonius írja, hogy Augustus a bírói tisztségre „már harmincéveseket is, tehát a szokásosnál öt évvel fiatalabb embereket alkalmazott.”¹⁶ Gellius is említi a *lex Iuliát*, amikor az ítélezés elnapolását említi. A törvényt Kr. e. 17-ben Augustus császár hozta, Gellius bizonyára a *lex Iulia iudiciorum publicorum*ra gondolt. Ez a törvény egységet teremtett az egyes bűncselekmények kivizsgálására felállított *quaestio perpetuák* szervezetében, továbbá „más egyéb törvényes szokásokban” – ahogy Gellius fogalmazott. A rendelkezésre álló források alapján tehát huszonöt és harminc év közötti életszakaszra teszem a bírói (*iudex*) kinevezés alsó korhatárát.

Gellius alperese több olyan bizonyítékot sorol fel, amelyek hiányoznak a per megindításához (14, 2, 8). Ezek segítenek bennünket abban, hogy jobban megértsük a római kori pénzügyletekkel összefüggő terminus technikusokat. 1. a kifizetés igazolása (*expensi latio*), 2. nyilvános számlák (*mensae rationes*),

¹⁴ SUETONIUS: *Caesarok élete. Tizenkét életrajz*. Ford., jegyz. KISS Ferencné. Budapest, Európa, 1961. 197.

¹⁵ JOHNSTON i. m. 125–126.

¹⁶ SUETONIUS i. m. 69.

3. saját kézzel írt kötelezvény (*chirographi exhibitio*), 4. könyvelési igazolás (*tabularum obsignatio*),¹⁷ 5. tanúk jelenléte és vallomása (*testium intercessio*).¹⁸

A gelliusi eset olvasása közben felfigyeltem Favorinus beszédének arra a részére, amikor a filozófus M. Catót idézi, aki a következőket mondta egyik beszédében:

„Én az ősoktól ezt így halottam: két perlekedő fél közül, ha mindkettő egyforma, akár jók, akár rosszak, mikor tanúk nélkül ketten kötöttek üzletet, az alperesnek kell inkább hinni. Ha most Gellius és Turius *sponsiót* kötöttek volna, föltéve, hogy Gellius nem volna becsületesebb Turiusnál, azt hiszem, senki sem volna olyan balga, hogy Gelliust jobbnak tartaná Turiusnál, inkább az alperesnek kell hinni.”¹⁹

Az idézett szövegben M. Cato a *sponsio* szót használja. A szó ígéretet, a kezesség egyik fajtáját jelenti.²⁰ Valójában Cato is a *sponsio* hiányát jelzi, mert a kifejezés egy feltételes mondat keretében szerepel: „ha Gellius Turiusszal *sponsiót* kötött volna” (*si sponsionem fecissent Gellius cum Turio*). A kezesség fogalma Gaiusnál így hangzik: „Az olyan személyért, aki valaminek a teljesítését ígéri, mások is kötelezettséget szoktak vállalni”.²¹

Tehát itt egy olyan járulékos kötelemről van szó, amely egy másik kötelelem teljesítését biztosítja azáltal, hogy a kezes kötelezettséget vállal a főadós nem teljesítése esetére a főadósi kötelelem megvalósítására.²² A filozófus megemlíti a Gelliusszal folytatott beszélgetésükben, hogy nem régen olvasta Aelius Tubéronak a bíró kötelességéről írt munkáját. Cicero barátjának a fiáról van szó, aki

¹⁷ A szövegben a ‘tabulae’ szó ilyen formában is előfordul: ‘tabulis’ (14, 2, 4: *sed qui petebat, neque tabulis, neque testibus id factum docebat*). Ez esetben „dokumentumnak” fordítható, azaz az összes írásbeli bizonyítékokra gondolhatunk, vö. Cic. *de or.* 2, 27, 118: *nam et pro tabulis et contra tabulas et pro testibus et contra testes et pro quaestionibus et contra quaestiones et item de ceteris rebus eiusdem generis vel separatim dicere solemus de genere universo vel definite de singulis temporibus, hominibus, causis*. A szöveghely Polgár Anikó és Csehy Zoltán fordításában így hangzik: „Hiszen általában a dokumentumot védjük, vagy ellene beszélünk, vagy a tanúk mellett érvelünk, vagy ellenükben, vagy elfogadjuk a vallatási jegyzőkönyvet, vagy nem, és vagy elvontan és általánosságban, vagy konkrétan egy valós időpontról, létező személyekről és ügyekről beszélünk.” ADAMIK Tamás (szerk.): *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Pozsony, Kalligram, 2012. 305.

¹⁸ Gell. NA 14, 2, 7–8.

¹⁹ Gell. NA 14, 2, 26: *Atque ego a maioribus memoria sic accepi: si quis quid alter ab altero peteret, si ambo pares essent, sive boni sive mali essent, quod duo res gessissent, uti testes non interessent, illi, unde petitur, ei potius credendum esse. Nunc si sponsionem fecissent Gellius cum Turio, ni vir melior esset Gellius quam Turius, nemo, opinor, tam insanus esset, qui iudicaret meliorem esse Gellium quam Turium: si non melior Gellius est Turio, potius oportet credi, unde petitur.*

²⁰ Vö. *Dig.* 50, 16, 7: *sponsio appellatur omnis stipulatio promissioque.*

²¹ Gai. 3, 115: *Pro eo quoque, qui promittit, solent alii obligari, quorum alios sponsores.* (Ld. a 31. jegyzetet.)

²² BRÓSZ-PÓLAY i. m. 358–359.

Pomponius szerint fiatalon Ofiliusnál tanult, majd felhagyott az ékesszólással, és a jogtudománynak szentelte életét. Nem tudjuk, hogy viselt-e hivatalt, a consuli listákon nincs rajta, viszont két fiának a nevét megtalálhatjuk egy-egy listán.²³ Franz Peter Bremer 1896-ban kiadott munkájában megtalálhatók Aelius Tubero munkájának töredékei, és a *De officio iudicis* című munka létének jelzése (a mű nincs meg, Bremer is csak Gellius alapján említi).²⁴ Bremer az utóbbival kapcsolatban a kötet bevezetőjében utal Iustinianus Institutiói IV. könyvének 17. caputjára is, amely szintén a bíró kötelességéről szól.²⁵

Bremer a bíró kötelességét Gaiustól veszi át.²⁶ Ismeretes, hogy Iustinianus tankönyve, amely a VI. században készült, Gaius tankönyvén alapszik. Ki volt Gaius? A személye az ismeretlenség homályában van. A Gaius név a rómaiaknál általában praenomenként (személynév) szerepel, ritkán nomenként (családnév-ként). Megmagyarázhatatlan, hogy kortársai miért nem hivatkoznak rá. Lehet, hogy Gaius csak álnév s nem tudni ki rejtőzik mögötte. Hogy mikor élt, arra csak abból lehet következtetni, hogy milyen tudósokat említ, vagy milyen jogszabályokra hivatkozik, amelyek keletkezési évét biztosan ismerjük. Gaius kb. 110 és 180 között élhetett, az *Institutionest* pedig 160 körül írhatta.²⁷ Gellius 140 körül kezdett az *Attikai éjszakák* anyagának gyűjtésébe, és 180 körül írta meg. Így érthetetlen, hogy miért nem hivatkozott Gaiusra. Gellius név szerint csak Sabinus Masurius jogtudóst említi meg, aki az I. század első felében élt.²⁸ Róla neveztek el a *Sabinianus* iskolát. Sabinus még nem ismerte fel, hogy a szerződésnek is létezik egy egységes kategóriája. Azokat a különböző megoldásokat, amelyek segítségével két fél kötelezettségeket alapíthat egymással szemben, még önálló jelenségként kezelte.²⁹

Gaius leírja az eljárási módot, mikor a felperes a pénzt követeli az alperestől:

„Az összes kifogásokat annak ellentétjeként fogalmazzák meg, mint amit az állít, akivel pereskednek. Ugyanis, ha pl. az alperes azt állítja, hogy a felperes csalárdul járt el az által, hogy történetesen azt a pénzt követeli, amit le sem számolt, akkor így fogalmazzák meg a kifogást: HA EBBEN A DOLOGBAN SEMMI SEM TÖRTÉNT A. AGERIUS CSALÁRDSÁGA FOLYTÁN ÉS NEM IS FOG TÖRTÉNNI. Hasonlóképpen, ha azt mondják, hogy a

²³ T. J. CORNELL (főszerk.): *The Fragments of the Roman Historians*. Oxford, Oxford University Press, 2013. I. 363.

²⁴ F. P. BREMER: *Iurisprudentiae Antehadrianae quae supersunt. Pars prior. Liberae rei publicae iuris consulti*. Lipsiae, Teubner 1898 (repr. 1985). 364–367.

²⁵ ifj. MÉSZÖLY Gedeon (ford.): *Justinianus császár Institutiói négy könyvben*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 219–221. Latinul ld. GIRARD i. m. 636–797.

²⁶ Gaiustól a következő helyek vannak megemlítve: 4, 42, 46, 48, 51, 52, 57, 63, 114, 141, 178.

²⁷ BRÓSZ Róbert (ford.): *Gaius*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 3–4; STEIN i. m. 31–32. Latinul ld. GIRARD i. m. 220–354.

²⁸ Gell. NA 14, 2, 1.

²⁹ STEIN i. m. 30–31; Gellius több helyen utal rá, illetve munkájára: 4, 9, 8, 20, 11; 5, 6, 13, 27, 13, 5 („Masurius autem Sabinus in libro iuris ciuilibus tertio”); 6, 7, 8; 10, 15, 8.

megállapodás ellenére követel pénzt, ekkor így fogalmazzák meg a kifogást: HA A. AGERIUS ÉS N. NEGIDIUS KÖZÖTT NEM JÖTT LÉTRE OLYAN MEGÁLLAPODÁS, HOGY NE KÖVETELJÉK AZT A PÉNZT. És végül is a többi esetben is hasonlóképpen szoktak fogalmazni. Azért ti., mert minden kifogást az alperes vet fel, viszont úgy szövik a formulába, hogy föltétellessé teszi a *condemnatiót*; azaz, hogy a bíró csak akkor marasztalja el azt, akit perelnek, ha ebben az ügyben, amelyről szó van, semmi sem történt a felperes *dolusa* folytán. Ugyanígy a bíró ne marasztaljon el máskülönben, csak ha semmiféle megegyezéses megállapodás nem jött létre arra nézve, hogy a pénzt nem fogják követelni.”³⁰

A gaiusi *Institutiók*ban tehát található útmutatás arra nézve, hogy mi a teendő akkor, amikor az alperes azt állítja, hogy a felperes nem számolta le neki a pénzt. Nem világos számomra, hogy Gellius, aki többször idéz az *Attikai éjszakák*ban a XII táblás törvényekből,³¹ miért nem tesz legalább egymondatos utalást arra a részre, ahol a pénzbeli kölcsönökről van szó. (Lehet, hogy ő sem ismerte a teljes törvényt? Ez újabb kutatási téma lehet!)

A kezesség lehetőségével a XII táblás törvények is éltek. A III. tábla 3. törvénye Zlinszky János fordításában így szól: „Ha nem tud eleget tenni az ítéletnek, vagy senki sem lép fel helyette az eljárás folyamán *vindex*ként, vigye magával <a felperes>, kötözze meg szíjjal vagy 15 pondus súlyú lábbilincsel, nem kisebbel, vagy ha akarja nagyobb!”.

A XII táblás törvények önkényes alkalmazását vélem felfedezni egy, a *Digestában*, Ulpianusnál olvasható esetben (*Dig.* 4, 2, 12, 2): „Egy adós nem akar fizetni. Erre a hitelező elmegy hozzá, megkötözi, és pénzesládájából elveszi a tartozás összegét, majd szabadon engedi az adóst és távozik.”³² A XII táblás törvények bizonyos esetekben megengedték az önbíráskodást, viszont kifejezésre kerül az a törekvés is, hogy ezt szűk keretek között tartsák.³³ Gellius idejében már nem volt alkalmazható az ilyenféle eljárás.

Összegezve az elmondottakat: Gellius írásos dokumentum vagy megfelelő tanúk hiányában már eleve nem tudott dönteni az eléje kerülő ügyben. Cato véleménye alapján még *vindex* (kezes) jöhetett volna szóba, de mivel *sponsio* kötésére sem került sor, így Gellius joggal adta vissza az ügyet.

³⁰ Gai. 4, 119.

³¹ Ld. a 2. jegyzetet.

³² Vö. BRÓSZ Róbert – DIÓSDI György: *Jogesetgyűjtemény a római jog forrásaiból*. Budapest, ELTE, 1971. 38.

³³ STEIN i. m. 10–14.

3. Retorikai megközelítés

3.1. Az *epilógus*

Gellius a bírói feladatra való méltó felkészülés végett a következőket tette:

„Mikor a praetorok a magánperek vezetésére először jelöltek ki bírává, felkutattam a bíró kötelességéről latinul és görögül írott könyveket. [...] mint fiatal ember késztetést éreztem arra, hogy tanulmányozzam a költők elbeszéléseit és a szónoki beszédek *befejezéseit*, amelyek segíthetnek a perek döntéshozatalában.”³⁴

A latin szövegben a *rhetorum epilógis* kifejezés szerepel. Az epilógust mint a beszéd részét Cornificius így írja le: „A befejezés – görögül epilógusnak nevezik – hármass felépítésű. Ugyanis felsorolásból, fokozásból és számonkérésből áll. Négy helyen alkalmazhatunk befejezést: a bevezetésben, az elbeszélés után, a legerősebb érvelés után és a befejezésben.”³⁵ Quintilianus egy egész fejezetet szentel a befejezésnek, illetve többször utal rá *Szónoklattan*ában. A szónok elsősorban a bírót szeretné meggyőzni igazáról. Quintilianus úgy gondolja, hogy a beszéd bevezetésében óvatosabban, visszafogottabban kell ébresztgetni a bíróban lakozó részvétet, a befejezésben aztán szabadjára engedhető minden érzelem.³⁶ A befejezésben túlságosan késő érzelmeket kelteni olyan tények esetében, amelyeket korábban közömbösen ismertetett a szónok. A bíró már megszokottként és minden megindultság nélkül fogadja azt, ami első hallásra nem indította meg. Nehéz ugyanis megváltoztatni az egyszer már rögzült lelkiállapotot.³⁷ A befejezés egyenesen feltűzeli és haragra gerjeszti a bírákat. Ilyenkor már várja a bíró, mit mond neki a szónok. Ha semmit, kénytelen azt hinni, hogy az történt, amit a vádló elbeszél, és úgy, ahogy elmondta.³⁸ A bíró, miután rendre végighallgatta a vádakot, a bizonyítást sürgeti, és minél előbb biztos szeretne lenni az ítéletben. A szónoknak ismernie kell a bíró természetét, vajon a jog vagy inkább a méltányosság mellett van elkötelezve.³⁹ A befejezés során a tények ismétlése, összegzése, melyet a görögök *anakephalaiósis*nak neveznek, egyesek pedig latinul felsorolásoknak, egyfelől felfrissíti a bíró emlékezetét, és egyben az egész

³⁴ Gell. NA 14, 2, 1: *Quo primum tempore a praetoribus lectus in iudices sum, ut iudicia quae appellantur privata susciperem, libros utriusque linguae de officio iudicis scriptos acquisivi, ut homo adulescens a poetarum fabulis et a rhetorum epilógis ad iudicandas lites vocatus rem.*

³⁵ CORNICIFICIUS: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul.* Ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás. Budapest, Akadémiai, 1987. 146.

³⁶ Marcus FABIVS QUINTILIANUS: *Szónoklattan.* Szerk. ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2009. 281.

³⁷ QUINTILIANUS i. m. 310.

³⁸ QUINTILIANUS i. m. 303.

³⁹ QUINTILIANUS i. m. 314.

ügyet a szeme elé helyezi, másfelől, ha a tények kevésbé indították meg, tömegesen hatékonyabbak.⁴⁰ Cornificius a felsorolásról ezt mondja:

„A felsorolással összefoglalunk és emlékeztetünk arra, milyen dolgokról beszéltünk, hogy röviden felidézzük, de ne ismétljük meg a beszédet; és abban a sorrendben, miként elmondottuk, hogy a hallgató, ha figyelt, ugyanarra vezessük vissza, amit maga is megjegyzett. Hasonlóképpen ügyelnünk kell arra, hogy a felsorolás ne nyúljon vissza a bevezetésig vagy az elbeszélésig. Különben beszédünk azt a látszatot keltheti, hogy kínos műgonddal készítettük művészetünk fitogtatására, tehetségünk ajánlataására és memóriánk csillogtatása céljából. Éppen emiatt a felsorolás a tételből kezdődjék. Azután sorrendben röviden villantsuk fel azt, amit a bizonyításban és a cáfolásban tárgyaltunk.”⁴¹

Összefoglalásként elmondható: A *befejezésen* múlik az, hogy a bíró milyen lelkülettel érkezik a tanácskozássra, és azután már semmit sem mondhat a szónok.⁴²

Most nézzük a másik oldalt, azaz hogy milyen *lelkülettel* kell lennie a bírónak a per során. Favorinusnak a bírói kötelességről szóló nézetei, dilemmái így foglalhatóak össze: 1. Ha a bírónak a tárgyalás előtt szerzett információi a tárgyalás közben nem állják meg helyüket, akkor mit kell tennie? Szabad-e békéltető szerepet magára vállalnia? 2. Favorinus szerint a bírónak nem szabad összekevernie a védelmezést a bíraskodással, 3. az adott ügyet komolyan és méltóságteljesen kell tárgyalnia, 4. nem szabad érzelmek hatására véleményt nyilvánítania. Összegezve:

„Ugyanis azok – mondja Favorinus –, akik úgy tűnnek, hogy éles eszű és gyors gondolkodású bírák, azt gondolják, hogy arról az ügyről, amiről a per folyik, csak is úgy lehet azt kikutatni és megérteni, ha az, aki ítélkezik, gyakori kérdéseivel és szükséges közbeszólásaival, mind a saját érzelmeit feltárja, mint a pereskedőket megismeri. Ellenben, akik komolyabban és méltóságteljesebben gondolkodnak, azt mondják, hogy, amíg mindkét oldalon folyik az eljárás, és a bírói ítélet megszületése előtt nem kell egy bírónak mindannyiszor véleményt nyilvánítania arról, amit gondol, amennyiszer valami előadott dolog felindítja. Mert az mondják, hogy az eredmény az lenne, hogy – mivel a jogesetek és érvek változatossága miatt az emberi léleknek más és más érzelmet kell elviselnie – ugyanazon ügyben, ugyan azon időben látszólag másképp és másképp érez és beszél.”⁴³

⁴⁰ QUINTILIANUS i. m. 400.

⁴¹ CORNICIUS i. m. 147.

⁴² QUINTILIANUS i. m. 402.

⁴³ Gell. NA 14, 2, 18–19: *Nam qui iudices – inquit – acres atque celeres videntur, non aliter existimant rem, qua de agitur, indagari comprehendique posse, nisi is, qui iudicat, crebris interrogationibus necessariisque interlocutionibus et suos sensus aperiat et litigantium deprehendat.*

Cicero a *De officiis* című filozófiai munkájában így értelmezi az *officium* ('kötelesség') jelentését:

„De másképp is felosztják a kötelességeket, eszerint beszélnek feltételes és feltétlen érvényű kötelességről. Feltétlen érvényű kötelességnek, gondolom, az igazságot nevezhetjük, amelyet a görögök *katorthómával* jelölnek, szemben a *kathékonnak* mondott köznapi kötelezettséggel. Ezeket úgy határozzák meg, hogy a feltétlen érvényű kötelesség összhangban van a jóval, feltételes kötelességnek pedig azt mondják, aminek végrehajtását elfogadható ok magyarázza.”⁴⁴

Ez alapján a bíró kötelességét feltétlen érvényű kötelességnek definiálom, amely összhangban van a jóval, és nem köznapi kötelességről van szó.

4. *A constitutio (status)*

Mikor indulhat meg egy per a retorika szabályai szerint, azaz mit értünk 'ügyálláson'?

A *Rhetorica ad Herennium*ban (mely a fennmaradt ókori retorikák közül elsőként tárgyalja az ügyállást) ez olvasható: „Az ügyállás az alperes első védekezése egybekapcsolva a felperes vádjával.”⁴⁵ Cicero szerint az ügyállás a peres álláspontok első összecsapása, amely a vád visszaveréséből adódik.⁴⁶ Quintilianus ezt a meghatározást tárgyalja és bírálja (*Inst.* 3, 6, 1–29).⁴⁷ Cicero *De inventione* című munkájában olvasható, hogy négy fajta ügyállás van: 1. amikor a vita tárgya valamely tényállás, mivelhogy az ügyet következtetésekkel támogatják meg, következtetésen alapuló ügyállásnak nevezik, 2. mikor a megnevezés vitás, mivelhogy a fogalmat szavakkal kell meghatározni, meghatározáson alapuló ügyállásnak hívják, 3. amikor azonban az ügy minősége kérdéses, mivel az érvényessége és minősége is vita tárgya, minőségen alapuló ügyállásnak mondják, 4. mikor pedig a peres ügy azon fordul meg, hogy láthatólag nem az perel, akinek kellene, vagy nem azzal, akivel kellene, vagy nem megfelelő ítélőszék előtt, nem a kellő időben, nem az odavágó törvény szerint, váddal, büntetésért, azt kifogáson alapuló ügyállásnak mondják, mivel a peres eljárás kifogásolására

Contra autem, qui sedatiores et graviore putantur, negant iudicem debere ante sententiam, dum causa utrimque agitur, quotiens aliqua re proposita motus est, totiens significare quid sentiat. Eventurum enim aiunt, ut, quia pro varietate propositionum argumentorumque alius atque alius motus animi patiendus est, aliter atque aliter eadem in causa eodemque in tempore sentire et interloqui videantur.

⁴⁴ Marcus TULLIUS CICERO: A kötelességekről. (1, 3.) Ford. Havas László. In: HAVAS László (szerk.): *Cicero válogatott művei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987. 292.

⁴⁵ CORNIFICIUS i. m. 85.

⁴⁶ ADAMIK (2012) i. m. 88.

⁴⁷ Idézi ADAMIK (2012) i. m. 88, 19. j.

vagy megváltoztatására van szükség. Ezek közül valamelyik osztályba minden ügy besorolható. Mert amelyek nem sorolhatóak be, azokban nem is lehet semmiféle vitás kérdés, ennél fogva még csak ügynek sem lehet tekinteni őket.⁴⁸

Így osztotta fel Cicero az ügyállást. Gellius esetében a 3. meghatározás jöhet számításba. Quintilianusnál – ahol többféle felosztását ismerhetjük meg az ügyállásnak – olvasható: „Aztán úgy tagolták alfajokra őket (ti. az ügyállást), hogy a törvényes alá rendelték a meghatározást és másokat, amelyek az írott szövegekre épülnek”. Cicerónál is megtalálható az írott forrás szükségessége: „a bírásokodóknak csak arra szabad tekintettel lenniük, ami le van írva, főleg, ha a szöveg törvényerejű, vagyis törvényszöveg”.⁴⁹

Aquinói Szent Tamás is megerősíti az írott törvények alapján szükséges ítélezést (ST II, 60, 5):

„[A]z ítélet semmi más, mint bizonyos meghatározása annak, ami igazságos, amint mondtuk. Ámde valami kétféleképpen válik igazságossá: egyik módon magából a dolog természetéből következően, amit természetjognak nevezünk; másik módon az emberek közötti bizonyos megegyezésből, amit pozitív jognak hívunk, amint fentebb mondtuk. A törvényeket pedig mindkét jog kihirdetése végett hozzák, de különbözőképpen. Az írott törvény ugyanis a természetjogot tartalmazza, de nem alkotja, ugyanis ereje nem a törvényből, hanem a természetből ered. Az írott törvény azonban a pozitív jogot tartalmazza és alkotja is: tekintélyével kötelező erőt ad neki. Szükséges tehát, hogy ítéletet az írott törvény szerint hozzanak, máskülönben az ítélet híjával lenne a természetjognak vagy a pozitív jognak.”⁵⁰

Az ügyállásfajták közül szóba kerülhetne a *ratiocinatio*, amelyet „okoskodásnak” vagy „levezetésnek” nevezünk. A *Rhetorica ad Herennium* második könyvében olvasható az ‘okoskodásról’ szóló érv. Eszerint az okoskodásra alapuló ügyben először azt vizsgáljuk, hogy milyen hasonló előírás vagy bírói ítélet vonatkozik súlyosabb vagy könnyebb, vagy hasonló ügyekre; vajon az az ügy hasonló-e a szóban forgó ügyhöz, vagy eltérő; azután vajon szándékosan nem készült-e előírás, mivel nem akarták szabályozni, vagy mert úgy vélték, hogy más előírások hasonlósága révén kellőképpen szabályozva van.⁵¹

⁴⁸ ADAMIK (2012) i. m. 89.

⁴⁹ QUINTILIANUS i. m. 182. Az ügyállásról teljes részletességgel lásd: ADAMIK (2011) i. m. 100–102.

⁵⁰ AQUINÓI SZENT Tamás: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*. Szerk. VARGA Csaba, fordította TUDÓS TAKÁCS János, a fordítást ellenőrizte JUHÁSZ Gábor Tamás. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 22–34.

⁵¹ CORNICIUS i. m. 114–115.

5. Filozófiai (skolasztikus) megközelítés

Ennél az érvnél – véleményem szerint – figyelni kell arra, hogy ha a bíró nem egy jogalkalmazó-automata, aki szillogizmust formál a törvényből és a konkrét esetből, és levonja a következtetést, hanem valóságosan részese az ítéletnek, nemcsak olyan értelemben, hogy a törvényalkalmazás helyességéért kell felelnie, hanem magának a törvénynek az igazságtalanságáért, illetve az abból folyó ítéletéért is vállalnia kell a felelősséget. Az ítélet és az okosság viszonyát így határozza meg Aquinói Szent Tamás (*ST* 2II, 60, 1): „Tehát az ítélet az igazságosság bizonyos actusa, ahogy az igazságosság a helyes ítélkezésre irányul: az okosság actusa pedig annyiban, amennyiben az okosság hozza az ítéletet. Ezért mondjuk az okossághoz tartozó *synesis* is »helyesen ítélkezőnek«, amint fentebb mondtuk.”⁵² A *synesis* jelentése: „együttes tudás”, adott esetben ítélet a teendőkről az általános törvények szerint. A latin *conscientia* szóval adja vissza, amit általánosságban lelkiismeretnek fordítanak. Gellius a „lelkiismeret” szóra a *religio* szót használta, amikor visszaadja a bírói ügyet, azaz a lelkiismeretére hagyatkozott.⁵³ A *religio* szó alapja *lego* ige, melynek jelentése ‘kiválogatni’ (és később lesz az ‘olvasni’ jelentése), a ‘-re’ előtag ismétlést jelent. A *religio* tehát az újra és újra való válogatás tevékenysége és az a magatartás, melyben ez a tevékenység gyökerezik, vagyis annak az embernek a magatartása, aki tetteit és szavait a leggondosabban újra és újra megválogatja.⁵⁴

A gelliusi esetben nincs írott szövegre (törvényre), vagy korábbi bírói végzésre épülő lehetőség. A retorikai elméletek is szükségesnek tartják az írott törvényi forrásokat, mint kiindulási alapot. Gellius végül is az *erkölcsi szempontokat* nem tartotta elegendőnek az ítélkezésre.

Fennállhatott volna veszélyként az is, ha valamelyik félre nem igaz az állítás (pl. ha a felperes nem becsületes, vagy az alperes nem hazug stb.). Esetünkben a két személy ismerte egymást, illetve környezetük őket, így kizárt, hogy valaki egyszerre tévedjen magában a személyben, és ugyanakkor a személynek valamelyik lényeges tulajdonságában. Mászt jelent a személyben való tévedés (*error in persona*), és mászt jelent a személy tulajdonságában való tévedés (*error in qualitate personae*). Aquinói Szent Tamás így látja a kérdést (*ST* 2II, 60, 4):

„[M]ás ítélkezni a dologról, és más az emberekről. Abban az ítéletben ugyanis, amelyben a dolgokról ítélünk, a jót vagy a rosszat nem a dolog oldaláról vesszük figyelembe, amelyről ítéletet mondunk, amelynek semmit sem árt, akárhogyan is ítélünk róla, hanem az ítéletet mondónak a java, ha igaz az ítélete, és neki rossz, ha az ítélet téves, mivel »az értelem java igaz,

⁵² AQUINÓI i. m. 229.

⁵³ Gell. *NA* 14, 2, 12: *religione illa cunctationis*.

⁵⁴ THOMAS KÖVES–ZULAUFG: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Telos, 1995. 56. A *religio* egyes kutatók szerint a *religio* (össze)köt igéből is származhat: az égi és földi dolgok összekapcsolását jelenti.

és az értelem számára az a rossz, ami téves«, ahogy a Filozófus mondja. (Ethic. VI.) [2. fej.]

Ezért mindenkinek arra kell törekednie, hogy a dolgokról úgy ítéljen, ahogy azok léteznek. – De az emberekről alkotott ítéletekben a jót és rosszat elsősorban annak oldaláról vesszük figyelembe, akit megítélünk, akit tiszteletre méltónak tartanak, ha jónak ítélik, és megvetésre méltónak, ha rossznak. Ezért az ilyen ítéletben főleg arra kell törekednünk, hogy az embert jónak ítéljük, hacsak nincs nyilvánvaló bizonyíték az ellenkezője mellett. A másiktól jóhiszemű ítéletet hozó ember értelme számára pedig téves ítélet nem jelent rosszat, ahogy nem jelent értelmi tökéletességet sem önmagában az esetleges egyedi dolgok igazságának megismerése, hanem ez utóbbi inkább a jó érzelemhez tartozik. [. . .]

Az ember kétféleképpen értelmezhet valamit jóhiszeműen vagy rosszhiszeműen. Egyik módon bizonyos felvetéssel. Így amikor magunk vagy mások bajai ellen orvoslást kell nyújtanunk, ilyenkor az a célszerű a biztosabb orvoslás szempontjából, hogy a rosszabb esetet feltételezzük, mivel az orvosság, amely hatékony a nagyobb baj ellen, sokkal hatékonyabb a kisebbik baj ellen. – Másik módon jó- vagy rosszhiszemű meghatározással értelmezhetünk valamit. Így a dolgok megítélése során arra kell törekednie az embernek, hogy úgy értelmezzen minden egyes dolgot, ahogyan az létezik: a személyek megítélése során pedig arra, hogy jóhiszeműen értelmezzen, amint mondtuk.”⁵⁵

Érdekes jelenség az, hogy Favorinus nem említi a görög rétorok törvényszéki beszédeinek egyikét sem. Az athéni bíraskodás eltért a rómainaktól. A bírák száma óriási volt. Minden év elején sorsolták ki az athéni polgárok közül azt a 6000 embert, akiket szintén sorsolással választottak ki nap mint nap a különböző bíróságokra ítélkezni. Az ítélet kizárólag a bíraktól függött, az állami hivatalnok csak az eljárás menetét felügyelték. A bírák esküt tettek, a következőkre: 1. döntéseiknél tekintetbe veszik az athéni polgárok törvényeit és rendeleteit, 2. igazságosan hallgatják meg mint az alperes(ek)e)t, mind a felperes(ek)e)t, 3. az ítélkezésnél (*dikazein*) a legigazságosabb ítéletet hozzák (*dikaiótaté gnómé*), még olyan esetben is, amelyre nincs törvény, kedvezés és ellenségeskedés nélkül, 4. döntenek az eljárással kapcsolatos díjról.⁵⁶ A harmadik pontban úgy tűnhet, mintha lemondtak volna az írott törvény szükségességéről, és a bírák lelkiismeretére lenne bízva a döntés. Viszont a tanúvallomásokat írásban nyújtották be. Nem volt ügyvéd, ezért mindenkinek személyesen kellett megjelennie a bíróságon.⁵⁷ Mindent egybevetve: a görög bíraskodási rendszer nem segítette Gelliust a dilemmák megoldásában.

⁵⁵ AQUINÓI i. m. 233.

⁵⁶ Edward M. HARRIS: *The Rule of Law in Action in Democratic Athens*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 102.

⁵⁷ ADAMIK (2011) i. m. 102–103.

6. Konklúzió

Gellius bírói dilemmái több kérdést is felvetettek, amikre megpróbáltam válaszolni. A legfőbb kérdés ez volt: Szabad-e erkölcsi alapon, írásos *dokumentumok* és tanúk hiányában bírói döntést hozni? A válasz egyértelműen: nem. Ezt nemcsak a római törvények, hanem a törvényszéki beszédek retorikai elemei (ügyállás) is megerősítik. Ha a Gellius írásaiban szereplő egyes utalásokat jogi forrásként kezeljük, e téren vannak még teendők.

A bírói ítélezés helyességéről Aquinói Szent Tamást idézem zárógondolatként (*ST* 2II, 60, 1):

„Ámde a bíró (iudex) jogot kimondó (ius dicens) személyt jelent. Ámde a jog az igazságosság tárgya, amint fentebb mondtunk. Ezért az ítélet a szó elsődleges jelentése szerint az igazságos dolognak, vagyis a jognak definícióját, illetve megállapítását jelenti. Annak érdekében pedig, hogy valaki jól határozzon meg valamit az erényes cselekedetekben, sajátosan az erény készségéből kell kiindulnia: például a tiszta ember állapítja meg helyesen azt, hogy mi tartozik a tisztasághoz. Tehát az ítélet, ami az igazságos dolog helyes megállapítását tartalmazza, sajátosan az igazsághoz tartozik. Ezért mondja a Filozófus (*Ethic. V.*) [7. fej.], hogy »az emberek a bíróhoz mennek, mint lélekkel rendelkező igazságossághoz.«⁵⁸

⁵⁸ AQUINÓI i. m. 229.

A KÖTET SZERZŐI

ANDRÁSI Dorottya egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Római Jogi Tanszék

BAJNOK Dániel főiskolai adjunktus, Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Intézet, Ókori és Középkori Történelmi Tanszék

DELI Gergely egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék

Nadja EL BEHEIRI egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Római Jogi Tanszék

ERDŐDY János egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Római Jogi Tanszék

NÓTÁRI Tamás tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet; habilitált egyetemi docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Magánjogi és Összehasonlító Jogi Intézet

RADVÁNYI Anna doktoranda, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Római Jogi Tanszék

SZABÓ Miklós egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogelméleti és Jogsociológiai Tanszék

SZILÁGYI Csaba egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Kánonjogi Posztgraduális Intézet